

ISSN 0235-3490

4 1989

АРХЕОЛОГІЯ

СТАТТІ.
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
ДИСКУСІЙ.
ПАМЯТЬ АРХЕОЛОГІІ.
АРХЕОЛОГІЯ В СРСР
І ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА
ПАМЯТОК
АРХЕОЛОГІІ.
ХРОНІКА.

У журналі вміщено статті з питань давньої історії та археології від доби бронзи до середньовіччя, нові матеріали та результати досліджень пам'яток на території України, публікації, пов'язані з життям та науковою діяльністю М. Л. Ериста, Е. О. Симоновича, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по вопросам древней истории и археологии от эпохи бронзы до средневековья, новые материалы и результаты исследований памятников на территории Украины, публикации, связанные с жизнью и научной деятельностью Н. Л. Эриста, Е. А. Сымоновича, рецензии и хронику.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется давней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор), С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного редактора),
В. Д. БАРАН, В. Ф. ГЕНІНГ, В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар редакції), М. І. ГЛАДКИХ,
В. І. КАДЕЄВ, С. В. СМИРНОВ, В. Н. СТАНКО,
В. М. ЦИГИЛИК

Адреса редакції:

252025 Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228 44 05

Здано до набору 09.08.89. Підп. до друку 01.12.89. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбовідб. 14,5. Обл.-вид. арк. 16,29. Тираж 2060 пр. Зам. 41225. Ціна 1 крб. 20 коп.

Київська друкарня № 1,
вулиця Краківська, 5.

Друкується за постановою редакційної колегії журналу

Науковий редактор канд. істор. наук Б. М. МОЗОЛЕВСЬКИЙ

Редактор Т. Г. РУДНИЦЬКА

Художній редактор А. М. БУРТОВОЙ

Технічний редактор Г. Ф. МІХАЛКІНА

Коректор В. С. ГЛАДКА

АРХЕОЛОГІЯ

4 1989

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
заснований у березні 1989 р.
видається
щонавіртально
Київ Наукова думка

ЗМІСТ

Статті

- 3 ГЕНІНГ В. Ф. Соціальні формиці первісності
17 ГЛАДКИХ М. І. Соціально-економічна інтерпретація пізньопалеолітичних жител та поселень
26 РУСЯЄВА А. С. Громадсько-політичні функції елліністичного храму Аполлона в Ольвії
35 МАСЛЕННИКОВ О. О. Історико-географічне районування Східного Криму в античну епоху
47 ЗВІЗДЕЦЬКИЙ Б. А. Про кордони Древлянської землі
59 ПИСАРЕНКО Ю. Г. Смоленський князівський стіл за часів Володимира Мономаха

Публікації археологічних матеріалів

- 70 БРАТЧЕНКО С. Н. Лук і стріли доби енеоліту — бронзи Півдня Східної Європи
82 РАДІЄВСЬКА Т. М. Поселення доби міді — раннього заліза поблизу с. Плисків та Чернявка Вінницької області
91 КАДЕЄВ В. І., СОРОЧАН С. Б. Херсонес і Західний Понт: проблема контактів
102 МАГОМЕДОВ Б. В. Тринефні споруди у черняхівському домобудуванні

Пам'ять археології

- 111 ХРАПУНОВ І. М. Микола Львович Ернст
116 БРАЙЧЕВСЬКИЙ М. Ю. Е. О. Симонович та українська археологія

Охорона пам'яток археології

- 124** КОСТЕНКО Ю. В. Нові матеріали з неолітичного поселення в урочищі Біла Гора поблизу Полтави.
- 126** ТВЕРДОХЛЄБОВ С. М., ТОЩЕВ Г. М. Могильник біло-зерської культури поблизу с. Біленьке у Подніпров'ї
- 127** ПЕЛЕЩИЦИН М. О., МИХАЛЬЧИШИН І. Р. Археологічні пам'ятки в басейні річки Рати
- 131** ЗУБАР В. М., ХРАПУНОВ І. М. Нові дослідження Любимівського городища

Рецензії

- 136** ЗУБАР В. М., САПРИКІН С. Ю. Тачева М. История на българските земи в древноста. Развитие и расцвет на рабовладелското общество.— София: Наука и изкуство, 1987.— Ч. II.— 284 с.

Хроніка

- 141** СОЛОМОНІК Е. І. Крим: стародавні пам'ятники і сучасне будівництво
- 143** МОЦЯ О. П., ХАЛІКОВ А. Х. Нові дослідження шляху з Булгара в Київ (попереднє повідомлення)
- 150** ТОЛОЧКО П. П. Створена міжнародна асоціація україністів
- 152** До 70-річчя Дмитра Яковича Телегіна
- 154** До ювілею В. Ф. Генінга

СТАТТІ

Соціальні формації первісності *

В. Ф. Генінг

Способи виробництва, що змінюються, «можна означити, як прогресивні етапи економічної суспільної формациї»¹

Стаття підсумовує результати дослідження проблеми правомірності внутрішнього розчленування способу виробництва первіснообщинної суперформації (див.: «Археологія», 1989, № 2, 3) на три соціальні формациї: кровноспоріднену общину, родове суспільство та племінний лад. Коротко характеризуються основні ознаки суспільних відносин кожної соціальної формациї та перехідних (кризових) періодів між ними.

Суспільні формациї. Умовою позитивного вирішення проблеми виділення соціальних формаций первісності, як зазначалося у попередньому розділі, є виявлення ступеневого характеру розвитку продуктивних сил. Первісна суперформація досліджувалась через внутрішній розвиток матеріальної основи її способу виробництва — продуктивних сил. Щоб мати цілісну картину соціально-історичного розвитку суспільств трьох виділених ступенів, необхідно знати, як в умовах нових продуктивних сил люди змінювали спосіб виробництва, спосіб забезпечення свого життя², як трансформація продуктивних сил впливалась на виникнення нових виробничих відносин³. Головне ж — встановити, якими на сучасному рівні розвитку соціально-історичного пізнання про первісність уявляються структура, історичний тип окремих суспільств минулого у межах виділених нами трьох ступенів розвитку первісних продуктивних сил.

При реконструкції системи виробничих відносин можливості археології більш обмежені, ніж при аналізі продуктивних сил. Та все ж вони не зовсім безнадійні, як вважають деякі автори. Можна виявити ряд безсумнівних фактів, що правлять загальними орієнтирами при дослідженні такої складної проблеми.

Так, розміри поселень та жител визначають, відповідно, розміри общин сімейно-господарських осередків, а за речовим складом могильників можна судити про майнову і соціальну диференціацію, розвиток обміну між суспільствами та общинами, про відокремлення ремесла в самостійну галузь та ін. Звичайно, конкретизація форм суспільних структур та відносин первісності реконструюється переважно гіпотетично, на основі етнографічних даних, писемних джерел, соціології та розуміння загальної логіки соціального розвитку. Сучасна наука досягла такого рівня розвитку знань про первісність, який дає змогу

* Продовження. Початок у № 2, 3.

¹ Маркс К. До критики політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 13.— С. 7.

² Маркс К. Злідениність філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 4.— С. 130.

³ Маркс К. До критики політичної економії.— С. 6.

Структура історичних типів суспільних відносин первісного суспільства

Формація	Кровноспорідненої общини	Родового ладу
Економічна форма продукту суспільного виробництва	Необхідний продукт	Необхідний продукт + додатковий продукт для споживання в общині для розширеного відтворення наро- донаселення та забезпечення зростаю- чих потреб общини в усіх сферах
Форми власності	Колективна власність кровноспорідненої общини на знаряддя праці та здобуті продукти	Колективна власність родової об- щини (роду) на землю (водоїмища), домашнє стадо та виготовлені про- дукти. Власність великих сімей на житло, начиння, дрібні знаряддя
Тип общини: Господарський осередок	Кровноспоріднена община	Родова община Родова община
Суспільні підрозділи	Парна сім'я, община	Парна сім'я, велика сім'я, рід, общи- на, фратрія, плем'я(?)
Інститут влади та управління	Старійшина общини	Старійшина общини, голова роду, рада роду, рада племені (?)
Основна формація	Колективна власність — індивідуалізація мисливства	Замкнутість натурального господар- ства родової общини
Основна сфера кризи суспільних відносин	Основна галузь виробництва	Сфера міжобщинного виробничого обміну (спілкування)
Структура соціально- історичного організму	Кровноспоріднена община — народ (?)	Родова община — рід (плем'я?) — народ

скласти більш-менш задовільну загальну характеристику соціальної структури певних епох і періодів. Ці знання і становлять основу характеристики суспільної організації та загальної соціальної структури суспільства, що характерна для трьох ступенів, виділених нами на основі аналізу продуктивних сил.

Далеко не завжди вдається обґрунтовувати окремі зміни в суспільній організації чи логічно ув'язати явища, що спонукали зміну продуктивних сил і, як наслідок, — зміни у виробничих відносинах. Не завжди цей зв'язок прямолінійний, частіше він опосередкований, а найвірогідніше — це результат зміни системи в цілому. Тому зосередимось передусім на короткому аналізі окремих соціальних формаций як цілісних соціальних систем (таблиця).

Доба кровноспорідненої общини. Привласнюючі форми господарства — мисливство та збиральництво — є основою виробництва, що ґрунтуються на трудових зусиллях, переважно у сфері здобування та переробки їжі. Вже на цьому ступені розвитку общини стає необхідною заготівля їжі про запас, особливо на зимовий період. Через недосконалість знарядь мисливство найчастіше велося загоном, колективними зусиллями всіх працездатних членів общини.

Перехід на нову стадію зумовив зростання продуктивності праці і народонаселення. Чисельність населення не лише перевищувала чисельність неандертальців, але й стала причиною освоєння нових територій, зокрема в помірній і навіть прохолодній зонах. В цілому ж подальше підвищення продуктивності було ще дуже обмеженим, і хоч заселеність територій більш-менш стабілізувалася, судячи з деяких етнографічних даних та розрахунків біомаси, в помірній і холодній зонах не перевищувала 1 чол. на 100 кв. км. На півдні цей покажчик був вищим.

На новій стадії важливі зрушенні відбулися в розвитку свідомості, зародження якісно нового інтелекту людини — здібності творчо мислити, абстрагувати та художньо відтворювати навколошню дійс-

Необхідний продукт + додатковий продукт для споживання всередині великосімейного колективу для розширеного відтворення народонаселення та забезпечення зростаючих потреб в усіх сферах — частина додаткового продукту, що відчувається, і набуває споживчо-вартісної форми

Колективна власність первісних сусідських общин на землю (ділянку, пасовиська, ліси водоймища) та диких тварин

Власність великих сімей на знаряддя праці, виготовлену продукцію, тварин, садибу, житло, начиння

Первісна сусідська община
Велика сім'я

Парна сім'я, велика сім'я, рід, фратрія
Плем'я, союз (конфедерація племен)

Голова великої сім'ї, старійшина общини, Рада племені, воєначальник, народні збори

Колективна власність общини на землю та відокремлене господарство (виробництво та привласнення) великої сім'ї

Приватне привласнення частини додаткового продукту, що відчувається

Сфера розподілу та споживання продуктів суспільного виробництва

Первісна сусідська община — плем'я — союз племен — народ

ність. Про це свідчать знахідки пам'яток живопису, скульптури, музики тощо.

Епоха кровноспорідненої общини — це перша стадія існування сформованого соціуму, якому притаманні всі закони соціального розвитку. На зміну первісному стаду неандертальців приходять невеликі первісні общини пізнього палеоліту, що складалися, судячи з розмірів жител та поселень, з 3—5 шлюбних пар (причому серед членів подружжя були кровні родичі). Загальна чисельність такої общини не перевищувала 25—30 чол. Основою існування первісно-сімейної кровноспорідненої общини було єдине мисливське господарство, що ґрутувалося на колективній формі мисливства — загонах. Разом з 6—7 мисливцями-чоловіками в загонах брали участь усі члени общини (дорослі, підлітки, діти — близько 10—15 чол.).

Очевидно, дики плоди та рослини теж збиралі усі члени общини, особливо коли їх заготовляли про запас. Община була основною соціальною групою, в якій зосереджувалась вся діяльність людей і характеризувалась повною тотожністю, єдністю економічних, суспільних, сімейних, споживчих відносин. В общині помітним був лише природний розподіл праці — за статтю та віком, — що й обумовлювало рівний розподіл продуктів колективної праці.

Очолював общину, організуючи її діяльність, старійшина — перший серед рівних.

Колективні форми діяльності, особливо в мисливстві, зумовили й колективну форму власності общини на знаряддя праці та істівні ресурси. Лінгвістичні дані свідчать, що поняття власності, зокрема і на землю, в общині ще не існувало. Низька продуктивність праці могла забезпечити лише необхідний продукт, тобто задоволити лише мінімальні потреби його виробників, переважно для їх простого відтворення. Незважаючи на більш-менш регулярне надходження, його постійний розподіл не був прийнятим.

В общині переважав обмін між природою та суспільством. Лише

закони екзогамії обумовили контакти між общинами — шлюбні стосунки. Під час шлюбу обмінювалися подарунками та, природньо, знаннями, зокрема з приводу виробничої діяльності. Саме таке спілкування поєднувало початок формуванню окремих суспільств як єдиних соціально-історичних організмів, в яких накопичували соціальний досвід, що ставав джерелом розвитку виробництва та нагромадження позитивних знань. Однак тривале (20—30 тис. років) існування кровноспорідненої общини як основного соціального осередку, безумовно, свідчить про дуже слабкі міжобщинні контакти. Тому й найперші соціально-історичні організми (СІО) були досить амфорними, мали двочленну структуру: община — СІО. До того ж община все ж набула більш-менш організаційного оформлення та стабільного складу, тоді як СІО — проста сукупність общин, що контактували між собою, — була несформованім та неусвідомленим утворенням, яке можна характеризувати як протонароди. У мовному відношенні вони становили лінгвістичні безперервності, що об'єднували спочатку представників однієї великої мовної сім'ї. В добу пізнього палеоліту, наприклад, іndo-європейські та уральські мови складали ще одну недиференційовану мовну єдність.

У всесвітньо-історичному процесі доба кровноспорідненої общини означала, як уже вказувалося, початкову стадію розвитку соціуму. Це перехідна стадія від первісного стада на етапі формування людини та суспільства до соціуму як сформованої соціальної системи в її первісному вигляді — первіснообщинної формациї з усіма якостями, притаманними соціальній системі в її початковому стані. Для цієї формациї, з одного боку, характерна успадкова від попередньої системи ще значна замкнутість кровноспоріднених общин, слабкий зв'язок між ними, а відтак, значні відмінності матеріальних залишків пізньопалеолітичних пам'яток, навіть якщо вони розташовані досить близько. З другого — епоха кровноспорідненої общини виступає першою стадією первіснообщинної суперформації і її притаманні загальні риси цієї суперформації, а також ряд специфічних особливостей, які дають змогу розглядати її як окрему формaciю з власним способом виробництва. Можна назвати такі специфічні особливості способу виробництва епохи кровноспорідненої общини.

В галузі продуктивних сил є характерним для: *суб'єкта праці* — знання про поведінку тварин та навички, що використовувалися для полювання; знання та навички обробки природних матеріалів найпростішим механічним способом (ударна техніка), використання вогню для приготування їжі та обігрівання;

засобів праці — найпростіші ручні знаряддя з каменю, кістки та дерева з ударними та металевими функціями;

предмету праці — в органічній природі — дика фауна й флора; в неорганічній — камінь, кістка, дерево.

В галузі виробничих відносин:

недиференційованість суспільно-економічних відносин на базі співпадання родинних, сімейних, економічних та суспільних відносин, що обумовила основний суспільно-економічний осередок — кровноспоріднену общину;

рівний розподіл продуктів, виготовлених общину, між її членами; відсутність обміну продуктами виробництва між общинами.

Тривалість стадії кровноспорідненої общини налічує декілька десятків тисячоліть. У субтропічній зоні Південного та Східного Середземномор'я ця стадія закінчилася близько 10 тис. років тому, в помірній — близько 6—7 тис., а на окраїнах ойкумені вона існувала до нашого часу (Австралія, південь Південної Америки, південь Африки, Північно-Східна Азія та ін.). На заключній фазі цієї стадії вже чітко визначалась нерівномірність історичного розвитку суспільств в окремих екологічних зонах. Прискореними темпами розвивалися суспільства субтропічної зони — в сприятливих природних умовах раніше були вичерпані можливості мисливського господарства, що змусило населення освоювати нові форми існування — рибальство.

Проблема першого перехідного періоду. Щоб виявити дискретні ступені в розвитку продуктивних сил, треба встановити наявність перехідних періодів, що обумовлюються кризою попередньої системи та визріванням умов для виникнення нової. Ці два процеси досить добре простежуються в умовах першого перехідного періоду первісності.

Кризова ситуація потенціально закладена в самій суті мисливського господарства. Підвищення продуктивності праці пов'язане з удосконаленням організації та знарядь мисливства. Темпи зростання ефективності знарядь праці (значить, темпи вилучення з природи готових продуктів — тварин) і темпи відтворення природою диких тварин як предметів праці були різними. Ця диспропорція між засобами та предметами праці призвела до різкого скорочення поголів'я тварин, а отже, до кризи системи мисливського господарства. Спочатку це відбилось на його переорієнтації на інші види тварин — менших та рухливіших і відповідно — до зміни малорухливого мисливства пізнього палеоліту на кочові форми мезоліту. Виникає принципово новий тип знарядь — лук та стріли — перше складне знаряддя механічної конструкції. Однак ці зміни тільки поглибли кризу, бо чисельність тварин скорочувалась ще швидше. Крім того, кочовий спосіб життя значно обмежував можливості створення запасів продуктів харчування.

У мезоліті широке впровадження у мисливство луку та стріл все більше обумовлювало розвиток тенденції індивідуальної трудової діяльності. Активнішою вона була на півдні, в субтропіках, де вища густота населення і менше великих стадних тварин, бо їх тут було винищено раніше, ніж в інших зонах.

Великі табуни диких коней, бізонів, зубрів та турів в теплій помірній зоні, стада диких північних оленів, що сезонно мігрували в холодно-помірній зоні, забезпечили тут розвиток стійких форм колективного мисливства ще на декілька тисячоліть. Часті перекочовування, пов'язані з обіднінням фауни, значно звузили сферу колективного досвіду та спілкування, гальмували соціальний прогрес та поглиблювали загальну кризу системи кровноспорідненої общини.

Як бачимо, кризові явища першого перехідного періоду торкнулися передусім сфери прямого виробництва істівних продуктів, особливо об'єктів мисливської діяльності (предмет праці) та способів їх добування, що в кінцевому підсумку призвело до застою та занепаду мисливського виробництва і зникнення общин з кровноспорідненими зв'язками.

Доба родового ладу.

Рибальство стало базою осілості, а осілість стала передумовою зародження землеробства та скотарства, перехід до яких принципово змінив характер істівного виробництва. окремі ділянки землі (водоймища) перетворюються на постійні об'єкти прикладання трудових зусиль, стають предметами та засобами праці. Завдяки цьому первісна людина значно розширила свої знання про природні процеси. Землеробство та скотарство потребувало не лише знань з біології відтворення рослин та тварин, але й знань про навколошню природу, особливо пов'язаних з циклічністю (агрономія, клімат тощо).

Поглиблюються знання людини про якості природних речовин для обробки та виготовлення матеріалів нової якості (кераміка, шкіра, тканини, метал та ін.). Яким же чином кардинальні зміни в продуктивних силах викликали зміни в суспільних відносинах і сприяли формуванню нового способу виробництва?

Перехід до осілості після освоєння рибальства, а потім завдяки відтворюючим формам господарства був основою перебудови суспільних відносин. Зростання матеріальної забезпеченості розширило склад сім'ї, що включала вже 2—3 покоління і перетворилася у велику сім'ю. Родинні зв'язки між цими сім'ями пов'язували їх в общину, обумовлювали сумісну господарську діяльність в основній галузі і в кінцевому підсумку сприяли формуванню соціальної одиниці цієї доби — родовій общини. Вона була основою господарською одиницею. Колективна

праця забезпечувала їй повну самостійність. У колективній власності таких общин перебували основні знаряддя праці, земля, водоймища, якими вони користувались, домашні стада та виготовлені ними продукти, які потім розподіляли між сім'ями. Сім'ї зберігали власність на сімейне майно, зокрема, на житло, на частину продуктів харчування. І хоча в такій общині виробничі відносини вже не повністю збігаються з статево-віковими, родинними, об'єднанням людей у родовій общині як єдиному виробничому організмі забезпечує їм *первісно-рівний розподіл та рівність*. Це головна особливість суспільних відносин родового суспільства.

Однак основна відмінність общин нової доби від її попередньої форми не лише в кількісному розширенні. В ній все більшу роль відіграє *інститут роду*, сутністю якого є екзогамія та тотемне ім'я. Обидва ці принципи мали регулювати шлюбні стосунки, виключаючи з них найближчих родичів. Екзогамна група складалася з найближчих родичів, що належали до одного тотема. Та за звичаєм *усиновлення* до одного тотема входили не лише родичі по крові, і між ними також заборонялись шлюбні зв'язки. Тому належність до тотема та родинність по крові — поняття досить умовні. Інститут роду, безумовно, виник на базі економічної спільноти — єдності общини. І спочатку рід та родова община збігалися. Та швидке зростання общин, зумовлене підвищеннем продуктивності праці, збільшенням додаткового продукту спричинили процес їх подрібнення — відокремлення та формування нових общин, що зберігали, як правило, попередній тотем (родову приналежність). Так почалося роздвоєння даного соціального утворення: родова община як основна господарча одиниця не співпадає з *родом* — тотемом, регулятором шлюбних зв'язків. Це значно ускладнює систему відносин між общинами. Рід як сукупність общин, стає *верховним власником території* мешкання. Така структура мала і відповідний орган управління — *раду роду*, що регулювала відносини між спорідненими общинами та суперечності між общиною, з одного боку, і родом — з іншого.

Чисельність родової общини визначається системою господарської діяльності та природними умовами. Збереження близьких стосунків з дочірніми родами, а також необхідних зв'язків з неспорідненими групами (родами) під дією законів екзогамії призводить наприкінці доби до формування фратрій, а, можливо, і первих племен, у які розрослися роди. Родами керували представники родів (рада племені), що регулювали відносини з зовнішнім світом, а всередині — відносини щодо розподілу угідь. Але ця структура — плем'я на основі спорідненості — характерна, очевидно, для тих суспільств, де набагато збільшилась кількість родових общин, тобто значно збільшилась густота населення та суперечності у відносинах між окремими групами.

Зростаючі потреби людей постійно стимулювали соціальний прогрес в усіх сферах діяльності. На даному етапі (кінець мезоліту — перехід до неоліту) задоволення соціальних потреб первісних общин відповідно з розвитком об'єктивно могло забезпечити насамперед подальше розширення колективних форм діяльності. Такі передумови були створені всією сукупністю досягнень на другому ступені розвитку продуктивних сил, особливо основних галузей господарства — рибальства, землеробства та скотарства. Саме великі виробничі колективи при порівняно низькій продуктивності праці могли виступати гарантами існування самої людини, збереження людей від випадковостей голоду та смерті. Ця об'єктивна тенденція соціального розвитку — об'єднання великої кількості людей в межах одного колективу — розширявало сферу обміну соціальним досвідом для удосконалення виробничої діяльності.

Підвищення продуктивності праці в добу родового суспільства вперше обумовило явище *додаткової праці* (*додаткового продукту*), що створювався всією общиною за рахунок колективних форм праці. Цей продукт залишався в общині і забезпечував її розширене відтво-

рення. Швидке зростання населення в ранніх суспільствах з відтворюючими формами господарства — наочне свідчення виникнення нової системи відносин, за якої вперше значні трудові зусилля общини спрямовуються в сферу нехарчового виробництва. Однак все це відбувається в межах однієї общини, яка задоволяє свої потреби за рахунок власного виробництва, тому і обмін між общинами дуже обмежений, до того ж формування племені на принципах ендогамії ще більше зважує цей обмін.

Але в общині починає розширюватися статево-віковий поділ праці та спеціалізація окремих членів на виконанні певних трудових операцій: в землеробстві — посів, догляд, збирання врожаю; в скотарстві — догляд за молодняком, випас; в ремеслі — виготовлення кам'яних знарядь, кераміки, тканин, шкір тощо. Все це поглиблює процеси поділу праці та обміну працею (досвідом) в общині. Через обмежений досвід та примітивний стан знарядь праці харчове виробництво продовжує спеціалізуватися в рамках однієї вузької галузі і певних географічних зон. Ця тенденція вже спостерігалася при формуванні рибальства, та ще більше — при зародженні землеробства в долинах річок субтропіків і скотарства на плато та рівнинах. Фактично це процес *першого величного поділу праці*, який однак (як свідчать археологічні матеріали), не забезпечив розвитку інтенсивного обміну. Навпаки, відносини між суспільствами з різними формами господарства залишились дуже обмеженими, що можна пояснити, мабуть, ще й надто незначною величиною додаткового продукту та натуральним характером общинно-родового господарства, орієнтованого на самозабезпечення.

Ранні форми землеробства в долинах річок використовували природну родючість землі, яка щорічно поновлювалася і не потребувала значного вдосконалення знарядь праці. Продуктивність господарства залежала не так від вдосконалення способів обробки землі та знарядь праці, як від чисельності працівників. Оскільки кожен з них виробляв певну кількість продуктів, що перевищувала необхідну потребу, то величина сукупного додаткового продукту общини прямо залежала від її кількісного складу. Чим він був більшим, тим більшим був обсяг додаткового продукту (праці), що давало змогу общині використовувати харчові ресурси з метою розширеного відтворення населення, а додаткову працю — з метою розвитку нехарчового виробництва — ремісничого. Аналогічно розвивалося і спеціалізоване скотарське господарство.

Система відносин і форма господарської діяльності доби родового ладу забезпечувала переважно лише *просте, кількісне розширення виробництва*. Воно стимулювало ріст населення і додатковий продукт, таким чином, не відчужувався від общини, а споживався нею як необхідний продукт на основі первісно-рівного розподілу. Ріст народонаселення та густота його розселення — фактично *перший демографічний вибух* після утвердження соціальної системи, — добре підтверджують археологічні дані: кількість та розміри неолітичних та енеолітичних поселень (площа і потужність культурного шару) набагато перевищують знахідки доби мезоліту, при тому, що мезоліт майже вдвічі перевищує наступну епоху за тривалістю. Переход до родового ладу забезпечив чи не десятикратне збільшення чисельності населення. Зросла не лише густота раніше заселених територій, оскільки вона тепер не лімітувалася як джерело харчування, а залежала від відтворюючої продуктивності господарства. Збільшилися й території, заселені людьми в помірній та холодній зонах.

Вперше окреме суспільство — СІО — набуває достатньо чіткої тричленної структури: 1) родова община — нижня ланка, виробничий колектив; 2) рід — верховний власник території та автономний підрозділ більш тісно пов'язаних між собою родових общин зі своїм верховним органом — радою роду; 3) СІО — сукупність родів, пов'язаних постійними шлюбами та іншими стосунками, на базі яких люди *усвідомлюють свою єдність — свій народ* (свої люди). Це стало основою виді-

лення етнічної свідомості і формування пірших чітко відокремлених етнічних спільнот, значна схожість господарства, способу життя та складу культури яких обумовлювалася тісними та тривалими зв'язками.

Однак, імовірно, не кожну подібну культуру і відповідно етнічну спільність можна інтерпретувати лише як окремі гілки мовних сімей, наприклад, індоєвропейської — слов'янську, романську, іранську тощо, чи у фінно-угорської — пермську, угорську тощо. Це були, звичайно, спільноті переходного типу між спільнотами великих етномовних сімей та найближчими пращурами сучасних народів. Деякі гілки сформувались як групи близьких спільнот лише в наступну добу в результаті докорінного переоформлення всіх попередніх.

Другий переходний період. Рибальство, як основа господарства на початку розвитку родового суспільства, особливо в екологічних умовах лісової смуги Євразії, де не було умов для впровадження раннього землеробства та скотарства, набуває застійного характеру і співіснує з мисливством та збиральництвом. Відтворюючі галузі (землеробство та скотарство в основному на другому ступені) розвиваються як вузько спеціалізовані, максимально використовуючи місцеві природні умови. Така своєрідна монокультура досить швидко забезпечила зростання продуктивності праці, але в свою чергу, її обмежила можливості подальшого суспільного просування вперед. Продукти основної галузі не могли стати базою для обміну між общинами, фактично зберігався та переважав обмін між суспільством і природою, а обмін в СІО (археологічній культурі) і особливо між ними був надзвичайно обмежений.

Вузька спеціалізація та замкнutyй натуральний характер виробництва в кінцевому підсумку привели до кризи родового ладу, занепаду його господарства. Оскільки система способу виробництва родового суспільства не сприяла розширенню контактів та обміну матеріальними продуктами і виробничим досвідом, то воно переживало кризу передусім у сфері обміну. В багатьох суспільствах з відтворюючою формою господарства почалося поступове «затухання» виробничої діяльності та деградація соціального життя, особливо на окраїнах цивілізації. Така доля спіткала, мабуть, більшість балканських культур та трипільську культуру України. Зрештою пережили застій та занепад всі ранні суспільства з відтворюючими формами господарства, до того ж не лише в основних, а й в усіх галузях господарства. Навіть така сфера, як рання металургія, галузь з великим виробничим потенціалом, також зазнала глибокої кризи — наприклад, кольорова металургія Балкан⁴.

В центрах тодішньої цивілізації — на Близькому Сході, особливо в долинах річок, кризу вдалося швидко подолати.

Доба племінного ладу.

Ступінь комплексного господарства та палеометалу. Принципово нове зрушення у галузі техніки та знань на даному ступені розвитку було досягнуто лише в металургії міді (бронзи), а потім і заліза. Ці досягнення дуже важливі, бо кремінь як сировина для виготовлення знарядь практично виходить з ужитку, поступово замінюються і шліфовані знаряддя з м'яких порід каменю. Добування руд і виробництво металу з них є одним з основних напрямків діяльності. Більшість знарядь праці та предметів озброєння виготовляють з металу. Саме на цьому ступені широко формується комплекс зброї, переважно металевої. Військова справа стає органічною частиною соціальної структури.

Таким чином, комплексність, комбінування з просторово-часовим розподілом окремих ланок трудової діяльності є загальною ознакою даного ступеню розвитку продуктивних сил.

Доба племінного ладу — це закономірна стадія в розвитку первісності, ступінь, що сформував передумови для виникнення класового

⁴ Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии.— София, 1978.— С. 273—276.— Рис. 118.

суспільства, перехід до нових специфічних форм існування додаткового продукту — споживчо-вартісного. Останнє пов'язане з відчуженням додаткового продукту (праці) від безпосереднього виробника та привласненням його окремими особами чи групами, що не брали участі в його виробництві, тобто одержували *регулярний нетрудовий доход*. Ця ситуація виросла на первісних традиціях і стала основою експлуататорської власності на засоби виробництва та відносин приватновласницької експлуатації класового суспільства.

Подолання кризи вузькоспеціалізованих господарств родового суспільства стало можливим завдяки виникненню *нових технологічних форм в комплексній структурі суспільного виробництва*. Традиції самозабезпечення, дуже розвинені в родовому суспільстві, змусили його всебічно розвивати всі галузі господарства — землеробство, скотарство і навіть мисливство та рибальство, а також ремесла. Тепер уже пріоритет надавався *раціональному співвідношенню різних видів господарської діяльності відповідно до природних умов мешкання общин*. Відбувся своєрідний перехід до мікропрепаралізації, що давало змогу не лише розширити обмін між суспільством та природою, але й (що головне) кожній общині (суспільству) *виробляти специфічну продукцію та включати її у сферу обміну між общинами та СІО*.

Криза родового ладу, суспільно-економічним осередком якого були родові общини, інколи досить численні, привела до розпаду їх на окремі, господарчо самостійні, великі сім'ї. Цьому сприяло вдосконалення знарядь праці та нові форми господарювання, що дозволяли існувати меншим виробничим колективам. Та це відокремлення ще не означало їх повного економічного поділу. Окремі великі сім'ї (не лише родичів) продовжували мешкати на території одного поселення і разом володіти землею. В *користуванні сім'єй* перебувала лише земля як предмет праці (оранка тощо), але нерідко колективними зусиллями будувалися та експлуатувалися іригаційні споруди, розчищався ліс, розорювалась цілина і т. ін. Колективним був при цьому і перерозподіл, хоч продукція, яку одержували з таких ділянок, належала лише великій сім'ї, як і худоба, присадибна ділянка та житло з господарськими будівлями. В колективному користуванні залишалися пасовиська, водяні та лісові угіддя тощо.

В такій структурі общини нового типу, яку називають *первісною сусідською общиною*, вперше виділяється внутрішній, в господарському відношенні відокремлений, структурний підрозділ — велика сім'я. Цей дуалізм становить основну *суперечність доби — колективну власність на землю і приватне привласнення сім'ями результатів праці*. Та самі сім'ї за структурою ще не були приватно-власницькими утвореннями — це нерідко досить великі колективи, де (що дуже важливо) відносини між сім'ями ще були відносинами приватних власників.

Подолання цієї суперечності становить основний зміст соціально-економічного розвитку між первинною та вторинною суперформаціями, між колективною та приватною власністю на основні засоби виробництва, що переносить центр ваги цієї суперечності в сферу *розподілу засобів виробництва та споживання продуктів виробництва*. З одного боку, ця суперечність розв'язується шляхом еволюції великої сім'ї, виділення з неї окремих моногамних сімей зі своїм господарством, які і втілюють приватно-власницькі основи; з другого, — цей процес розвивався інтенсивно передусім у виробництві за рахунок удосконалення знарядь праці. В інших умовах приватними власниками могли лишатися й великі сім'ї.

Зростання населення в добу племінного ладу обумовило виникнення нових общин, організованих насамперед на основі територіальної єдності, єдності володіння землею — основним джерелом існування. Це порушувало попередній порядок організації — принцип родинності, тому й інститут роду вже не міг виступати верховним власником території родинних общин, бо й самі общини втратили родову структуру. Новий тип общини (первісної сусідської) вимагав постійного регулювання від-

носин між общинами. Об'єднання кількох общин утворює нову, вищу структуру — *плем'я*, органом якого стає рада (або вождь), що обираються з числа старіших общин (або за старою традицією — родів).

Основна функція племені як верховного власника території — регулювання відносин із зовнішнім світом, конфліктних ситуацій з приходу порушення територіального суверенітету або образи, вбивства членів племені. Конфлікти усуваються шляхом переговорів, нерідко й воєнних сутічок.

Для організації воєнних походів обираються воєначальники, з'являються та все більш поширюються засоби ведення війни — комплекс озброєння. Подальший соціальний розвиток ускладнює племінну структуру — з'являються союзи та конфедерації племен і відповідно члени їх рад, а також ієрархія малих та великих воєначальників. Інколи, вищим органом влади стають народні збори.

Інститут племені зміцнювався, все більш чіткими ставали функції його політичної надбудови, що зароджувалася. Органи цієї надбудови здійснювали розподіл влади та управління. Інститут племені виступає попередником державної структури класового суспільства. В цілому структура окремого суспільства цієї доби мала переважно тричленну організацію: низова ланка — первісна сусідська община — основний виробничий осередок; середня — плем'я — верховний власник території групи общин, консолідованих в соціальній (особливо воєнній), деяких господарських та культурній сферах; верхня ланка — народ як СІО — сукупність племен, об'єднаних загальними інтересами володіння та захисту території спільногого проживання, економічними зв'язками, що виникали на цій основі. Ця спільність нерідко, особливо в період небезпеки ззовні чи, напевно, власних завоювань, перетворювалася в союз (конфедерацію) племен. Таким чином, вперше СІО (народ) як автономна суверена соціальна спільність створює потестарно-політичну організацію — союз племен. В такому значенні цю структуру можна розглядати як прообраз державності.

Прогрес суспільного виробництва і відповідне зростання додаткового продукту, ускладнення соціальної структури, воєнні сутічки — все це спричиняє виділення особливої групи людей, наділених функцією регулювати відносини між колективами та процес розподілу додаткового продукту. За традицією вона зосереджується в руках старійшин, а потім і вождів племен. Додатковий продукт уже не весь розподіляється між общинниками, замість добровільного відчуження та вкладу розподіл переходить в традицію обов'язкового дарунку надлишків продуктів. Воєнні сутічки, набіги, загарбання майна та людей стають способами перерозподілу додаткового продукту між общинами. Войни, і особливо воєначальники, утримуються за рахунок общинників, а з появою постійних дружин їх воєначальники наділяються певною владою над общинами, члени якої особисто залежать від них.

Таким чином, в процесі еволюції соціальної структури виникають певні привілейовані прошарки племінної організації, які привласнюють більшу частину додаткового продукту, отримують регулярні нетрудові доходи, використовуючи їх для зміцнення своєї влади та збільшення багатства.

Для повної характеристики історичного типу виробничих відносин доби племінного ладу слід розглянути і еволюцію загальної економічної форми продуктів праці та виробничих відносин, процесів відчуження та привласнення додаткового продукту. «Тільки тією формою, в якій додаткова праця видавлюється з безпосереднього виробника, відрізняється економічні формациї суспільства, наприклад, суспільство, побудоване на рабстві, від суспільства найманої праці»⁵.

В цілому суспільне виробництво племінного ладу поступово досягає урівноваженості в обміні між суспільством та природою, з одного боку, і між общинами та суспільствами — з другого. Тому необхідний

⁵ Маркс К. Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— Т. 1.— Кн. 1.— С. 213.

продукт, як і раніше, становить значну (більшу) частку суспільного виробництва, але й частка додаткового продукту зростає в усіх галузях виробництва. Одна його частина залишається для внутрішніх потреб великої сім'ї: для розширеного відтворення власного населення, розширення господарської діяльності, забезпечення зростаючих потреб. На цій стадії стає престижною наявність прикрас. Вони є покажчиком соціального стану і їх виготовлення нерідко набуває досить значних масштабів, стимулюючи виробництво та обмін в общині.

Друга частина додаткового продукту, що відчувається від общини (мабуть, все ж менша), набуває *споживчо-вартісної форми* — провісник нових суспільних відносин класового суспільства, в якому виробництво також підкорене ще забезпеченю потреб, тобто направлене на створення споживчих, а не мінових вартостей⁶. В цілому ж для племінного ладу характерним є порушення принципів первісного рівного розподілу за працею та рівності, що були характерні для родового суспільства.

Вперше чітко спостерігається процес відчуження частки продукту від його виробника (общини, великої сім'ї) та привласнення цієї частки неродинними групами, іншими общинами. Племінному ладу притаманний специфічний *історичний тип первісно-колективного відчуження*. По-перше, основою суспільного виробництва продовжують залишатися колективні форми власності, але в сфері розподілу первісна рівність порушується. Причини цього — дуалізм основного соціально-економічного осередку — первісної сусідської общини, племінна структура, яка формує привілейований прошарок племінної та военної аристократії, що регулярно привласнює нетрудові доходи. Особливістю даної стадії на ранньому етапі є те, що структурно аристократія ще не відокремлюється від великих сімей і навіть общини, тому нерідко додатковий прибуток потрапляє навіть не в руки однієї особи, а надходить до великої сім'ї або общини. Таким чином, додатковий продукт відчувається від одного колективу і нерідко споживається іншим, меншим.

Відчуження додаткового продукту виникає на основі специфічних форм особистої залежності та позаекономічного примусу. Особиста залежність рядових общинників від воєначальників та дружини розвивається в міру зростання (досить швидкого) воєнних сутічок. Воєначальники та воїни не брали участі у суспільному виробництві, жили за рахунок общини. Захищаючи общинників від зовнішнього нападу, воїни таким чином забезпечували стабільність виробничого процесу. З посиленням воєнних сутічок та переселень (особливо на другому етапі племінного ладу), коли загарбання нових земель забезпечувалося передусім за рахунок вдалих військових дій, воєначальники, що їх очолювали, стають верховними власниками захоплених територій, присвоюють собі право розподілу їх між общинами. Все це ставило рядових общинників в залежність від воєначальників, що привласнювали більшу частину здобичі і, крім того, отримували від общин певну частину виробленого нею продукту для себе та своїх воїнів.

Розвивається також специфічна форма добровільно-примусового відчуження у вигляді постійних обов'язкових дарунків продуктів праці общини племінній аристократії за традицією, що склалася ще в родовому суспільстві, коли додатковий продукт концентрувався та розподілявся родовими старішинами серед членів роду. На новій стадії цей продукт зосереджується часто в руках племінної аристократії, а сама традиція стає вихідною ланкою позаекономічного примусу.

Первісно-колективний тип відчуження на певному етапі суспільного розвитку в надрах племінного суспільства, заснованого ще на колективних формах виробництва та власності, породжує значний суспільний прошарок племінної аристократії, що отримує ре-

⁶ Маркс К. Критика політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 46.— Ч. 1.— С. 435, 463.

Гулярні нетрудові доходи та має певну владу над общинами, які з переходом до нової стадії розвитку використовуються також для відчуження в свій рахунок власності на землю та обкладення населення даниною. В цьому основна особливість суспільних відносин формациї, що розглядається. Як було показано, суперечності племінної стадії концентруються головним чином у сфері розподілу та споживання додаткового продукту, призводять до нерівності і поділу суспільства на два протилежні класи.

В розвитку племінного ладу можна виділити два основних періоди, які межують на початку другого великого суспільного поділу праці, не лише у виробничій сфері, але й в усьому суспільному житті. Починається цей процес відокремленням ремесла від сільського господарства, спочатку лише у найскладніших галузях (головним чином металургії, а в ранніх суспільствах півдня і у будівництві), що перетворюються на економічно самостійні виробництва, на яких спеціалізуються окремі великі сім'ї та общини. Подібний поділ виникає і в суспільній структурі — війна стає постійним фактором, і воєначальники виділяються з основної маси общинників. Війна для них і їх дружин стає постійним промислом⁷. Саме на цьому етапі племінна структура чітко набуває рис та функцій, характерних для ранньої державної організації.

На цьому ж етапі відокремлюються і «служителі культу» — шамани, жерці тощо. Жрецькі функції також захоплюють окремі особи, виростає особливий клас, що нерідко володіє чималою власністю, зокрема в сільськогосподарському та ремісничому виробництвах.

З початком другого великого суспільного поділу праці виникає глобальна перебудова складу СІО, їх переоформлення в результаті масових переселень. Всі народи світу якоюсь мірою переживають на цій стадії свого розвитку «добу великого переселення». Саме в такому аспекті другий великий суспільний поділ праці виступає вирішальним фактором переходу до нового суспільства, коли родо-племінний лад, за словами Ф. Енгельса, «був зруйнований поділом праці та його наслідком — розколом суспільства на класи»⁸.

В цілому завершальний етап епохи племінного ладу можна визнати як «військову демократію» — етап, коли «війна і організація для війни стають тепер регулярними функціями народного життя»⁹.

Вихід з кризової ситуації родового суспільства, виникнення та розквіт нових форм господарювання та суспільної організації племінного ладу обумовили бурхливе зростання народонаселення, яке можна охарактеризувати як другий демографічний вибух. Треба ще з'ясувати темпи та масштаби його розвитку. Імовірно, на початку доби розквіту племінного ладу чисельність населення перевищувала попередню не менш, ніж у 8—10 разів. Після значних міграцій в період виникнення племінного ладу стабілізуються зв'язки окремих груп (общин) та виникають нові міжгрупові етнічні спільноти (мегрео): у вигляді великих окремих племен, пов'язаних тісними шлюбними та культурними зв'язками, але організаційно не оформленіх племен; у вигляді постійних союзів племен. Етнічні формування цієї доби зазнають чималих змін, але в цілому спостерігається значна етнічна консолідація окремих груп. В добу первісності ця консолідація досягла вершини, відмінності всередині одного народу стерлися майже повністю.

На початку етапу військової демократії кризові тенденції — застій в розвитку перших примітивних форм комплексного господарства (особливо тенденція відокремлення ремесла від сільського господарства, впровадження прогресивніших форм в основних галузях) та суперечності племінної організації (тенденція відокремлення воєначальників і дружини), а також перенаселення окремих територій — спричи-

⁷ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 159.

⁸ Там же. — С. 163.

⁹ Там же. — С. 159.

нили міграцію величезних мас населення. Почалась доба «великого переселення народів» та повсюдного (і неоднорідного) переоформлення союзів та конфедерацій племен, на базі яких формувались нові народи. Основою їх формування була спільна власність на землю, яку, як правило, треба було завоювати, та спільне військо (ополчення). В таких формуваннях, як правило, були «вищі та нижчі» племена та родові групи, що разом із встановленням системи панування та підкорення населення завойованих земель і створювало передумови для формування держави та класових відносин. Цим і завершується процес історичного розвитку первіснообщинної суперформації.

В. Ф. Генинг

СОЦИАЛЬНЫЕ ФОРМАЦИИ ПЕРВОБЫТНОСТИ

Статья завершает исследование проблемы (см.: «Археология» № 2, 3) выделения отдельных стадий в первобытнообщинной суперформации как трех прогрессивных социальных формаций или социально-исторических эпох (в историческом значении) (таблица).

Эпоха кровнородственной общины — первая социальная формация сформировавшегося общественного человека. Унаследовала ряд черт прошлого, но главное, содержала все компоненты социальной структуры — производство, общественную организацию и духовную сферу. Основа хозяйства — охота и собирательство. Для системы производственных отношений характерно:

недифференцированность общественных, экономических, родственных, семейных отношений, на базе чего и формируется кровнородственная община;

уравнительное распределение продуктов между общинами, членами общин и отсутствие обмена между общинами.

Продукт общественного производства имеет форму необходимого, способного удовлетворять в основном естественные потребности общины и обеспечивать ее физическое воспроизведение. Завершается эпоха кризисом охотничьего хозяйства.

Эпоха родового общества — переход к новым видам хозяйствования: рыболовству, земледелию, скотоводству. Основной производственно-экономической ячейкой становится **родовая община**, объединяющая большие семьи. Коллективный труд в общине с половозрастным разделением труда обеспечивает первобытно-уравнительное распределение продуктов и равенство сородичей. Формируется собственность рода на территорию обитания, а при количественном росте — сегментация, экономическое обособление частей, появление совета рода. Со временем родовая община перерастает в племенную организацию.

Достигнутый уровень продуктивности общественного производства (особенно в пищевой сфере) обеспечил образование прибавочного (избыточного) продукта, и как следствие, быстрый рост народонаселения (первый демографический взрыв), возможность выделения большего рабочего времени для занятий в ремесленном производстве и накопления продуктов для обмена, который однако оставался слабым. Пищевое производство в целом развивалось как узкоспециализированное (в одном виде) соответственно природным условиям (первое крупное общественное разделение труда), не стимулировало интенсификацию обмена и привело к кризису родового общества.

Эпоха племенного строя — образование комплексных форм хозяйства, интенсивное развитие ремесла и обмена обусловили экономическое обособление большой семьи (домохозяйства) и объединение их в первобытных соседских общинах со свойственным им дуализмом и внутренним противоречием (земля общая, производимые на ней продукты — частные, принадлежащие домохозяйствам, как и основные орудия труда). Формирование общественной иерархической структуры: община — производственная ячейка; племя — объединение общин, собственников территории; союз племен — объединение всего народа, обеспечение его суверенного существования. Власть и управление постепенно узурпируются отдельными родами и семьями.

Противоречия общественных отношений сосредоточены в сфере распределения и потребления общественного продукта, где нарушается равенство и возникает прослойка людей, не занятых постоянно производительным трудом (старейшины, воины, вожди, жрецы и т. п.).

Часть прибавочного продукта приобретает *потребительско-стоимостную* форму—предвестник классовых отношений. Это специфически первобытно-коллективный тип отчуждения и присвоения.

Приход к классовой суперформации начинается со второго крупного общественного разделения труда во всех сферах — производстве, общественной организации и духовной жизни.

V. F. Gening

SOCIAL FORMATIONS OF THE PRIMITIVE SOCIETY

The final publication from a series (see "Arkheology" No. 2, No. 3, 1989), the paper deals with the problem on distinguishing three progressive social society formations or social-historical epochs (in the historical knowledge) in the primitive society.

Epoch of consanguineous community — is the first social formation of the developed social human. It inherited a number of features from the past, but at the same time contained all components of the social structure: production, social organization and intellectual sphere. Hunting and gathering were the basis of the economy. A system of production relations was characterized by:

— nondifferential character of social, economic, relative and family relations which underlie a formation of a consanguineous community;

— equilized distribution of products between communities, representatives of the community and the absence of the exchange between communities.

Product of the social production has a form of necessary which is able to satisfy mainly the natural requirements of the community for its physical reproduction. The crisis of the hunting crowns the epoch:

Epoch of the stem society is a transition to new forms of economy: fishing, agriculture, cattle breeding. A stem society which unites large families has become a main productive-economic cell. Collective labour in the community with sex-age division of labour provides primitive-equal distribution of products and equality of the relatives. Property of the family forms in the inhabited territory, its growth in the number promotes segmentation, economical isolation of parts, appearance of the family council. In due course it develops into the tribal structure.

Productivity of the social production (especially in the food sphere) achieved the level when a surplus (excess) product appeared which encouraged a quick growth of population (first population explosion), possibility to spare much time for crafts and for accumulation of products for exchange which though remains weak. Food production developed on the whole as a narrow-specialized one in compliance with natural conditions (1st large labour division), which however was not accompanied by intensification of the exchange. This resulted in the crisis of the stem society.

Epoch of the tribal system, a summation of complex forms of the economy, intensive development of craft and exchange were the basis for economical isolation of a large family (a household unit) and unification of such families in primitive society neighbouring communities with their duality and inner contradiction (the land is common while the products produced on it are individual belonging to household units as well as the main labour tools). Social hierarchic structure formed: community is a productive cell; tribe — unification of communities, territory owners; union of tribes — unification of all people, guarantee of their sovereign existence. Power and management bodies of this structure are gradually usurped by particular families.

Contradictions in social relations are concentrated in the sphere of distribution and consumption of the social products where equality is violated and there appeared a stratum of people not constantly engaged in the productive labour (elders, warriors, chiefs, priests, etc.). Therefore a part of a surplus product acquired a consumer cost form, a precursor of class relations. It is a specifically primitive collective type of alienation and appropriation.

Transition to class superformation begins from the 2nd large social division in all spheres — production, social organization, spiritual life.

Одержано 13.03.89.

Соціально-економічна інтерпретація пізньопалеолітичних жител та поселень

М. І. Гладких

На підставі археологічних джерел пізнього палеоліту на території Української РСР досліджуються питання реконструкції соціальної структури мешканців поселення та окремого житла, форм власності, розподілу продуктів, закономірності формування археологічної культури.

Соціально-економічна інтерпретація археологічних джерел має три аспекти: палеоекономічний, соціальний, демографічний¹. Більшість дослідників наводять приблизні дані щодо кількості мешканців пізньопалеолітичних поселень (від 25—50 до 100 осіб), їх статево-вікової та господарчої структури (блізько 1/3 складу общини — діти, 1/3 — мисливці, що постачали основний продукт споживання, 1/3 зайнятих домогосподарюванням та доглядом за дітьми), чисельності мисливців-постачальників (10—20, мінімум 4—6 чол.), середньої тривалості життя (20—25 р.)*, існування тривалих поселень мисливців-збирачів (20—25 років).

Палеоекономічні моделі функціонування общин мисливців-збирачів створюються, виходячи з відомостей про: природне оточення общини палеолітичного часу (своєрідний прильдовиковий тундролісостеп та перигляціальний степ); репродуктивні можливості тварин пізнього плейстоценового ландшафту (приблизно 2400 кг біомаси на кв. км); кількість забитих тварин та їх товарну масу (мамонт — 1000 кг, зубр — 250 кг, кінь — 200 кг, північний олень — 100 кг); середньодобову норму споживання м'ясної їжі в мисливських суспільствах (600—1000 г на людину). Такі моделі дозволяють визначити розміри господарської території окремого поселення (радіус 20—25, до 50 км), середню густоту населення (одна людина на 3 кв. км) та приблизну чисельність пізньопалеолітичного населення на всій території України (блізько 20 тис. чол.).

Слід, однак, застерегти щодо магічної властивості абсолютних цифр викликати у читача почуття цілковитої довіри до них. Наведені дані мають досить орієнтовний оцінний характер. У літературі вже неодноразово піддавалась сумніву вірогідність підрахунків чисельності мешканців поселень за числом жител та вогнищ, що збереглися, а також кількості та складу забитих тварин за виявленими остеологічними рештками. Важко також визначити репродуктивні можливості реконструйованого плейстоценового ландшафту. До того ж, етнографічне вивчення конкретних суспільств в умовах первісного ладу свідчить про те, що економіко-демографічна модель первісного суспільства була надзвичайно гнучкою та істотно змінювалась залежно від економічних та соціальних обставин².

Загальні оцінки соціальної структури суспільства пізньопалеолітичного часу зводяться до того, що пізньопалеолітична людина жила в умовах початкового розвитку родового ладу. Ймовірно, що він мав

¹ Бибиков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА.—1969.—№ 4.—С. 5—22; Бибиков С. Н. Эпоха палеолита // История Украинской ССР (в десяти томах). Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь.—К., 1981.—С. 22—44; Пидопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине.—К., 1969.—164 с.; Григорьев Г. П. Верхний палеолит // МИА.—1970.—№ 166.—С. 43—63; Массон В. М. Экономика и социальная структура древних обществ.—Л., 1976.—192 с.; Ширельман В. А. Демографические и этнокультурные процессы эпохи первобытной родовой общины // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины.—М., 1986.—С. 427—489.

* З урахуванням високої дитячої смертності.

² Ширельман В. А. Демографические и этнокультурные процессы...—С. 427—444.

форму найпростішої дуально-родової організації. Груповий шлюб, властивий цій організації, зумовлював також групову систему родинних відносин³. Водночас груповий шлюб міг реалізуватися в різних конкретних формах, зокрема у формі більш-менш сталої індивідуальної сім'ї з різними рівнями соціальних та генетико-біологічних родинних відносин⁴.

Реконструкція індивідуальної сім'ї епохи пізнього палеоліту (вважаємо, що поняття «парна сім'я» та «мала сім'я» є менш вдалими) — одне з основних положень сучасних уявлень про палеолітичне суспільство⁵. Вона дала можливість перейти від аналізу первісного колективу в цілому (родова община як одна із складових групового шлюбу)⁶ до розгляду його складових частин та їх взаємодії.

Велику роль у вирішенні цих питань відіграють матеріали повністю досліджених палеолітичних поселень. На Україні це Мізин, Радомишль, Добранічівка. Досліджена також значна частина площі Межиріцького, Молодовського та інших пам'яток. Ці розкопки дали можливість визначити складові частини пізньопалеолітичного поселення у вигляді господарсько-побутових комплексів, поставити питання про вивчення структури поселення.

Перше вивчення господарсько-побутових комплексів провадилося на базі Мізинського поселення. Іх роль як структурних елементів поселення повною мірою була уточнена дослідженнями Добранічівського поселення, в якому такі комплекси розташовані відокремлено, на відстані 16—25 м один від одного. Добранічівка засвідчує, що господарське та соціальне функціонування палеолітичного поселення як єдиного цілого на пізньому етапі його розвитку стає конкретною сукупністю більш дрібних комплексів, центром яких є житло. Мешканцям окремого житла належать конкретні вогнища, виробничі центри, ямі-сховища⁷. Таке розуміння пізньопалеолітичного поселення значно збагачує джерелознавчу базу вивчення пізньопалеолітичного суспільства, дозволяє по-новому інтерпретувати певні сторони його життя.

Територіальна відокремленість господарсько-побутових комплексів свідчить про відносну самостійність певних частин первісної общини, відособленість їх господарства в межах колективу поселення. Найімовірніше, що на цьому етапі розвитку відокремлювалась лише сфера домашнього господарства, не змінюючи громадського характеру добування продуктів харчування, передусім, полювання на великих стадних тварин. Останнє вимагало спільних зусиль усього населення, при наймні чоловіків. Таким чином, на прикладі Добранічівського поселення можна стверджувати, що наприкінці пізнього палеоліту закінчилась стадія «громадського» домашнього господарства, воно розпалось на більш дрібні складові частини. Згадаймо також і відкриття першого, безумовно, пізньопалеолітичного могильника в Сунгірі. Все це дає підставу для висновку: суспільство кінця пізньопалеолітичного часу набуває рис, що свідчать про його порівняно високий рівень виробничого та суспільного розвитку.

Підставою для реконструкції індивідуальної сім'ї в палеоліті послужило встановлення фактів існування на поселеннях «малих» жителі, кількох вогнищ у «великих» житлах та за їх межами, а також відокремлення господарсько-побутових комплексів у структурі посе-

³ Семенов Ю. И. Завершение становления человеческого общества и возникновение первобытной родовой общины // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины.— М., 1986.— С. 106.

⁴ Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи.— М., 1974.— С. 36—40.

⁵ Шовкопляс І. Г. До питання про характер жител пізнього палеоліту // Вісник АН УРСР.— 1958.— № 2.— С. 49; Григорьев Г. П. Начало верхнього палеолита и возникновение *Homo sapiens* в Европе и на Ближнем Востоке: Автор. дис. ... канд. истор. наук.— Л., 1965.— С. 15.

⁶ Косвен М. О. Очерки истории первобытной культуры.— М., 1957.— С. 119—124; Золотарев А. М. Родовой строй и первобытная мифология.— М., 1964.— С. 285—291.

⁷ Шовкопляс І. Г. Исследование Добранічевської стоянки // АІУ.— К., 1968.— Вип. II.— С. 81.

лень. Аналогічний спосіб життя ведуть сучасні народи, що живуть в умовах первіснообщинного ладу. Вони мають індивідуальну сім'ю (у формі парної), окріме мале житло або певну частину великого житла з окремим вогнищем для приготування їжі⁸. Проте подібні аналогії слід проводити обережно⁹, оскільки, по-перше, наявність малих жител та кількох вогнищ у великих ще не свідчить, що ці житла і вогнища належали саме індивідуальній сім'ї, а не будь-якій іншій соціальній групі (статево-віковій тощо). По-друге, малі житла для палеоліту не універсальне явище. Крім них ще відомі як великі довгі житла й так звані житлові майданчики, так і вкрай малі житлові камери типу землянок по межі житлового майданчика Костьонок 1, у яких сім'я аж ніяк не могла розміститися. Найімовірніше, що вони правила індивідуальними сховищами.

Крім того, іноді поруч з малими житлами, що призначались на-чебто для однієї сім'ї, зустрічаються кілька зовнішніх вогнищ (у Добранічівці по два). Немає сталої співвідношення і між кількістю вогнищ всередині жител та зовні. Отже, теза про взаємозалежність кількості жител і кількості внутрішніх та зовнішніх вогнищ не підтверджується, що утруднює визначення кількості сімей на поселенні. Треба також враховувати, що різні типи жител ще не відбивають безпосередньо форму соціальних відносин. Так, у рибальського населення автохтонів Далекого Сходу існували воднораз зимові напівземлянки і наземні житла з нарами, що обігрівалися від димаря; літні житла на палах та сезонні у вигляді куренів різних конструкцій тощо¹⁰. Якби такі поселення відкрили археологи, перед ними постала б строката картина співіснування різnotипових жител з незрозумілими соціальними характеристиками. Таким чином, етнографічні джерела не є достатньо переконливими аргументами для реконструкції індивідуальної сім'ї в палеоліті, доки ця реконструкція не буде обґрутована прямими відомостями з боку археології.

Пошук таких матеріалів не безнадійний. Широкі можливості гут відкриває дослідження поселень сучасних народів з індивідуальною сім'єю, що живуть або ще недавно жили за умов первіснообщинного ладу. Розкопки їх вже почалися, наприклад, в ескімосів, коряків та ін.¹¹ У перспективі вони мають внести істотний вклад у справу вдосконалення методики історичної інтерпретації археологічних джерел. На жаль, рівень фіксації культурного шару під час таких розкопок (при наймні публікації на цю тему) нижчий, ніж при дослідженнях пам'яток палеоліту, і все ж певні параделі між ними простежуються. Це стосується передусім планіметричної структури поселень та господарсько-побутових комплексів. Саме наявність у межах палеолітичних поселень таких комплексів свідчить про стала соціальну структуру суспільства палеолітичного часу та високий рівень його розвитку. Разом з тим, «мале» житло не слід вилучати із структури таких комплексів. Тому здається методично більш доцільним починати розгляд питання про структуру первісної общини палеолітичної доби з оцінки соціального еквіваленту господарсько-побутового комплексу в цілому, а не малого житла. При цьому не зайве згадати класичне описание первісного суспільства, наведене Л. Морганом: «Походження комунізму до-

⁸ Бибиков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического ... — С. 5—22; Бибиков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта.—К., 1981.—С. 36—38; Григорьев Г. П. Восстановление общественного строя палеолитических охотников и собирателей // Охотники, собиратели, рыболовы.—Л., 1972.—С. 11—25.

⁹ Деякі аргументи проти реконструкції парної сім'ї в палеолітичний час наводяться Ю. І. Семеновим. Див.: Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи.—С. 189—193.

¹⁰ Таксами Ч. М. Проблема взаимосвязи природы и общества (по материалам этнографии коренного населения Тихоокеанского побережья СССР) // Роль географического фактора в истории докапиталистических обществ.—Л., 1984.—С. 176.

¹¹ Арутюнов С. А., Сергеев Д. А. Древние культуры азиатских эскимосов (Уэленский могильник).—М., 1969; Васильевский Р. С. Происхождение и древняя культура коряков.—М., 1971.

машнього життя слід шукати в потребах сім'ї, яка аж до пізніших періодів варварства була надто слабкою організацією, щоб боротися за існування власними силами... Де б не встановилося панування родової організації, ми бачимо, як правило, що окремі сім'ї, зв'язані між собою близькими родинними стосунками, об'єднуються в спільні домогосподарства і спільно нагромаджують продукти харчування... Ці сім'ї будували общинні будинки, за розмірами достатні для кількох сімей, і можна вважати загальним явищем, що на всіх теренах Америки туземного періоду люди жили не окремими сім'ями в окремих будинках, а величими багатосімейними господарствами. Спільність продовольчих запасів була обмежена одним домогосподарством, але закон гостинності спонукав і до більш широкого зрівняння джерел існування. Комунізм домашнього життя значною мірою визначався життєвими умовами індіанських племен. Він походив від усього їх життєвого ладу та обумовлював загальний характер житлової архітектури»¹².

Що ж це за «багатосімейні домогосподарства», які були одиницею домашньо-господарської діяльності, відносно автономним компонентом общини? Ще раз зауважимо, що господарською одиницею виступає не індивідуальна сім'я, а її сукупність*. З усіх вивчених сьогодні соціальних угруповань первісного суспільства такому багатосімейному домогосподарству найкраще відповідає родъя, виділена Ю. І. Семеновим¹³. Вона об'єднувала рідних сестер з дітьми та їхніх братів. Індивідуальна сім'я в умовах матрілокального шлюбу в пізньому палеоліті вже могла існувати, однак не вона була господарською одиницею. Якщо індивідуальна сім'я існувала, то їй могло належати житло з найменшим житловим простором. Ймовірне також припущення, що таке житло правила індивідуальним помешканням для окремих членів общини. Воно могло належати окремим заміжнім жінкам, що не мали сестер (родъя в її найменшому обсязі). Таким чином, процес відокремлення господарсько-побутового комплексу в межах палеолітичного поселення відбиває зростання домашньо-господарської самостійності родъї, а не індивідуальної сім'ї.

Структура ранньої первісної общини ще мало досліджена. Зіставлення родъї з господарсько-побутовим комплексом носить так само гіпотетичний характер, як і зіставлення з ним індивідуальної сім'ї. Однак запропонований варіант уявляється нам не тільки альтернативним, але й більш вірогідним з огляду на загальні закономірності розвитку первісного суспільства.

Перехід від родейного принципу ведення домашнього господарства до сімейного міг статися на етапі переходу до мезоліту, коли в умовах кризи палеолітичного мисливського господарства зросла роль індивідуального мисливства, що об'єктивно повинно було привести до зміни принципів розподілу продуктів мисливства.

Розподіл продуктів тісно пов'язаний з формою власності та її об'єктами. Розвиток форм власності є основою розвитку економічних відносин. Їх реконструкція потребує особливої методичної досконалості. Дехто з дослідників, виходячи із загальних уявлень про колективну власність первісного колективу, реконструюють поширення власності на певну територію, починаючи з раннього палеоліту. Під загальну рубрику первіснообщинної власності підводиться досить широке коло явищ: «...природні багатства території, залюдненої тим чи іншим об'єднанням: мисливські угіддя та ділянки з особливо значними скупченнями тварин (водопої, солонці, маршрути кочування), пункти, зручні для

¹² Морган Л. Дома и домашняя жизнь американских туземцев.— Л., 1934.— С. 42.

* Залучення прикладу з життя індіанського населення Північної Америки при розгляді палеолітичного суспільства може зустріті заперечення внаслідок вищого рівня його розвитку. Але якщо і в більш розвинутому індіанському суспільстві індивідуальні сім'ї не були економічно самостійними одиницями, а об'єднувались у домогосподарства, то тим неправомірніше припускати їх самостійність у палеолітичну добу.

¹³ Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи.— С. 204—209.

облогового мисливства, території, багаті рослинною їжею, скельні сховища, нагромадження рослинної та м'ясної їжі, а також сировини»¹⁴. У цьому переліку не розчленовано два істотних компоненти — природні багатства та територія, на якій вони розташовані. Переважає територіальний підхід,— по суті, стверджується наявність власності на територію. При цьому залишається поза увагою, що «реальним об'єктом власності виступають ті елементи, сторони природи, які залучені до процесу праці, справді привласнюються процесом виробництва, опосередковуються процесом виробництва»¹⁵. Виходячи з цього, треба мати на увазі, що зміст, обсяг власності на територію змінюється впродовж часу. «Економічний зміст розподілу землі у тих племен, головним заняттям яких є мисливство та збиральництво, полягає в розподілі саме тварин та рослин»¹⁶. Але і таке розуміння колективної власності первісних мисливців-збирачів не буде повним, коли не враховувати фактор часу. Формування уявлень про власність на рослинний і тваринний світ певної території можливе тільки за умови тривалого проживання на цій території, осілого характеру ведення господарства. Постійні поселення мисливців характерні саме для пізнього палеоліту, зокрема у прильодовиковій зоні, заселеній мисливцями на мамонтів. Саме у мисливців могли сформуватись такі уявления про власність на тваринні та рослинні багатства території, на якій вони мешкали. Для тих районів або хронологічних періодів, де осілість не доведена і де треба передбачати можливим рухливий або напіврухливий спосіб ведення господарства, можна говорити, очевидно, про власність тільки на тих тварин і такі рослини, які були безпосередньо здобиччю. Решта — потенціальна здобич для всіх — природні багатства, не позначені печаткою власності.

Таким чином, процес відокремлення господарства побутових комплексів палеолітичного поселення свідчить не тільки про формування відносної автономії родів в домогосподарській діяльності, але й про зміни характеру розподілу продуктів колективного виробництва в господарській общині. Якщо на поселенні Радомишль початкової доби пізнього палеоліту існував один великий виробничий центр, навколо якого об'єднувались житла, то на поселенні другої половини пізнього палеоліту (Добранічівка) кожне відокремлено розташоване житло мало свої виробничі центри та свої господарські ями, а це з певністю за свідчує еволюцію від громадської домогосподарської діяльності до родинної. Цей процес добре корелюється з розвитком системи розподілу в первісному колективі, з переходом від розбірного принципу розподілу до подільного¹⁷.

При розбірному розподілі продукти мисливства та збиральництва споживалися безпосередньо в колективній формі: кожен член общини міг взяти частину суспільного продукту, який рівною мірою належав усім членам общини.

При подільному розподілі продукція мисливства та збиральництва спочатку розподілялась між домогосподарствами поселення і вже потім споживалась членами відокремлених господарсько-побутових комплексів. Як і при визначенні об'єкта колективної власності мисливців-збирачів, так і при розгляді подільного розподілу продуктів мисливства та збиральництва деякі дослідники децю модернізують картину такого розподілу. Так, С. М. Бібіков писав: «Розподілялись продукти колективної праці за сім'ями, згідно з потребами сім'ї та відповідно до її участі в суспільній праці»¹⁸. Доля участі в суспільній праці окремих

¹⁴ Любін В. П. Нижній палеоліт // МІА.— 1970.— № 166.— С. 40.

¹⁵ Хрустов Г. Ф. К вопросу об отношениях собственности в первобытном обществе // СЭ.— 1959.— № 6.— С. 30.

¹⁶ Там же.— С. 31.

¹⁷ Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи.— С. 108—111; Семенов Ю. И. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община // Становление классов и государства.— М., 1976.— С. 24—32.

¹⁸ Бібіков С. Н. Эпоха палеолита.— С. 42.

членів общині або окремих сімей у кожному конкретному випадку розподілу в первісному суспільстві не враховувалася, оскільки розподіл однаково забезпечував усіх членів общини¹⁹, тобто кожен отримував свою частку не пропорціально внеску в суспільно корисну працю, а відповідно до біологічних потреб та суспільних інтересів забезпечення життєдіяльності колективу. Останнє найвиразніше проявлялося в екстремальних ситуаціях голоду, коли вирішувалась проблема, кому жити, кому вмерти.

Аналіз фауністичних решток в окремих господарсько-побутових комплексах дає наочну картину характеру розподілу здобичі між мешканцями окремих жител. Відносна легкість конструкції другого та третього жител Добранічівського поселення, порівняно з першим та четвертим, при врахуванні наявного запасу кісток в ямах біля них, свідчить про те, що зміщення жител та обкладання їх кістками здійснювалось не поступово, в міру появи будівельного матеріалу, а лише після нагромадження певного запасу кісток. Можливо, що кістки накопичувалися не лише для укріплення або перебудови старих жител, але й для будівництва нових, коли зростала кількість мешканців поселення. Так чи інакше, запас кісток, що містився в ямах кожного господарсько-побутового комплексу окрім, ймовірно, не вважався достатнім і його нагромадження продовжувалось. Разом з тим очевидно, що кісток у всіх ямах поселення було досить для будівництва нового житла або повної перебудови одного із старих, щоб надати йому стаціонарної конструкції²⁰. І те, що кістки не були використані таким чином, свідчить про перебування їх у власності окремих господарсько-побутових колективів. Належність частини ям поселення мешканцям певних жител підтверджує територіальну відокремленість господарсько-побутових комплексів.

Однак не слід забувати про колективний (общинний або родовий) характер власності в первісному суспільстві, про природність перевозподілу продуктів і майна, якщо в них виникала потреба з боку будь-якого члена первісного колективу. Як зазначає Л. Морган, спільног складу продовольства для всього селища не існувало. Запаси накопичувалися окрім господарства, але в разі потреби за законом гостинності запасами односельців користувалися на взаємній підставі²¹. Отже, говорячи про право власності мешканців окремих жител на запаси біля них, слід мати на увазі, що в кожному конкретному випадку наявність такої власності можна пояснювати тільки тим, що не було гострої потреби в її перерозподілі.

Про відносний характер права на продукти особистого користування свідчить і той факт, що розвиток господарсько-побутового комплексу не завжди відбувався шляхом відокремлення жител разом з господарськими ямами, як у Подніпров'ї. Другий (гмелинський) шлях розвитку господарсько-побутового комплексу допускав територіальну відокремленість жител від господарських ям. Усі ями поселення концентрувалися на одній території, що, зокрема, спостерігається на деяких стародавніх коряцьких поселеннях.

Основним джерелом накопичення кісток, звичайно ж, була розподілена мисливська здобич. Принцип розподілу конкретизувати важко. Найвірогідніше, він був рівномірним, оскільки в усіх ямах траплялися невідсортувані (різноманітні) частини скелету. Вирішальне слово тут мають сказати палеонтологи, з'ясувавши поширення на площі поселення кісток одного і того ж скелету. Зараз можна лише відзначити, що в повністю досліджених ямах Добранічівських поселень виявлено кістки різних тварин. Так, у ямі № 1 на 10 нижніх щелеп мамонта трапилося 15 лопаток та 8 тазових кісток, на 7 плечових кісток — 5 ліктьових та 2 променеві, на 7 стегнових — 6 великих та одна мала гомілко-

¹⁹ Хрустов Г. Ф. Указ. соч.— С. 25.

²⁰ Про розподіл палеолітичних жител на тимчасові та стаціонарні див.: Пидопличко І. Г. Позднепалеолітические жилища ... — С. 16, 17.

²¹ Морган Л. Указ. соч.— С. 44.

віх. Аналогічна картина спостерігалася також у ямі № 7, де, наприклад, на 5 стегнових кісток прийшлося тільки 2 великі гомілкові та одна мала гомілкова. Такий характер розподілу зрештою зрівнював матеріальне забезпечення мешканців окремих господарсько- побутових комплексів, що виключало можливість економічної та соціальної нерівності, створення передумов для економічної залежності та примусу.

Однак висловлюються і протилежні думки. Так, О. Соффер, виходячи з наших спільніх польових досліджень та загального масиву джерел, припускає можливість появи в пізньому палеоліті економічної і соціальної диференціації, що дозволяла, зокрема, регулювати зусилля колективу при будівництві монументальних споруд з кісток мамонта²². За приклад дослідниця наводить перше межиріцьке житло, на зовнішню обкладку якого використані відбірні нижні щелепи мамонтів. Але, як свідчить наведене вище, економічна диференціація та відповідні економічні важелі примусу до певної праці у первісному суспільстві неможливі, хоч «соціальна диференціація» в широкому розумінні існувала. На нашу думку, це поняття краще характеризує термін «суспільна диференціація», який відбиває власне індивідуальну неоднорідність членів первісної общини. У невеликому первісному колективі, природньо, виділялись люди з певними особистими здібностями — вдалі мисливці, досвідчені майстри по каменю та кістці, лідери, знавці лікування, пам'ятливі зберігачі давніх переказів тощо. Вони становили природний авангард соціального організму, не користуючись будь-якими перевагами. Так, вдалі мисливці, маючи незаперечний авторитет і повагу серед одноплемінників, не брали участі в розподілі своєї здобичі і не претендували на кращу її частину²³. Таким чином, механізм урегулювання суспільної праці, в тому числі і при будівництві монументальних споруд із відсортованих кісток мамонтів, не можна пояснити економічними важелями, економічним становищем певних членів первісної общини. Рушійні мотиви зведення нестандартних архітектурних споруд треба шукати у сфері світогляду та естетичних смаків.

Характер стосунків між членами общини краще розкривається на фоні міжобщинних відносин населення палеолітичного часу в межах локальних варіантів матеріальної культури — культур та областей. Територія поширення археологічної культури (100—250 км у перетині) звичайно сприймається як район мешкання ендогамного племені, що його складали екзогамні родові общини. Механізм формування племінної структури визначається неоднозначно. Можливо, вона виникла в результаті сталих міжобщинних контактів²⁴, а, можливо, є наслідком розпаду общин, що розрослися²⁵. Разом з тим не всі дослідники вважають за можливе реконструювати у пізньому палеоліті племена, оскільки виникнення екзогамії ще не обов'язково мало призводити до їх формування. На думку О. О. Формозова, в цей час існували широкі екзогамні зв'язки типу шлюбних класів австралійців, у межах яких формувалася єдність матеріальної культури етнокультурних областей. Племінні утворення виникли під час переходу від пізнього палеоліту до мезоліту, коли в умовах кризи пізньопалеолітичного мисливського господарства відбулося роздрібнення відносно великих пізньопалеолітичних общин, що вели напівосілий та осілий спосіб життя із загінним мисливством. Дочірні общини менших розмірів переходили до рухливого способу життя на основі індивідуального мисливства. Групи споріднених общин, що зберігали між собою зв'язки, утворювали племена²⁶.

²² Gladkikh M., Kornietz N., Soffer O. Mamoth-Bonè Dwellings of the Russian Plain // Scientific American.— November, 1984.— Vol. 251.— N. 5.— P. 175.

²³ Симченко Ю. Б. Культура охотников на оленей Северной Евразии.— М., 1976.— С. 191.

²⁴ Григорьев Г. П. Верхний палеолит.— С. 59.

²⁵ Бибиков С. Н. Эпоха палеолита.— С. 44.

²⁶ Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке.— М., 1959.— С. 46, 65, 66, 69, 70.

Діалектичну позицію в цьому питанні відстоює Л. А. Файнберг. Він вважає, що племінні утворення починають формуватися всередині етнокультурних областей за пізнього палеоліту. Для мезоліту характерна вже цілком сформована племінна структура, коли племена є етнічними спільнотами²⁷. Таким чином, з'являється перспектива для періодизації розвитку племінної структури, але знову ж таки залишається відкритим питання про час переходу від дуально-родової організації до дуально-фратріальної.

Труднощі соціальної інтерпретації археологічних культур почали пояснюватися тим, що до останнього часу недостатньо враховувалася специфіка археологічних джерел. Визначаючи на карті розміщення палеолітичних поселень, угруповань однокультурних пам'яток, не слід забувати про те, що вони не відбивають одномоментної картини синхронного існування поселень, а являють собою відбиток тисячолітніх нашарувань залишків життедіяльності первісних общин. До того ж, як правило, це випадкові добірки, зумовлені характером польових досліджень, що відбивають суму хронологічних зрізів. Тому карта розташування однокультурних археологічних пам'яток не відображає конкретну і реальну структуру взаємодії синхронних первісних общин. Вона дає узагальнені уявлення про соціальні структури. Виходячи з цього, археологічна культура може однаковою мірою відбивати життедіяльність і племені, і однієї-двох общин, які становили систему шлюбних класів або перебували у певних дуально-родових стосунках. Інакше кажучи, за допомогою археологічних засобів поки що важко встановити племінну структуру, тоді як широкі зв'язки в межах історико-культурних областей можна реконструювати надійно.

Міжобщинні контакти, якими б широкими вони не були, можна простежити за матеріалами окремих поселень. Гарним джерелом у цьому відношенні є Добранічівське поселення, що відзначається від окремлено розташованими господарсько-побутовими комплексами, котрі забезпечують чистоту колекцій кам'яного інвентаря кожного з них. Колекція каменю Добранічівки є конкретним проявом певної археологічної культури пізнього палеоліту. Разом з тим, господарсько-побутові комплекси пам'ятки, оскільки вони відокремлені в межах поселення, відповідають вимогам однокультурних археологічних об'єктів. У них спільна територія, період, певна спорідненість матеріальної культури. Таким чином, матеріали окремих господарсько-побутових комплексів можна розглядати як самостійні, але повноцінні складові в межах колекції пам'ятки, кожна з яких досить повно відбиває своєрідність колекції в цілому. Тому типолого-статистичне порівняння інвентаря двох господарсько-побутових комплексів можна вважати рівнозначним зіставленню двох відокремлених однокультурних пам'яток, що відкриє можливості для пошуку об'єктивних критеріїв визначення археологічних культур²⁸. Але ж, як відомо, однокультурність не означає тотожності. Тож і в даному випадку індекс подібності між колекціями кам'яного інвентаря двох відокремлених господарсько-побутових комплексів Добранічівського поселення, що був підрахований за методом Д. Брейнерда та В. Робінсона²⁹, становить 132% для виробів з вторинною обробкою, 148% для нуклеусів. Таким чином, однокультурні та одночасо-

²⁷ Файнберг Л. А. Раннепервобытная община охотников, собирателей, рыболовов // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины.— М., 1986.— С. 215.

²⁸ Гладких М. И. Два способа подсчета индексов сходства палеолитического каменно-го инвентаря // XV Научная конференция Института археологии АН УССР. Тезисы пленарных и секционных докладов.— Одесса, 1972.— С. 62—64; Гладких М. И. До методики типолого-статистичного анализа палеолитического кам'яного інвентаря // Археология.— 1973.— № 9.— С. 15—21; Гладких М. И. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы.— Л., 1977.— С. 137—143.

²⁹ Ковалевская В. Б., Погожев И. Б., Погожева А. П. (Кусургашева). Количественные методы оценки степени близости памятников по процентному содержанию массового материала // СА.— 1970.— № 3.— С. 26—39.

ві колекції кам'яного інвентаря виявляються далеко не тотожними (індекс подібності тутожних комплексів 200). Залежно від типології та методики підрахунків кількісне відображення відмінностей комплексів в абсолютних цифрах може змінюватись, але самі відмінності лишаються.

Відмінності кам'яного інвентаря окремих господарсько-побутових комплексів одного поселення можна пояснити не тільки зміною знарядь у процесі їх виробництва або індивідуальною майстерністю виробників. Вони можуть бути також наслідком різночності існування комплексів у межах відносно короткого періоду існування поселення в цілому, тобто відбивати розвиток кам'яного інвентаря в часі. Зрештою, що особливо важливо для історичних реконструкцій, ці відмінності можуть пояснюватись екзогамними традиціями шлюбу³⁰, привнесеним іншої, хоча і близької технічної традиції мешканцями поселення, що переселилися з інших общин. Незалежно від того, виникла екзогамна система в результаті об'єднання різних родів, чи сегментації одного, відносно відокремленість екзогамних колективів сприяла виникненню техніко-типологічних відмінностей між ними внаслідок прогресу техніки всерединіожної первісної общини. Разом з тим ці відмінності нівелювалися завдяки постійному обміну працевдатним населенням між общинами. У боротьбі цих протилежних тенденцій і народжувався конкретний тип кам'яної індустрії, конкретна археологічна культура та історико-культурна область.

M. I. Gladkikh

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ЖИЛИЩ И ПОСЕЛЕНИЙ

Социально-экономическая интерпретация позднепалеолитических жилищ и поселений основана на развитии хозяйственно-бытового комплекса как структурного компонента поселения, что позволяет обосновать переход от разборного к дележному принципу распределения продуктов в рамках первобытной общины.

Сопоставление «наименьшего жилого пространства» для индивидуальной семьи, которая, вероятно, существовала в позднепалеолитическое время, с размерами жилищ позволяет предположить, что жилище занимала группа, превышавшая по составу количество членов индивидуальной семьи. Возможно, это была родья.

Объектом собственности первобытной общины являлась, очевидно, не занимаемая ею территория, а те составляющие окружающей среды, которые вовлекались в хозяйственный оборот.

Изучение археологических культур как отражения первобытного социального организма свидетельствует о противоречивости процесса их формирования. С одной стороны, благодаря изменчивости изделий в процессе их производства, культура развивается внутри каждой общине, с другой — обмен дееспособным населением в результате брачных межобщинных контактов приводит к нивелировке изменчивости.

M. I. Gladkikh

SOCIAL-ECONOMIC INTERPRETATION OF LATE PALAEOLITHIC DWELLINGS AND SETTLEMENTS

Social-economical interpretation of late Palaeolithic dwellings and settlements is based on development of economical-home complex as a structural component of settlements, which permits substantiating a transition from the taking to dividing principle of the products distribution in the frames of primitive community.

Comparison of the "least dwelling place" for the individual family which probably

³⁰ Гладкіх М. І. Крем'яний інвентар Добринівської стоянки // АДУ 1969.—К., 1972.—Вип. IV.—С. 23; Бібіков С. М. Перспективні теоретичні розробки в радянській археології // Вісник АН УРСР.—1973.—№ 4.—С. 32—34.

existed in the late Palaeolithic time with sizes of dwelling permits supposing that the dwelling was occupied by a group exceeding the number of the members of the individual family. Probably they were rodyas.

Property of the ancient community embraced probably not the territory they occupied but those components of the environment which were involved into the economic cycle.

Study of archaeological cultures as reflection of the ancient social organism evidences for contradictoriness of the process of their formation. On the one hand, due to the variability of articles in the process of their production culture developed inside each of the community; on the other — exchange of able-bodied population as a result of marriage intercommunity contacts leads to levelling of the variability.

Одержано 28.09.88.

Громадсько-політичні функції епліністичного храму Аполлона в Ольвії

А. С. Русєєва

На основі різних джерел і зіставлень з аналогічними пам'ятками давньої Греції в статті розкривається значення храму головного покровителя Ольвії Аполлона Дельфінія, що традиційно називався Дельфіоном. У ньому зберігались державні декрети і влаштовувались громадські прийоми, куди запрошувались почесні громадяни, посли та купці. Особливо в період економічної кризи (II ст. до н. е.) святилище Аполлона було не лише релігійним, але й культурно-політичним центром, де захищались права почесних громадян.

У громадському та політичному житті Ольвійського полісу, від виникнення до розгрому гетами, важливе значення належало культу Аполлона Дельфінія. Але серед значної кількості епіграфічних пам'яток додетського періоду відомо лише два фрагменти написів II ст., де прямо говориться про святилище (храм) Аполлона — ТΟ ΙΕΡΟΝ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ (НО, 35, 36). Це єдине писемне свідчення про існування в місті святилища названого бога.

Через погану збереженість фрагментів деякі моменти у згаданих вище написах до цього часу не викликали належної уваги. Дослідниками лише відзначалося, що в них уперше засвідчено існування храму Аполлона в Ольвії¹.

Разом з тим поглиблена вивчення їх змісту має важливе значення для розуміння ролі культу Аполлона в період кризи і місця його святилища в державному житті міста.

При дослідженні документів у першу чергу слід ще раз зупинитись на їх змісті. Написи знайдені в різних місцях Ольвії: один (НО, 35) — на центральному теменосі між храмами Зевса і Аполлона Дельфінія в 1951 р., другий (НО, 36) — випадково на розкопі НГФ у 1947 р. Іх часткова реконструкція і тлумачення, здійснені О. І. Леві і підтримані іншими дослідниками, не викликають заперечень².

Обидва написи є заключними частинами почесних декретів — практично лише постанова (псефізма) про нагороду. У першому, який кра-

¹ Леві Е. І. Две ольвийские надписи с упоминанием храма Аполлона // КСИА АН ССР.— 1963.— Вип. 95.— С. 7—9; НО, 35, 36; REG, 1956.— LXIX, № 350; Graf F. Apollon Delfinios // Museum Helveticum.— 1979.— Année 36.— S. 8; Леві Е. І. Ольвія. Город эпохи эллінізма.— Л., 1985.— С. 88.

² REG, 1956.— LXIX, № 350; Graf F. Op. cit.— S. 8; Яйленко В. П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного Причерноморья как исторический и лингвистический источник.— М., 1985.— С. 225.

ще з ерігся, мова іде про подяку народу «чудовим і доблесним музам», про написання псефізми на їх честь «на плиті з білого мармуру» і встановлення її в святилищі Аполлона, після чого «за витрати на його написання заплатити архонтам» і «покликати начастування в святилище Аполлона на завтра» (НО, 35). У другому написі повторюється майже повністю кінцівка першого, крім одного важливого моменту — про оплату витрат ойкономами, а не архонтами (НО, 36).

О. І. Леві через цю схожість вважала, що другий напис є копією першого³. Її думки розвинув В. П. Яйленко, розширивши дослідження обох написів шляхом поєднання з іншими фрагментами (НО, 35 + НО, 37 + НО, 38 + НО, 124 + НО, 128 = НО, 36 + *IPE*, 1², 253). Це дало можливість здогадно вияснити ім'я проксена Аполлократа і його походження з античного міста Аміс⁴. Але оскільки взяті ним фрагменти були поєднані лише умовно, то на його уточнення не можна посилатися як на доведений і достовірний факт. Саме так необхідно відноситися і до положення про те, що обидва написи є копіями, одну з яких мали вивезти на батьківщину проксена, але з невідомих причин вона лишилася в Ольвії. На нашу думку, це дві різні постанови. На це вказують не лише оплата роботи різними магістратурами і розходження в тексті, але й виявлення подібних документів у сусідній Істрії (*ISM*, 1, 6, 28, 64).

За збереженим змістом написів можна виділити два основних моменти: певний зв'язок почесних декретів зі святилищем Аполлона і влаштування у ньому частувань.

Зареєстрований документально початок установлення в Ольвії почесних декретів на честь ксенів сягає ще першої четверті V ст. до н. е.⁵ (НО, 1). Перша ікополітія була встановлена навіть раніше, якщо враховувати, що відомий договір між Мілетом і Ольвією 333/31 р. до н. е. був повторним, на що вказують окремі свідчення з нього⁶. До значно пізнішого часу відноситься вшанування ольвійських громадян або іноземців — почесних громадян з розгорнутою мотивацією постанови. Згідно відомим декретам на честь Каллініка, сина Евксена і ольвіополітів з Левки⁷ (*IPE*, 1², 25, 325), початок такої традиції слід відносити до останньої третини IV ст. до н. е. І саме в цей час в Ольвії з'являються і згодом набувають поширення поховання в склепах під курганами, що цілком вірогідно могли належати почесним громадянам Ольвії. Декрет на честь ольвіополітів з Левки був висічений на мармуровій плиті, як і більшість подібних декретів, які висікались аж до пізньоримського часу. Дуже рідко такі постанови висікалися на постаментах статуй, наприклад, декрет на честь Каллініка, сина Евксена. До того ж, судячи за присвятою, пам'ятник Каллініку повинен був стояти біля храму Зевса, як і декрети в перші століття нової ери.

Заключні рядки декретів на честь заслужених громадян були різні за змістом. Так, відомі тексти про нагороди золотими вінками, статуями, грошима, постанови про оголошення заслуг на народних зборах чи на святах Діонісія в театрі, присвячення статуй богам та ін. Серед них Антестерій — заслужений громадський діяч і евергет Ольвії, який був вшанований щорічним увінчанням золотим вінком, установленням плити з декретом на його честь в гептадейоні, а також присвятою двох біломармурових рельєфів, один з яких потрібно було встановити в святилищі⁸. Декрети на честь громадян з Херсонесу Аполлонія і його синів також третьої четверті III ст. до н. е. відзначаються такими ж доро-

³ Леві Е. И. Две ольвийские надписи с упоминанием храма Аполлона.— С. 10.

⁴ Яйленко В. П. Указ. соч.— С. 224—232.

⁵ Русєєва А. С. Лапідарные надписи // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время.— К., 1987.— С. 134.

⁶ Жебелев С. А. Северное Причерноморье.— М.— Л., 1956.— С. 38—47.

⁷ Виноградов Ю. Г., Карышковский П. О. Каллиник, сын Евксена. Проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н. э. // ВДИ.— 1982.— № 4.— С. 26—46.

⁸ Виноградов Ю. Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эллинистическую эпоху // ВДИ.— 1984.— № 1.— С. 57.

гими нагородами, серед них — псефізма про встановлення плити з білого мармуру в святилищі біля статуї (НО, 29, 29).

Прикінцева формула псефізм зі згадкою святилища Аполлона не схожа з усіма вищезгаданими. Ці плити являли собою почесні декрети на честь громадян, які надали допомогу місту Ольвії та її народу. Якщо ж взяти до уваги ще один (ідентичний, згідно О. І. Леві) фрагмент напису, де збереглась частина фрази «доброчесливий і дружелюбний по відношенню до народу ольвіополітів» (НО, 35 + НО, 38), то стає очевидним, що на першій плиті — декрет на честь якогось іноземця. Це саме можна припустити і відносно другого напису. Проте зміст останніх клаузул цих написів відрізняється деяким лаконізмом. У них говориться лише про встановлення мармурової плити в святилищі Аполлона та про те, що встановуваного треба покликати на частування в це ж таки святилище, хоча згідно з початковими рядками останньої клаузули декрету і фрагменту напису, який може бути його частиною, не можна точно сказати, що заслуги встановуваного цим декретом були менш значні, ніж у громадян, яких удостоїли вищими нагородами.

За відомими писемними джерелами з Ольвії, перша згадка святилища чи храму, але без імені бога, зафіксована почесним декретом на честь Антестерія третьої чверті III ст. до н. е., за розпорядженням якого необхідно було присвятити один з мармурових рельєфів для храму⁹. Схожість останніх рядків декрету, за думкою Ю. Г. Виноградова, тільки з іменем бога Аполлона характерна і для почесного декрету на честь синів херсонесита Аполлонія (НО, 28 + НО, 29 + НО, 123)¹⁰.

За археологічними дослідженнями центрального теменосу Ольвії відомо, що в елліністичний час тут було споруджено два монументальні кам'яни храми — великий периптер Аполлона Дельфінія та античний храм Зевса¹¹. Причому перший з них, вірогідно, був найбільшим храмом міста за всю історію його існування. Спорудження обох храмів дослідники спочатку відносили до III ст. до н. е.¹² Згодом ця дата була переглянута авторами розкопок, згідно чого (тепер) будівництво храму Аполлона датується останньою чвертю IV ст. до н. е.¹³

Тому, якщо вищезгадане відновлення декрету на честь синів херсонесита Аполлонія було не зовсім точне, воно не заперечує існування в цей період в Ольвії дійсно великого храму, який згідно з грецькою традицією називати все відоме, славетне і величне, коротко і лаконично (наприклад, Понт Евксінський — просто Понт, Гомер — просто Поет чи Страбон — Географ), був добре відомий ольвіополитам. Кожному громадянину було зрозуміло про який храм іде мова ще й тому, що в місті існувала давня традиція встановлення почесних декретів за огорожею святилища Аполлона.

При дослідження Центрального теменосу було виявлено 46 написів, з них двадцять сім почесних декретів, серед яких переважали проксенії переважно другої половини IV—II ст. до н. е.¹⁴ Більша частина проксеній була зосереджена в районі храму Аполлона Дельфінія.

Традиція встановлення почесних декретів біля храму Аполлона Дельфінія була особливо характерною для мілетського Дельфініону. Тут зберігалось не тільки сакральне зведення законів мольпів, але чимало державних договорів і почесних декретів¹⁵. У ньому був виставлений і відомий політичний договір між Мілем та Ольвією (*Milet*, I,

⁹ Там же.— С. 56, 57.

¹⁰ Там же.— С. 76.— Прим. 102.

¹¹ Карасев А. Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и agora.— М.— Л., 1964.— С. 41—46; Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 106—112; Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма.— С. 76—78.

¹² Карасев А. Н. Указ. соч.— С. 41—46, 113—129.

¹³ Карасев А. Н. Исследование Ольвии после Б. В. Фармаковского // Художественная культура и археология античного мира.— М., 1976.— С. 36, 37; Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма.— С. 76.

¹⁴ Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма.— С. 85, 86.

¹⁵ Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien.— Frankfurt-am-Mein — Bern, 1983.— S. 130.

3, 136). Після «застаріння» документів кам'яні плити складали на подвір'ї святилища лицьовою стороною вниз. Подібні політичні функції виконували Дельфініони і в деяких інших полісах давньої Еллади¹⁶. На цій підставі Ф. Граф намагався довести, що Аполлон Дельфіній не був богом колонізації і морських подорожей, а пов'язаний лише з державною політикою. Але, на нашу думку, в культі Аполлона Дельфінія вдало поєднувались обидві функції — політичні та морські. Це пояснюється тим, що в Дельфініоні вшановували переважно проксенів, які вели морську торгівлю. Звідси закономірно випливає основна функція Аполлона Дельфінія як покровителя морської торгівлі. Мілет завжди відзначався розвинutoю морською торгівлею, завдяки чому і Аполлон Дельфіній став тут своєрідним зразком зв'язку з державним життям. Ці його функції яскраво відбились в Ольвії не лише у виготовленні грошового знаку як атрибути і символу цього бога, а й у безпосередньому зв'язку його святилища з ольвійськими проксенами протягом усього догетьського часу. Однак зовсім не значить, що цей бог не сприяв колонізаційному процесу, хоча його роль у колонізаційній діяльності іонійських еллінів і не була такою значною, як Аполлона Лікаря, якою найбільше шанували лише в Ольвії.

Ольвійське святилище Аполлона служило таким же державним «кам'яним» архівом, як і в Мілете¹⁷. Плити з написами виставлялися за огорожею святилища або під стінами храму, біля статуй бога (НО, 29).

Оскільки культ Аполлона Дельфінія за своїми основними функціями практично відповідав мілетському і перша ольвійська ателія на честь Іетрокла, мешканця Сінопи, була знайдена поблизу цього геменоса, можна припустити, що початок встановлення проксеній в Ольвії співпадає з часом спорудження першого храму Аполлона Дельфінія — перша четверть V ст. до н. е. Але така традиція в ольвійській епіграфіці зафіксована лише з третьої четверті III ст. до н. е., а достовірніше — у II ст. Це пояснюється як збільшенням кількості проксеній та інших почеcних декретів, розгорнутим мотивуванням діяльності вшановуваних громадян, пишним вихвалаєнням і переліком нагород, так і популярністю культу Аполлона, а разом з ним і його святилища в громадському житті полісу.

Саме остання інформація, яка міститься в ольвійських псефізмах II ст., найяскравіше характеризує політичні функції святилища Аполлона. Формулювання цієї частини псефізми однакове в двох написах — КАЛЕЗАІ ΕΠΙ ΞΕΝΙΑ. Зустрічається воно лише один раз і в більш ранньому декреті на честь синів Аполлонія, однак там мова йде про запрошення жерця Аполлона на частування в святилище цього ж бога. Здавалося б, що організацію жертвоприношень і влаштуванням обідів повинні були б займатись саме жерці храму Аполлона. А оскільки вони були організаторами, то відпадала потреба запрошувати їх у святилище, де вони були господарями. Якщо ім'я Аполлона в ольвійському написі не збереглося, то саме таке відновлення тексту підтверджується аналогічними написами з Істрії, де вони датуються другою половиною III ст. і II ст. до н. е. (ISM, 1, 6, 28). Така ситуація, найімовірніше, вказує на те, що в Ольвії та Істрії такі частування влаштовували не служителі культу Аполлона, а члени Ради, від імені якої видавалися всі декрети.

Відзначена частина формулювання псефізми перекладена в НО виразом «покликати на частування» (НО, 35, 36). Але значення і зміст слова «частування» можуть бути набагато ширшим. У ньому вміщено кілька взаємопов'язаних між собою значень — гостинність, прийом, обід. Тобто, виходячи з усього контексту написів, тут треба розуміти не просте частування, а більш широке поняття цього слова, а саме —

¹⁶ Graf F. Op. cit.— S. 13—17.

¹⁷ Виноградов Ю. Г., Русєєва А. С. Культ Аполлона и календарь в Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья.— К., 1980.— С. 27, 28; Graf F. Op. cit.— S. 9; Levi E. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма.— С. 85, 86.

прийом. Невдалим є тлумачення слова ΚΑΛΕΣΑΙ — покликати — відносно до вшановуваного іноземця. Тому кінцівку псефізми в НО, 35 і 36 слід було б тлумачити таким чином: «Запросити на прийом у святилище Аполлона на завтра».

Аналогічна форма запрошень на громадські жертвоприношення та обіди у святилище Аполлона існувала і в деяких інших місцях античної Еллади¹⁸, але не була традиційною для міст Північного Причорномор'я. Окрім написів з Ольвії, відомий ще один з аналогічним прикінцевим формулюванням з Добруджі (Драгомирна), який, можливо, походить з Істрії (*ISM*, I, 65). У ньому також зафікована фінансова магістратура ойкономів. Істрійські декрети (*ISM*, I, 6, 28) близькі ольвійському декрету на честь синів Аполлонія, де також мова йде про обід чи прийом жерця Аполлона. Саме ці написи з аналогічними заключними мотивуваннями вказують на те, що останні не могли бути копіями. Виправлення В. П. Яйленком реконструйованого О. І. Леві виразу ΞΕΝΙΑ на ΞΕΝΙΣΑΙ не підтверджується ідентичними формулюваннями ольвійського (НО, 29) та істрійських декретів (*ISM*, I, 6, 28), де добре збереглося слово ΞΕΝΙΑ.

Ми маємо лише одне повідомлення крітського історика Досіада IV—III ст. до н. е. (*Athen.* 4, 22, 143 С) про влаштування прийомів у святилищі Аполлона Дельфінія¹⁹. На громадські обіди в кносському Дельфініоні запрошувались вільні громадяни, а також іноземці, які були почесними громадянами міста. З проксенічних і почесних декретів, встановлених в ольвійському святилищі Аполлона, видно, що на громадських прийомах брали участь ті ж категорії осіб. Їх слід доповнити членами ольвійської Ради, яка видавала постанови і, очевидно, виступала ініціатором влаштування таких обідів.

Досіад повідомляє, що на громадських обідах на Кріті проводились дискусії за чіткою регламентацією: спочатку обговорювалась внутрішня політика, потім загальнодержавні та військові справи і лише наприкінці вшановували почесних громадян на обіді. Такі прийоми могли влаштовуватись, головним чином, за рахунок громадських жертвоприношень, а також на кошти з храмової казни.

Якщо так розглядати організацію прийомів, то зв'язок ольвійського святилища Аполлона з державною політикою безсумнівний. Ці прийоми підкреслювали його великий громадський резонанс, повинні були сприяти врегулюванню політичних відносин і налагодженню торгово-економічних зв'язків, необхідних для Ольвії в період кризи. Крім того, храм Аполлона площею 600 кв. м (найбільша споруда Ольвії) був одночасно і пританеем — головним державним будинком, де зберігались декрети, відбувались громадські обіди, а також знаходилося державне вогнище. В Афінах, з розвиненою структурою філ, пританей знаходився в окремому будинку типу толоса, де зберігались державні декрети і на громадські кошти влаштовувалися обіди для пританів і заслужених громадян, куди запрошувались також іноземні послі і гості. Очевидно, таку ж роль відігравав і храм Аполлона Лікаря в Істрії, в який на прийоми запрошували і головного жерця Аполлона, що підтверджує державне, а не лише сакральне значення прийомів.

Важливо нагадати, що саме на цей час в Ольвії, згідно з епіграфічними джерелами, зростає значення діяльності колегії Семи, яка відала священною казною міста²⁰. У період кризи державні діячі Ольвії користувалися нею для підтримування нормального життя міста. Так, за декретами Протогена відомо, що коли казна спустошувалася, лихварю закладали священий посуд (*IPE*, I², 32). У II ст. до н. е., можливо, ще в першій його чверті, від імені колегії Семи було видано де-

¹⁸ *Graf F.* Op. cit.—S. 9, 10.

¹⁹ *Ibid.*—S. 11, 12.

²⁰ *Карышковский П. О.* Денежное обращение Ольвии в конце II и в первой половине I в. до н. э. // НЭ.—1965.—№ 5.—С. 62—74; *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч.—С. 76, 77.

кret, в якому оголошувалася нова ціна на жертвових тварин: 1200 мідних монет за бика, вівцю чи козу — 300 і за шкіру — 60 (*IPE*, I², 76). Такий екстраординарний захід, звичайно, був викликаний тяжким економічним становищем Ольвії, в результаті чого і священна казна, і скарбниця, де зберігалися цінні подарунки, були вичерпані на потреби міста. Священна казна половнювалася за рахунок жертвоприношень, особливо тих громадян, які були спроможні платити такі гроші за жертвових тварин. Серед них у цей період було мало ольвійських громадян. Очевидно, декрет Семи був розрахований, головним чином, на ксенів та почесних громадян міста. Цю думку підтверджують два ольвійські декрети другої половини III — першої четверті II ст. (*IPE*, I², 30; НО, 29). Так, у почесних постановах на честь херсонеситів відзначалося, що ольвіополіти виносять їм подяку за грошову допомогу (в одному випадку вказується навіть сума — три тисячі золотих), а також для того, щоб й інших ксенів теж захотити до такої благодійності (НО, 28, 29). Досить важливі вказівки збереглися в декреті на честь родосця Гелланіка, де відзначено, що ним зібрано «велику суму грошей, на які здійснюються громадські жертвоприношення», та що привертає особливу увагу, порівняно з декретом Протогена, на інші цілі, зокрема, на подарунки для місцевих царів (*IPE*, I², 30).

Отже, Ольвія, перебуваючи в тяжкому економічному становищі, потребувала допомоги проксенів з різних міст Середземномор'я. Тут, безперечно, мова йде про значний для історії Ольвії проміжок часу, починаючи від середини III ст. Економічна криза все більше поглиблювалася. Виникали нові і нові труднощі у взаємовідносинах з місцевими племенами. Ольвіополіти різними шляхами намагалися вибрати-ся з цього становища. Звичайно, не лише неврожаї, а в значній мірі побори місцевих царів вже збіднілого міста, розорення його аграрної зони весь час підточували економіку. Привертає увагу бідність комплексів двох ольвійських теменосів елліністичного часу, де зовсім відсутні дорогі вотивні пожертвування. Храмові подарунки досить часто, як видно з декрету Протогена, служили для збереження незалежності.

Відмінність заключних формулювань двох ольвійських псефізм (зі згадкою святилища Аполлона) від власне проксенічних декретів, які зберігали в Ольвії і на рубежі II—I ст. до н. е., ідентичність зворотів і характер формул притаманні всім еллінським проксеніям. Значно різняться вони і від декретів на честь тих громадян, які особливо відзначились перед державою і народом своєю політичною і громадською діяльністю. Все це змушує вважати, що державні акти винесені на честь ксенів, які одночасно були і послами, відзначились у переговорах або принесли користь ольвійському полісу. Посли найчастіше наражалися на небезпеку, долаючи великі відстані, нерідко через воюючі країни чи землі варварів²¹. Так, скажімо, делоські чи дельфійські феори для повідомлення причорноморським містам дати проведення загальноеллінських свят у святилищах Аполлона повинні були пройти на своїх кораблях уздовж усього побережжя Понту. Декрети, знайдені в Дельфах і на Делосі, свідчать, що тут вшановували ольвійських громадян, надаючи їм не тільки проксенію, а й промантейю, проедрію, продікію, право приймати феорів на своїй батьківщині²². Включення ольвійських громадян до числа делоських і дельфійських проксенів свідчить про велике значення культу Аполлона в системі зовнішньополітичних зв'язків Ольвії, та про участь її громадян у загальноеллінському вшануванні цього культу в Дельфах і на Делосі. При таких стосунках в Ольвії неодмінно мали побувати феори з Делоса, Дельф та інших античних полісів.

Встановлення культурно-політичних зв'язків Ольвії із знаменитими на ті часи святилищами Аполлона і відсутність даних про їх підтри-

²¹ Тюменев А. И. Херсонес и Делос // ВДИ.— 1938.— № 2/3.— С. 273; Kienast D. Presbeia. Griechisches Gesandtschaftswesen.— München, 1974.— S. 18—38.

²² Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях // ВДИ.— 1939.— № 3.— С. 247, 248.

мания у другій половині III—II ст. до н. е. з метрополією після укладеної в 331 р. ісополітії дають можливість припустити, що взаємовідносини ослабли або ж були зовсім припинені.

Слід відзначити, що згадуваний в ольвійських почесних декретах Аполлон не має культового імені. Проте воно є у приватних присвячених написах першої половини II ст. до н. е. Один із них свідчить про присвяту цьому богові братами Агротом і Посідеем статуйого батька Діонісія, який був його жерцем (*IPE*, I², 189). Другий вказує на спорудження статуї славнозвісного Протогена, яку також було присвячено Аполлону Дельфінію²³. Опираючись на перше свідчення, а також вотивні написи про спорудження статуй різних жерців і жриць з присвятою їх тому чи іншому божеству, можна вважати, що Протоген був удостоєний високої виборної посади жерця при храмі Аполлона, як і його внук Евнік, син Евдора, що поставив своєму дідові статую. Звичайно, це ще не говорить про наслідування посади жерця при храмі. Найімовірніше, як і в інших грецьких містах, вона була вибірною, але вибиралися найбільш заможні громадяни, бо посада жерця потребувала значних витрат приватних коштів. Периптеральний храм, відкритий на центральному теменосі, можна впевнено вважати Аполлоновим з його архаїчною епіклезою Дельфіній. Про це свідчить не лише його спорудження на місці більш давнього сирцево-дерев'яного храму цього бога²⁴. Розглянуті вище аналогії показують, що ольвійський Аполлон у цей час за своїми функціями найбільше відповідав Аполлону Дельфінію.

Традиція влаштування громадських трапез бере початок з архаїчного часу від культової спілки мольпів, діяльність якої в Ольвії засвідчена епіграфічними пам'ятками кінця VI—V ст. до н. е.²⁵ Цілком ймовірно, що ця спілка після встановлення тут демократичного ладу наприкінці V ст. до н. е. перестала існувати, бо потім вона не згадується у жодному написі, хоча в Мілете її діяльність набула найбільшого поширення саме в елліністичний час.

Присвячені написи мольпів Аполлону Дельфінію свідчать, що їх айсимнет був міським епонімом, як і в метрополії. Проте починаючи з IV ст., із зміною політичного статусу їх роль у житті полісу занепадає, функції епонімів, очевидно, перейшли до головних жерців Аполлона. Якщо в VI — першій половині V ст. можна лише припускати, що головні жерці Аполлона Дельфінія, вони ж айсимнети союзу мольпів, були міськими епонімами, то в III ст. до н. е. зафіксована виборна посада жерців-епонімів (*IPE*, I², 32; НО, 26, 30). Відомо, що айсимнети мілетських мольпів були епонімами Мілета до другої третини I ст. н. е. (*Milet*, I, 3, 254—275). Чому в Ольвії, незважаючи на відновлення ісополітії з метрополією, було змінено характер постанов із вказуванням лише імені жерця як епоніма без інформації про його належність до якогось храму чи спілки, з'ясувати важко. Единим, очевидно, поясненням може бути те, що ольвійські епоніми в додатковий час були пов'язані з храмом Аполлона Дельфінія, а не Ахілла чи Зевса²⁶. Жерці Аполлона були епонімами і в західнопонтійських містах (*JGB*, I², 387; *ISM*, I, 26, 137, 144, 145, 169, 170, 184, 203, 204). В Істрії, наприклад, ця традиція існувала протягом античної доби, у той час як в Ольвії і післягетський період епонімами вибиралися лише перші архонти (*IPE*, I², 39, 40, 42, 43, 45, 49; НО, 42, 47), які могли виконувати і жрецькі обов'язки (*IPE*, I², 42).

Отже, протягом усього додаткового періоду, з часу встановлення

²³ Русляєва А. С., Крапивина В. В. Новые вотивные надписи из Ольвии // Тез. докладов Всесоюзной научной конференции.— Симферополь, 1988.— С. 9.

²⁴ Карапасев А. Н. Исследования Ольвии после Б. В. Фармаковского.— С. 35.

²⁵ Каравиковский П. О. Ольвийские мольпы // Северное Причерноморье.— К., 1984.— С. 42—51.

²⁶ Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб, 1887.— С. 263; Bilabel F. Die ionische Kolonisation // Philologus Suppl.— 1920.— Heft. 1.— S. 130.

ольвійського епонімату, епоніми були пов'язані з культом верховного покровителя Ольвії, були це айсимнети мольпів чи його жерці. І лише наприкінці цього періоду інколи, залежно від соціально-економічних і політичних причин, на епонімну посаду висувався сам Аполлон²⁷. Цікаво відзначити, що і в Мілете під час воєнних розорень і економічних криз Аполлон також ставав епонімом міста (*Milet*, I, 3). Цілком можливо, що у найкритичніші моменти історії те ж саме було і в Ольвії. У декреті Протогена відзначається епонімна посада жерців Геродота в той рік, «коли був голод... і народ внаслідок загрозливої небезпеки вважав потрібним заготовити достатню кількість хліба» і коли з'явилася сила-силенна «саїв за отримання дарів», а також Плейстарха, при якому «знову стався сильний голод» (*IPe*, I², 32). Проте в жодному випадку не згадується будь-яка участь цих епонімів у ліквідації тяжкого економічного становища. Очевидно, в житті Ольвійського полісу були і набагато важчі періоди, коли його громадянам здавалося, що лише рік під егідою Аполлона може принести полегшення.

Хоча за своєю суттю елліністичний Аполлон в Ольвії стояв найближче до Дельфінія з його основними тоді функціями покровительства морській торгівлі, варто думати, що рідке вживання у цей період його епіклез пояснюється, насамперед, спорудженням величезного храму, внаслідок чого поступово згасає шанування Аполлона Лікаря, святилище якого існувало ще з другої четверті VI ст. до н. е. на другому теменосі²⁸. Очевидно, обидва культи в цей час злились в один — культ Аполлона — який не одержав нового культового імені, хоча в перші століття нової ери набув його в епіклезі. Простат — найближчий за функціями Аполлону Лікарю. Досить вірогідно, що в елліністичному храмі Аполлона зберігалася і архаїчна бронзова статуя Аполлона Лікаря, яка ще в II ст. н. е. репродуктувалася на ольвійських монетах. На фронтоні плити з декретом Антестерія було висічене рельєфне зображення Аполлона з лірою²⁹. З таким атрибутом найчастіше зображали Аполлона Лікаря в Істрії та в Ольвії³⁰. Згідно змісту декрету на честь Антестерія, цей рельєф установлений у святилищі Аполлона. У деяких почесних декретах з Істрії, в одному і тому ж написі, з іменем Аполлона або вживалось культове ім'я Лікар, або ні, однак за змістом було ясно, що мова йде саме про святилище Аполлона Лікаря, який з часу заснування міста був тут головним державним покровителем (*ISM*, I, 64). Проте найчастіше все-таки епіклеза бога не становилася (*ISM*, I, 6, 28, 34, 65).

О. М. Карасьов вважав, що храми розібрали після підкорення Ольвії державою пізніх скіфів у II ст. до н. е., тобто, ще задовго до розгрому міста гетами³¹. Пізнішу дату дає О. І. Леві — кінець II ст. до н. е.³² Однак дата припинення життя в районі теменосу і агори вимагає дальших досліджень і підтверджень³³. Дійсно, оскільки культурні шари першої половини I ст. до н. е. майже не відомі, то слід вважати, що місто було залишене його мешканцями ще за півстоліття до навали гетів. У такому випадку незрозуміло, чому давно запустіле і зруйноване місто піддалося гетьському нападу? На продовження життя в Ольвії у першій половині I ст. вказують декрети вшанування Нікерата, сина Гапія, аміського кібернета, про переселення в Ольвію арменійців Мітрідатом VI Євпатором (*IPe*, I², 34, 35), а також досить істотне свідчення про використання великої кількості архітектурних деталей, кам'яних блоків та постаментів для статуй з центрального те-

²⁷ Карышковский П. О. Ольвийские эпонимы // ВДИ.— 1978.— № 2.— С. 86, 87.

²⁸ Русляева А. С. Милет-Дидимы — Борисфен-Ольвия. Проблемы колонизации Нижнегорного Побужья // ВДИ.— 1986.— № 2.— С. 42—46.

²⁹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 52.

³⁰ Русляева А. С. Милет-Дидимы ... — С. 49.

³¹ Карасев А. Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса.— С. 46; Каравес А. Н. Исследования Ольвии после Б. В. Фармаковского.— С. 37.

³² Леві Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма.— С. 151.

³³ Крыжицкий С. Д. Ольвия.— С. 106.

меносу для добудови оборонної стіни в І ст. до н. е.³⁴ Видання декретів на честь заслужених громадян обумовлювало існування в Ольвії Ради і народних зборів, продовження традиції нагородження громадян, які відзначилися, різними подарунками, у тому числі і встановленням почесного декрету. Отже, периптеріальний храм Аполлона міг ще функціонувати і в першій половині І ст. до н. е. Варто також згадати, що на ольвійських монетах II і навіть I ст. до н. е. зображувався Аполлон у лавровому вінку з атрибутами — лірою, кіфарою, зіркою³⁵.

Таким чином, виходячи з вищесказаного, можна вважати, що влаштування в Ольвії громадських прийомів у храмі Аполлона, куди запрошувались проксени і послі, значно розширюється у період кризи Ольвії—другій половині III—II ст. до н. е. Якщо в початковий період кризи місто ще спроможне було віддячити своїм благодійникам і пиши їх нагородити, то вже у II ст. такої можливості не було. Тому колегія Семи видає від свого імені постанову про нові ціни на жертвоприношення і на перший план виступає святилище Аполлона, в якому особлива роль відводиться вшануванню ксенів за їх благодійну діяльність в інтересах міста. Почесні декрети продовжували видаватись від імені Ради і народу, але єдиною нагородою тепер було встановлення його в священному місці та запрошення на громадський обід. Незважаючи на великі труднощі, які переживала Ольвія в цей час, святилище Аполлона залишалось не тільки значним релігійним, але й культурно-політичним центром і користувалось особливим авторитетом. Не виключено, що в особливо голодні роки, про які розповідається у декреті Протогена, це святилище влаштовувало трапези для голодуючих громадян міста.

Можливо, в цей час святилище Аполлона знаходилося під владою архонтів, свідченням цього є декрети про запрошення на прийом жерця Аполлона (НО, 35) та на честь Протогена, де вказується, що «архонти заклали священні посудини на міські потреби Поліхарму за сто золотих», які він хотів віднести для переплавки (IPE, I², 32).

Цілком імовірно, що в ольвійському святилищі Аполлона контролювались і захищались права почесних громадян, як і в мілетському та кносському Дельфініонах, розглядалися скарги про незаконні порушення громадянських прав і волі ксенів. Отже, храм Аполлона і на далекій периферії античного світу був надійним захистом для всіх приїжджих еллінів. Слід відзначити, що ця ж функція святилища Аполлона була притаманна йому і після відродження Ольвії в перші століття до нової ери. Звичайно, в цей час вже існував новий храм бога, за яким наглядали ольвійські стратеги, що після однієї з перемог над ворогом присвятили йому ідальню з трьома застольними ложами (НО, 85), призначену для громадсько-політичних прийомів почесних громадян, ксенів та послів.

A. C. Русєєва

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ХРАМА АПОЛЛОНА В ОЛЬВИИ

Среди множества эпиграфических документов догетского периода из Ольвии найдено всего лишь две надписи, в которых имеется прямое свидетельство о существовании здесь храма Аполлона. Из археологических исследований на центральном теменосе известно, что в эллинистическое время здесь был сооружен огромный периптер Аполлона Дельфиния. Подробный анализ заключительных формулировок декретов с упоминанием его святилища, сопоставление их с аналогичными памятниками, а также данными литературной традиции представили возможность получить интересную информацию о значении этого святилища в общественной жизни ольвиополитов и поли-

³⁴ Там же.—С. 111.

³⁵ Карышковский П. О. Денежное обращение Ольвии ... — С. 62—74; Анохин В. А. Монетное дело античных городов Северо-Западного Причерноморья.—К., 1989.

тике Ольвии во II в. до н. э.— период кризиса и упадка. Хранение в святилище государственных декретов и устройство в нем общественных приемов, куда приглашались почетные граждане, послы и ксены, а также жрец Аполлона, дает возможность считать, что храм Аполлона в Ольвии служил одновременно и пританеем. В кризисный период, невзирая на все трудности, которые переживал город, святилище Аполлона оставалось не только значительным религиозным, но и культурно-политическим центром, пользующимся в Ольвии особым авторитетом и популярностью. Здесь контролировались и защищались права почетных граждан, рассматривались жалобы о незаконных притязаниях к правам ксенов и феоров.

A. S. Rusyaeva

SOCIAL-POLITICAL FUNCTION OF ELLINISTIC APOLLO TEMPLE IN OLbia

Among a lot of epigraphic documents of the Pregeethian period from Olbia there are only two inscriptions presenting a direct evidence on the existence of the Apollo temple there. It is known from the archaeological investigations on the central temenos that a huge peripter of Apollo Delphinium was constructed here in the Ellinistic time. A detailed analysis of final formulations of decrees mentioning this shrine, their comparison with the analogous monuments as well as with the data of the literary tradition permitted gaining interesting information in the significance of this shrine in the social life of Olbiopolites and policy of Olbia in the 2nd century B.C. — the period of crisis and decline. The storage of state decrees in the shrine and social receptions carried there with honoured citizens, ambassadors and xen invited as well as Apollo's priest make it possible to consider that the Apollo temple in Olbia served simultaneously as a pritaneum. During the years of crisis the Apollo shrine remained not only a significant religious but also a cultural and political centre of immense prestige and popularity in Olbia in spite of all difficulties which the city has endured. There the rights of honoured citizens were controlled and protected, complaints on illegal pretensions to the rights of xen and feuors were inspected.

Одержано 30.09.88.

Історико-географічне районування Східного Криму в античну епоху

О. О. Масленніков

У статті розглядаються особливості природно-кліматичної характеристики Східного Криму, з якими пов'язана хронологічна і територіальна нерівномірність заселення цієї частини півострова; причини спустошення Боспорської хори наприкінці III ст. до н. е.

Питання дослідження природи Східного Криму — території європейського Боспору, його рельєфу, геоморфології, ґрунтознавства, гідрології, фауни, флори і клімату детально висвітлені у багатьох працях¹. Загальна характеристика здійснена І. Т. Кругликовою. Ми зупинимося лише на моментах, безпосередньо пов'язаних з людською діяльністю.

У географічному плані Керченський півострів, незважаючи на невеликі розміри, не є цілісним, хоча відмінності незначні. Передусім, узбережжя Східного Криму — неоднорідне. Чорноморський берег, за винятком Феодосійської бухти, заток біля давнього Кіммеріка (сучасні Узунларське та Кияшське озера) та мису Чауда, слабо порізаний, не має зручних бухт та гаваней. Okрім району гори Опук та крайньої пів-

¹ Ліше І. Т. Кругликова намагалась врахувати відмінності всередині цього регіону (Кругликова І. Т. Сельське хобайство Боспора. — М., 1975. — С. 14—23).

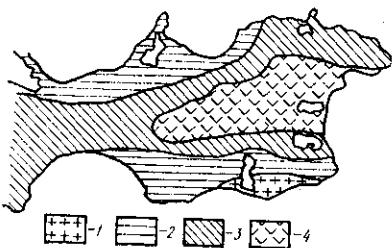

Рис. 1. Річний розподіл кількості опадів (за В. І. Важковим). У мовні знаки: 1 — менше 300 мм, 2 — 300—500 мм, 3 — 350—400 мм, 4 — 400—500 мм.

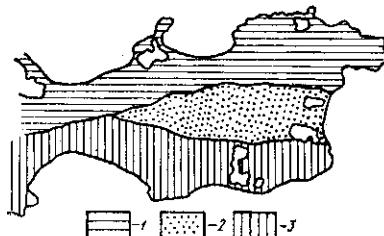

Рис. 2. Ґрунти (за М. Н. Клєпініним). У мовні знаки: 1 — слабо задерновані супіщані та чорноземні солонцеві, 2 — чорноземні темно-каштанові, 3 — каштанові солонцеві.

денно-західної частини — мису Такіль, він складається із нестійких порід². Подібна картина і на узбережжі Керченської протоки, хоча простежуються деякі відмінності між ними. Чорноморський берег інтенсивно руйнується абразією, що призвело до повної загибелі тут поселень і могильників (Кітей, Киз-Аул, Кіммерік). У протоці ж, разом з підмивом і обвалом берега, відбувається намив ґрутових кіс, що зменшують силу впливу штормів. Залежно від напряму русла, а особливо повноводності рік басейну Азовського моря, змінювався і рівень води у протоці. Тому стародавні споруди тут частково зруйновані (поселення біля с. Геройське), частково затоплені і занесені ґрунтом («садиби» поблизу Німфею, Акри, с. Завітне). Враховуючи існування в минулому на місці Тобечицького, Чурубашського й інших озер заток³, а також бухт, мисів і гаваней, що не збереглися (наприклад, біля Німфею), берег протоки можна визнати зручним для мореплавання.

Ще зручнішим є Азовське узбережжя, багате на великі й малі бухти, затоки, миси. Берег тут складається переважно з місців скельних порід. Відома у Геродота назва Східного Криму «Херсонес скелястий» могла з'явитися лише під впливом його ознайомлення з цим узбережжям. Тут майже не помітні наслідки коливань рівня моря (вони були тут специфічними). Абразійні процеси відбувалися тут повільно, за винятком району Осовин, «Білої гори» й мису Зюк.

У низовинних місцях, на узбережжі широких бухт море, порівняно з античним часом, навіть трохи відступало. Втім, це пояснюється і намивом течіями підводних кіс і пересипів.

Рельєф півострова в південно-західній частині до Парнацького хребта рівний, балок і лощин мало. Височин, крім масиву в районі гори Опук, на півдні немає, а невисокі скелясті кряжі простягаються паралельно морю і значно від нього віддалені.

Центральна частина рівнинна. Похили схили височин часто утворюють закриті від вітрів замкнуті долини. Пасма більш високих горбів та сопки давніх грязьових вулканів урізноманітнюють цей ландшафт на сході, близьче до протоки. Рівнинний, злегка пологий на північ рельєф у ряді районів Приазов'я чергується з зубчастими скелястими хребтами і невеликими долинами між ними. Вивітрювання й руйнування порід тут значно менше.

Півострів бідний на прісну воду; постійної річкової мережі сьогодні практично немає, але в давнину маленькі річки, точіше струмки, були. Про це свідчать повністю або частково пересохлі русла, що збереглися де-не-де на півдні (рис. 1). У Приазов'ї ситуація дещо сприятливіша, тут майже скрізь на відносно незначній глибині залягають ґрутові води. На узбережжі від Арабатської стрілки до протоки намівом кілька десятків колодязів, викопаних у піщаному або глинисто-

² Зенкевич В. П. Берега Черного и Азовского морей.— М., 1958.— С. 143, 192.

³ Беребейм Д. Я. Керченский пролив во времена Страбона в свете новейших данных об изменении уровня Черного моря // СА.— 1958.— № 4.— С. 145.

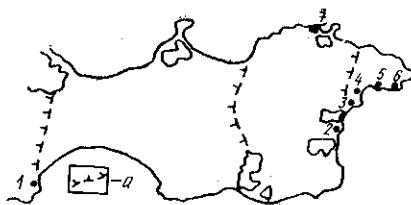
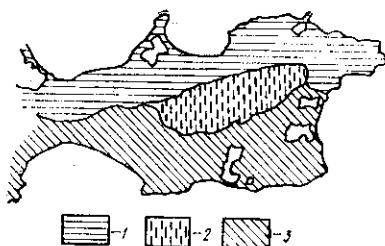

Рис. 3. Кліматичні райони Криму (за В. І. Важовим). Умовні знаки: 1 — дуже посушливий, помірно жаркий з помірно м'якою зимою, 2 — посушливий, помірно жаркий з м'якою зимою, 3 — дуже посушливий, помірно жаркий з дуже м'якою зимою.

Рис. 4. Археальні міста і поселення: 1 — Феодосія, 2 — Німфеї, 3 — Тірігака, 4 — Пантікапей, 5 — Мірмекій, 6 — Поромфій, 7 — Зенонів Херсонес. Умовні знаки: а — давні вали.

му ґрунті і облицьованих камінням. Усі вони розміщені в низинах, неподалік від берега (на відстані 20—40 м), глибиною від 3 до 10 м. Колодязі розташовувалися по два-три в одному місці («Парааскіна», «Генеральська» бухти) поблизу всіх досить великих античних поселень. За конструкцією вони круглі (очевидно, пізньосередньовічні) і квадратні. На південному узбережжі ґрутові води внаслідок водостійкості поверхневих шарів утворюються погано. Тут колодязів мало, вони глибокі. Очевидно, в цьому районі велике значення мав збір дощової води. Едине велике прісне джерело виявлене поблизу гори Опук.

Основними водопостачальниками у центрі півострова були колодязі, невеличкі струмки. Ґрутові води знаходилися на значній глибині, часто під скельними породами. Очевидно, до перших століть н. е. спорудження колодязів було не під силу місцевому населенню, тому люди оселялися поблизу відкритих джерел. Місцерозміщення поселень залежало від рівня залягання ґрутових вод, який змінювався у різні кліматичні епохи.

Грунти південної та південно-західної частини Східного Криму, переважно, каштанові, солонцеві; у північній та східній — слабо задерновані супішані або чорноземні, іноді також каштанові, солонцоваті. У центрі — чорноземні, темно-каштанові (рис. 2)⁴.

Флора півострова однотипна. Сьогодні тут виділяються три зони. У минулому картина була дещо іншою. Так, за винятком лісосмуг і чагарників, ліси відсутні, тоді як ще в XIX ст. на північному сході, у районі Казантіпу і гори Опук, вони місцями зберігалися⁵. Не буде помилкою назвати давній ландшафт північної та південної частин півострова — лісостеповим, а глибинки — переважно степовим. Найраніше, очевидно, ліс знищений був на березі протоки, адже вибір місця для перших поселень диктувався наявністю придатної в господарстві деревини. Феофраст прямо писав про низькоякісний ліс у районі Пантікапею (*Theophr.*, II, 7, 4).

Клімат Східного Криму вважається дуже посушливим, помірно жарким з м'якою зимою (приазовський район); посушливим, помірно жарким з м'якою зимою (центр) і дуже посушливим, помірно жарким з дуже м'якою зимою (південь і схід) (рис. 3)⁶. Більшість дослідників вважає, що в античну епоху клімат коливався від помірно вологого до дуже сухого, тобто він був подібним до сучасного. За О. О. Борисовим клімат Криму до X ст. до н. е. був сухим і теплим, у V ст. до н. е. похолоднішало, а з I ст. до н. е. до IV ст. н. е. знову потеплішало⁷. У ме-

⁴ Котова И. Н. Флора и растительность Керченского полуострова // Труды Никитского ботанического сада.— Симферополь. 1961.— Т. XXXV.— С. 67—69.

⁵ Сокольский Н. И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1971.— С. 21—25.

⁶ Важов В. И. Целебный климат.— Симферополь, 1983.— С. 90, 91.

⁷ Борисов А. А. Климатология Советского Союза.— Л., 1970.— С. 304.

жах невеликої території ці зміни могли відбуватися неоднаково (при бережні зони страждали від посух менше).

При виборі місць поселення мешканці Європейського Боспору враховували фактори панівних напрямів вітрів і морських течій. Так, у Приазов'ї і в районі Керчі переважають за силою і тривалістю північно-східні, східні і північно-західні вітри; на південному узбережжі — північно-західні. Найбільш сильні північно-східні вітри є характерними для осені і зими. Влітку ж панують західні та північно-західні вітри. Напрям вітрів залежить від рельєфу і конфігурації берега⁸. Найбільш вітряна південно-східна частина півострова, район мису Такіль.

Найпохмуриші туманні дні припадають на листопад — березень, особливо у східній частині півострова⁹. Звичайно, погода в давнину нам невідома і можна лише припустити, що вона була подібна до сучасної.

Звернімося тепер до археології. Хоча праця В. Д. Блаватського «Архаїчний Боспор» вийшла понад 30 років тому¹⁰, список і географія архаїчних пунктів Східного Криму практично не розширилися (рис. 4).

На чорноморському узбережжі — це Феодосія та окремі знахідки на зольнику мису Такіль¹¹. Розкопки Кіммеріка та Кітею поки що не виявили архаїчних шарів. Зупинимось на поселенні «пагорб А» (східний схил гори Опук), яке датується VI—V ст. до н. е.¹², хоча аналіз знахідок переконує нас у дещо пізнішій даті — середині V ст. до н. е. Так, посуд «іонійського типу» із смугами бурого та червоного лаку існує тривалий час (з VI до початку IV ст. до н. е.), тому чашечка із смугами лаку та відкритий світильник не можуть бути свідченнями ранньої дати. Поодинокі фрагменти чорнолакової, чорно- та червонофігурної кераміки відносяться не до VI, а до V ст. до н. е. Ще більш виразні амфори. Досить глянути на таблицю у статті І. Т. Кругликової¹³, щоб впевнитися, що тут є ніжки амфор IV ст. до н. е., але відсутні амфори першої половини V ст. до н. е. Хіоська опуклогорла амфора, знайдена в одному з приміщень, датується серединою V ст. до н. е.¹⁴ Нарешті, стратиграфічно шар VI—IV ст. до н. е. розчленувати, на думку І. Т. Кругликової, не вдалося¹⁵. Викликає сумніви і небвластивий грецькій традиції вибір місця для цього поселення — на маленькому плато, серед скель, без зручної гавані. Зате неподалік відомі гробниці у вигляді кам'яних ящиків з кільцевими загорожками¹⁶. Більш вірогідно, що це поселення було варварським, аніж грецьким.

Отже, за географічними (мало зручних гаваней, води) та, можливо, демографічними (цю територію займало варварське населення) причинами зона чорноморського узбережжя (за винятком Феодосії) не привернула увагу грецьких першопоселенців.

Разом з тим зазначимо, що ця етноситуація з більш раннього джерела потрапила до периплу Псевдо-Арріана, який писав, що територію від Афініона (?) до Кіт населюють скіфи (*Ps. Arr.*, 76). До цього часу лишається загадкою, що ж вважати Афініоном (можливо — це Феодосія), оскільки Кітей локалізований чітко.

⁸ Важов В. И. Указ. соч.— С. 60—63.

⁹ Там же.— С. 51, 55, 67.

¹⁰ Блаватский В. Д. Архаический Боспор // МИА.— 1953.— № 33.— С. 7 и сл.

¹¹ Толстиков В. П. К проблеме образования Боспорского государства // ВДИ.— 1984.— № 3.— С. 26, 27; Молев Е. А., Молева Н. В. Разведки на мысе Такиль // АО 1977—М., 1978.— С. 342.

¹² Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 31—39.

¹³ Кругликова И. Т. Кіммерик в свете археологических исследований // МИА.— 1959.— № 85.— С. 238.— Рис. 14, б.

¹⁴ Рубан В. В. О хронологии раннеантичных поселений Бугского лимана (по материалам хиосских амфор) // Материалы по хронологии археологических памятников Украины.— К., 1982.— С. 109.— Тип IV—VI.

¹⁵ Кругликова И. Т. Отчет о разведках в Кіммерике в 1950 г. // НА ИА АН СССР.— Р.—1.— № 422.— С. 12.

¹⁶ Марти Ю. Ю. Городища Боспора к югу от Керчи // ИТИАЭ.— Симферополь, 1928.— Т. 2.— С. 103—119.

Інші архаїчні пункти знаходяться в зоні протоки, але відносно поселень Героївка та Південно-Чурубашське також є деякі сумніви. Чорнофігурна кераміка, амфори Хіосу і Менди з ранніх шарів Героївки — датуються другою чвертю V ст. до н. е. На Південно-Чурубашському поселенні до кінця VI ст. до н. е. відноситься лише один фрагмент чорнофігурного кратера. Колхідські піфоси та чорнолощений з нарізним орнаментом ліпний посуд¹⁷ мають широке датування аж до IV ст. до н. е. На жаль, рисунків амфор немає, тому доводиться покладатися на досить сумарний¹⁸, а часом суперечливий їх опис¹⁹. Спільне виявлення у ранньому шарі уламків амфор хіоських опуклогорлих і з прямим горлом, а також гераклейських, з «чаркоподібною» ніжкою типу Солоха I і навіть з ковпачковими ніжками²⁰ не переконує в датуванні його архаїчним часом.

Бухти, затоки, відносна безпека переправи в «Азію», місця проходження косяків риб, родючі землі і джерела прісної води робили узбережжя протоки найбільш придатним районом для заснування грецьких аполякій. Додамо також сприятливу в цілому для греків демографічну ситуацію та якість договірні традиції у відносинах із скіфами.

Якщо наші зауваження відносно дат ранніх поселень вірні, то, очевидно, освоєння цієї території проходило інакше, ніж у районі Ольвії — Березані. Там люди, спочатку розкидані на численних сільських поселеннях, з часом концентрувалися в Ольвії²¹, де неукріплени архаїчні «села» відсутні. Землевласником виступав житель містечка, хора якого була незначною і жодних фундаментальних будівель не мала.

Багаторічні розвідки і розкопки в Приазов'ї слідів архаїчного часу не виявили. Винятком є мис Зюк. Дуже зручний для поселення, він не міг не привернути уваги грецьких мореходів. Але поки що у наявності маємо лише матеріали (чорнофігурний аттичний, тонкостінний корінфський і сомоський посуд, амфори Хіосу, Лесбоса і невідомих центрів) останньої чверті VI ст. до н. е. Час заснування містечка-факторії на Меотиді краще було б віднести до рубежу VI—V ст. до н. е. Можна припустити, що інформованість Геродота про західне Приазов'я (містечко Кремни, ряд назв, що виникли у зв'язку з походом Дарія) була наслідком каботажних плавань греків саме в цей час. Пора господарського освоєння Кримського Приазов'я у VI—V ст. до н. е. ще не настала, а контакти з нечисленним місцевим населенням були обмежені і маловигідні. Можна припустити, що грецьких купців більш приваблювали царські скіфи, основні кочовища яких, судячи за архаїчними похованнями, знаходились між пониззям Дніпра і західним Приазов'ям²².

У «глибині» півострова відомий лише один архаїчний пункт — Андріївка Південна²³. Окрім фрагментів амфор з раннього шару датуються кінцем VI ст. до н. е., але в ньому, як вважає І. Т. Кругликова, «більшість західок відноситься до V ст. до н. е.». Сумнівним є опис заповнення ям поблизу будівель рубежу VI—V ст. до н. е.²⁴ Згадано про уламки амфор з ковпачковою ніжкою, а також про фасоські та гераклейські амфори. Перші, як відомо, з'являються в IV, а не в V ст. до н. е.²⁵, інші — також характерні для IV ст. до н. е. Незрозуміло, як V ст. до н. е. (навіть його кінцем) можна датувати підлогу приміщення,

¹⁷ Кругликова И. Т. Отчет о работах Восточно-Крымской экспедиции в 1964 г. // НА ИА АН СССР.— Р.— № 2998.— С. 19—31.

¹⁸ Там же.— С. 31.

¹⁹ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 46—48.

²⁰ Кругликова И. Т. Отчет о ... в 1964 г.— С. 19, 20.

²¹ Отрешко В. М. Позднеархаические поселения Березанского лимана // Открытия молодых археологов Украины.— К., 1976.— С. 33.

²² Мурзин В. Ю. Скифская арханка Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 12.— Рис. 1.

²³ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 49, 50.

²⁴ Там же.— С. 49—51.

²⁵ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспера // МИА.— 1960.— № 83.— С. 78, 79.

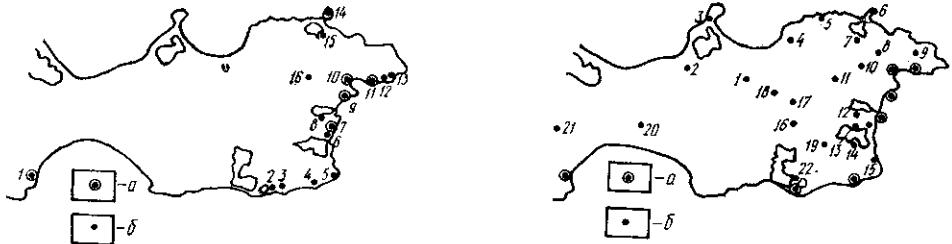

Рис. 5. Міста та поселення V ст. до н. е.: 1 — Феодосія, 2 — Кіммерік, 3 — пагорб А., 4 — Кітей, 5 — мис Такіль, 6 — Героївка, 7 — Німфей, 8 — Південно-Чурубашське, 9 — Тірітака, 10 — Пантикапей, 11 — Мірмекій, 12 — Парфеній, 13 — Пормфій, 14 — мис Зюк, 15 — Чокрацький мис, 16 — Андріївка-Південна. У мовні знаки: а — міста, б — поселення.

Рис. 6. Найбільші поселення IV—III ст. до н. е.: 1 — Лепіно, 2 — Червоний Кут, 3 — Мисове, 4 — Золотий Рожок (верхнє), 5 — Генеральське-Західне, 6 — мис Зюк, 7 — Чокрацький мис, 8 — Таш-Алак, 9 — Вайкове-Східне, 10 — Андріївка Південна, 11 — Горностаївка, 12 — Південно-Чурубашське, 13 — Богники, 14 — Костирино, 15 — Завітне, 16 — Марфівка, 17 — Савонівка, 18 — Слюсарівка, 19 — Мар'ївка, 20 — Фронтове 1, 21 — Айазовське, 22 — Героївка. У мовні знаки: а — міста, б — поселення.

якщо і на ній, і при її прокопуванні знайдені фрагменти гераклейських амфор IV ст. до н. е. з клеймами²⁶. Те, що тут одночасно виявлено уламки і гераклейських, і боспорських амфор, теж свідчить на користь IV ст. до н. е. Тому є сумнівною думка про наявність тут поселення в епоху архаїки. Щодо місцевого варварського населення, то, напевно, воно в цей час було нечисленним, або ж з'являлося тут під час сезонного кочування. Згадаємо, що відомо лише кілька ранніх скіфських поховань у степовій частині півострова, та їх датуються V ст. до н. е.²⁷

Наступний період — V ст. до н. е. — малопримітний в археологічному відношенні, якщо не брати до уваги гадану скіфську навалу і ще більш гіпотетичне будівництво «тірітакського» валу²⁸. Наприкінці сторіччя, очевидно, виникають Кіммерік, Кітей і поселення в зоні протоки (рис. 5).

Утворення Боспорської держави, як би воно не відбувалося, не могло відразу призвести до якісних змін: тобто, до широкого територіального зростання. Для остаточного господарського освоєння всієї території півострова був потрібний час, а також відповідні економічні та людські ресурси. Передумови для цього — зростання міського населення, розвиток ремесел і торгівлі, зміщення центральної влади, військової сили і т. д. «визрівали» протягом V ст. до н. е. Не виключено, що й кліматичні умови (суворі зими, про які писав Геродот (IV, 28) в цей час не сприяли розширенню зони землеробства і переходу до осіlostі кочовиків.

Лише у середині IV ст. до н. е. після приєднання Феодосії і при лояльності скіфів, під владою Спартокідів опинився весь півострів. Невідомо, якого значення надавали цій території цари Великої Скіфії, але саме на цей час припадає правління Атея — вершина могутності Скіфської «держави». Її військова експансія була направлена переважно на захід, в Подунав'я і Добруджу²⁹, а відносини з Боспором залишилися в цілому мирними. Можливо, весь Північнопричорноморський античний світ був тиловою базою Атея. Після його поразки скіфські цари ще більше були зацікавлені у збереженні стійких зв'язків з Боспором. Невипадково, розквіт їх торгівлі припадає саме на кінець IV — початок III ст. до н. е. Про це свідчить, з одного боку, вивіз великої кількості зерна з Боспору, з іншого — численні знахідки виробів з коштовних металів у скіфських царських курганах, більшість яких відноситься

²⁶ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 52.

²⁷ Мурзин В. Ю. Указ. соч.— С. 12, 37—40.

²⁸ Толстиков В. П. Указ. соч.— С. 26—30.

²⁹ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир.— М., 1979.— С. 240—241.

саме до цього періоду³⁰. Окремі конфлікти (за правління Перисада I) загальної картини не змінювали.

У середині IV ст. до н. е. клімат у Східній Європі, як, зрештою, і на всьому Причорномор'ї, пом'якшився. Сприятливі умови для землеробства, прагнення скіфської знаті (як і боспорських царів) до вигідного продажу зерна, сприяли утворенню численних поселень — «сіл»³¹. Це особливо впадає в око на Керченському півострові. З 274 відомих на 1974 рік поселень 233 існувало в середині IV — середині III ст. до н. е. Серед них були і садиби, і селища, і поселення, з яких вирости невеликі містечка. Деяку складність викликає питання їх абсолютної хронології. Так, Семенівка відноситься дослідниками до групи, що з'явилася у V—IV ст. до н. е., або до групи, що виникла в кінці III — початку II ст. н. е. Золоте і Мисівка згадуються серед тих, що виникли наприкінці IV—III ст. до н. е., або серед тих, що з'явилися на століття пізніше. Ранні шари Мар'ївки датуються і V—IV, і IV ст. до н. е. Через погану збереженість багатьох поселень, їх нерівномірне вивчення, широке датування окремих типів амфор, не кажучи вже про ліпний посуд, і майже повну відсутність монет, такі розходження не дивні. Загальний аналіз масового матеріалу і амфорних клейм все-таки переконливо свідчить, що дата існування більшості поселень — друга половина IV — перша III ст. до н. е. (рис. 6).

За типологією і географією ці пам'ятки, насамперед, подібні до всіх більш-менш віддалених від моря «сіл» типу Марфівки, Маївки, Слюсарівки, Сазонівки, Золоте-Рожок («верхнє») і т. д. Це досить великі (до 10 га) неукріплені селища, що складаються з окремих будівель, розкиданих на відстані 30—50 метрів одна від одної. Кладка стін груба, з необробленого каменю, на глині. Приміщення малі, з вогнищами, зольними підсипками підлог, вимощеними двориками біля будинків, простенькими огорожами, які складаються з поставленого на ребро каміння. Культурний шар незначний, знахідок мало, у більшості — це уламки амфор і ліпного посуду. Теракоти і столовий посуд зустрічаються рідко. Монет і черепиці практично немає³².

Селища розміщувалися переважно на пологих схилах пагорбів, частіше з південного боку, рідше на рівних плато, біля ярів і балок — русел пересохлих річик. Поряд з ними на вершинах скелястих кряжів знаходилися могильники (ряд невисоких курганчиків, або кам'яні ящики з кільцевими огорожами). Цінні матеріали, отримані в результаті їх розкопок, дали можливість висунути положення про «моно» — і «поліетнічність» місцевого варварського населення³³. І. Т. Кругликова вважає мешканців цих «сіл» осілими скіфами³⁴.

Поселення іншого типу — садиби — нечисленні (Андріївка Південна біля с. Жовтневе). Вони знаходилися на межі міської хори³⁵ і різняться за плануванням та знахідками.

Майже всі прибережні поселення виділяються своєю компактністю (пагорб «А», Мисівка, Генеральське-Західне, Зюк, Костиріно). Деякі з них зникають до кінця IV ст. до н. е. — (пагорб «А»)³⁶, або в III ст. до н. е. (Мисівка³⁷, Генеральське-Західне), інші доживають до перших

³⁰ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.—К., 1983.—С. 121 сл.

³¹ Античные государства Северного Причерноморья // Археология СССР.—М., 1984.—Т. VIII.—С. 43—44; Мелюкова А. Н. Скифия и фракийский мир.—С. 238.

³² Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.—С. 58—80, 222, 226—228.

³³ Масленников А. А. О населении прибрежных районов Восточного Крыма в IV—I вв. до н. э. // СА.—1980.—№ 1.—С. 5—16; Яковенко Э. В. Об этнокультурной принадлежности населения хоры Боспора европейского // Демографическая ситуация в Причерноморье в период великой греческой колонизации.—Тбіліси, 1981.—С. 248 сл.

³⁴ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.—С. 75.

³⁵ Там же.—С. 54, 55, 82 сл., 92 сл.

³⁶ Там же.—С. 39.

³⁷ Петерс Б. Г. Раскопки поселения античного времени на полуострове Казантеп // КСИА АН СССР.—1978.—№ 156.—С. 89 сл.

століть н. е. (Костирино, Зюк, Героївка)³⁸. Можливо, пануючою системою їх розбивки був ряд житлових приміщень, прибудованих до загальної стіни. Щодо Генеральського-Західного, можна говорити про замкнутий простір, утворений цими приміщеннями, що нагадує садиби в районі Панського або «Чайки» (Західний Крим).

Характерним для них є укріплений характер, про що свідчать залишки оборонних споруд (вали і рови, очевидно, з'явились у III ст. до н. е.) та деякі особливості у плануванні і топографії. Всі ці поселення розташовані на мисах (Костирино, Завітне, Чокрацький мис, мис Зюк, Мисівка), або на закритих скелями прибережних долинах (пагорб «А», Генеральське-Західне). Вони значно багатші від степових селищ за знахідками, причому вигляд їх більш подібний до грецького. Особливо виділяється Генеральське-Західне. Тут знайдено сотні амфорних клейм, десятки монет, багато уламків черепиці, чорнолакового посуду. Частину стіни складено рустованою кладкою, віднайдено дві виноробні, культова площа, три вівтарі, культовий мармуровий столик. Інші поселення узбережжя виглядають значно простішими. Найімовірніше, їх населяли греки. У зоні проток поселення доповнювали засновані раніше міста, а в Приазов'ї їх наявність свідчить про повторне освоєння району. Через погану дослідженість Чорноморської зони важко сказати про неї щось конкретне.

Про зміни на Боспорі і у Північному Причорномор'ї в середині III ст. до н. е. писалося неодноразово. До кінця III — початку II ст. до н. е. зникли всі селища степової частини Східного Криму і багато поселень узбережжя, крім зони проток. Припускається, що їх спустошили скіфи³⁹. Згідно з новими даними Неаполь Скіфський був заснований в останній четверті III ст. до н. е.⁴⁰, а все III ст., особливо його друга половина, — час напруженої боротьби скіфів з сарматами і утвердження панування останніх в Північнопричорноморських степах⁴¹. Ми не знаємо всіх подробиць цієї боротьби, але здається нелогічним, щоб саме в цей момент скіфи «відкрили другий фронт» проти Боспору. Це було можливим лише після закріплення їх у Центральному Криму і відносного миру з сарматами. Звичайно, ця гіпотеза дуже осучаснена. Для переважно кочового, досить примітивного суспільства, яким були скіфи, військовий промисел, здобич від нападів на слабкіші племена були звичайним явищем. До того ж невідомо, була колишня Велика Скіфія єдиною, чи, що найвірогідніше, розпалася на окремі «царства», кожне з яких функціонувало самостійно.

За даними археології, селища-глибинки не загинули одночасно і не були зруйновані, а поступово занепадали й зрештою були полищені мешканцями.

Інша картина спостерігається в Приазов'ї. Розкопки на мисі Зюк та Генеральського-Західного свідчать, що ці (та, мабуть, інші) поселення зазнали нападу і майже всі були зруйновані десь на початку третьої четверті III ст. до н. е. Особливо помітна ця картина на поселенні Генеральському-Західному. Тут виявлені похапцем споруджені рів і вал, каміння для металевих машин, скіфські вістря до стріл, сліди пожежі.

Дозволимо собі висловити ще одну гіпотезу про причини запустіння степової зони. Існує припущення, що близько 240 р. до н. е. в Криму усталився сухий і жаркий клімат, який тривав до I ст. до н. е.⁴² Деякі спостереження підтверджують цю здогадку. Так, поселення на Чокрацькому озері було полищене жителями, коли первісна затока по-

³⁸ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 96—98.

³⁹ Там же.— С. 99.

⁴⁰ Голенцов А. С., Голенко В. К. Из керамической эпиграфики Неаполя // КСИА АН ССР.— 1979.— № 159.— С. 78.

⁴¹ Смирнов К. Ф. О начале проникновения сарматов в Скифию // ПСА.— М., 1977.— С. 196.

⁴² Дзенз-Литовский А. И. Геологический возраст донных солевых отложений минеральных озер.— М., 1936.— С. 142 сл.

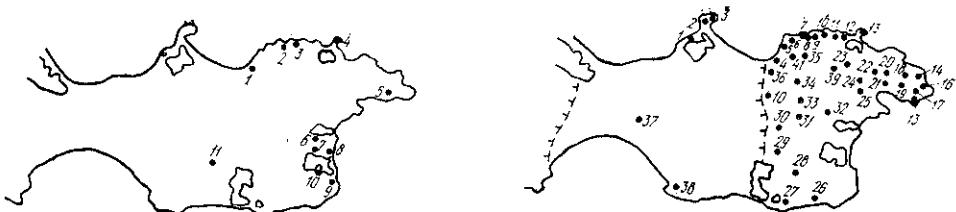

Рис. 7. Поселення кінця III—II ст. до н. е.: 1 — Семенівка, 2 — Ново-Бідрадне, 3 — Золоте-Східне, 4 — Крутій берег, 5 — мис Зюк, 6 — Південно-Чурубашське, 7 — Героївка, 8 — Вогники, 9 — Костиріно, 10 — Завітне, 11 — Каравасовка.

Рис. 8. Найважливіші поселення I ст. до н. е.—III ст. н. е.: 1 — Семенівка, 2 — Афанаївка, 3 — Казантеп-Східний, 4 — Ново-Бідрадне, 5 — Золоте, 6 — Сююрташ (бухта), 7 — Кюль-Тепе, 8 — Кюль-Тепе Східне, 9 — Генеральське-Східне, 10 — Бузкова бухта, 11 — Зелений мис, 12 — Полянка, 13 — мис Зюк, 14 — Осочини, 15 — Кам'янка, 16 — Глазівка, 17 — Темир-гора, 18 — Високе, 19 — Бондаренкове, 20 — Бондаренкове-Південне, 21 — Войкове, 22 — Придорожнє, 23 — Туркмен, 24 — Андріївка Північна, 25 — Кюль-Оба, 26 — Киз-Аул, 27 — Опук, 28 — Мар'ївка, 29 — Тамарине, 30 — Сокільське, 31 — Чурубашський Маяк, 32 — Ілураг, 33 — Михайлівка, 34 — Тасуново, 35 — Лібкнектівка, 36 — Белінське, 37 — Фронтове II, 38 — Казека, 39 — Багерове-Північне, 40 — Ново-Миколаївка, 41 — Артеріан.

чала перетворюватись у солоне озеро. Це сталося близько середини III ст. до н. е.

Можливо, така ситуація пояснюється не стільки коливаннями клімату, скільки своєрідною екологічною катастрофою. Вона була викликана великомасштабною довгочасовою і нещадною експлуатацією природи людиною. Ми маємо на увазі понад столітній період інтенсивного хліборобства без урахування місцевих умов, агрономічних знань, при низькій культурі і техніці землеробства. В результаті висушення ґрунту, засміченості посівів бур'янами, ерозії, збільшення засолоньованості урожайність різко знизилася. До цього можна додати засухи, зникнення річок і джерел. Життя і ведення господарства в глибині півострова стає важким і нерентабельним. Частина населення перебирається на узбережжя, а частина переходить до іншої форми господарювання і життя — напівкочового скотарства. Можливо, ця група залишає півострів і осідає в Центральному Криму.

Підтвердити це важко, однак відзначимо, що ранні скіфські селища і поселення в Центральному і Південно-Західному Криму з'являються саме в III—II ст. до н. е.

Вигляд поселень III—II ст. до н. е. в Східному Криму, за винятком Золотого-Східного, майже невідомий. Очевидно, для них характерним є розміщення на пагорбах, в укріплених природою місцях, поблизу джерел і колодязів. Забудова компактна, як і належить фортецям.

Садиби цього часу наближаються до міст. Стало рідшим населення Чорноморського узбережжя. У зоні протоки зміні не помітні (рис. 7).

Важким був для жителів європейського Боспору рубіж II—I, перша половина I ст. до н. е. Найбільше постраждали від повстань, набігів сатархів, землетрусу жителі Приазов'я⁴³. Золоте-Східне та інші поселення були залишені, на місці Зюк чітко простежуються залишки поїжжі і наслідки землетрусу (величезні уламки скель лежать на культурному шарі попереднього часу). Все узбережжя, за словами Страбона, стало безлюдним (*Strab.*, VII, 4, 5).

Помітні руйнування і в містах протоки⁴⁴. Завмерло життя на ряді поселень і садіб (Героївка, Південно-Чурубашське, біля Мірмекію).

Наслідки цього тривожного часу в Чорноморській зоні поки що не визначені.

Новий важливий рубіж боспорської історії почався з правління Асандра, але зміни на краще відбувалися повільно. Не виключено, що

⁴³ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 99, 100; Масленников А. А. Население боспорского государства в VI—II вв. до н. э.— М., 1981.— С. 69.

⁴⁴ Блаватский В. Д. Пантикопей.— М., 1964.— С. 129.

користуючись слабістю Боспору, а можливо дружньою політикою Мітрідата VI (на заключному етапі його боротьби з Римом), місцеві племена (скіфи Криму або сармати) оселялись на боспорській території.

Прикладом цього є дуже своєрідне поселення «Полянка» за 6 км на захід від мису Зюк. За плануванням, топографією, виглядом будівель воно дуже відрізняється як від більш ранніх, так і пізніших поселень Приазов'я. Надзвичайно бідні, невиразні знахідки, значне переважання ліпного посуду, криві, неміцні кладки стін, хаотичне нагромадження приміщень і двориків, побудованих похапцем, відображають картину занепаду і варваризації. Найближча аналогія цьому поселенню — скіфські культурні горизонти на городищі «Чайка» в західному Криму⁴⁵. Майже спільні у них і дати — I ст. до н. е.

Наприкінці I ст. до н. е. поселення «Полянка» було залишене без явних слідів пожежі і руйнувань, але — поспіхом. В інших районах Східного Криму такі поселення поки що невідомі. Стабілізація Боспору, важливі військово-адміністративні реформи і економічні заходи⁴⁶ провадилися з перервами в правління Асандра і його найближчих наступників.

Мабуть, найбільш характерними археологічними пам'ятками цього часу є «батарейки» і функціонально близькі до них укріплени будинки-садиби азіатського Боспору. Чи є вони на Керченському півострові? Судячи з того, що на Тамані «батарейки» були укріпленими центрами поселень, сторожовими постами на важливих дорогах і вузлами в системі оборони, вони повинні існувати і на європейському Боспорі. Поки що тут, на березі Азовського моря, біля висихаючого русла річки, на пагорбі досліджується лише один об'єкт — поселення біля с. Ново-Відрядне⁴⁷. Є ще близько трьох схожих з «батарейками» будівель, які не розкопувались (две — поблизу дороги Керч — Курортне, одна — в урочищі «Артезіан»). Їх планування близьке до квадрата, площа невелика, а розміщення стратегічно зручне. Всюди є знахідки I ст. до н. е.—I ст. н. е. Ймовірно, вони знаходились на основних дорогах. Не зовсім зрозумілий характер поселення біля с. Лібкнехтівка. Цілком можливо, в цю групу слід додати будівлі I ст. до н. е.—I ст. н. е. біля с. Михайлівки⁴⁸. Чи були до I ст. н. е. на цих об'єктах садиби в повному розумінні цього слова, чи це лише сторожові пости — форти (*castra*), поки що не ясно. Якщо прийняти останнє, то слід припустити наявність аналогічних пам'яток всюди на півострові, де їх спорудження було доцільним. Зараз вони відомі лише на азовському узбережжі і подекуди в «глибинці» (рис. 8).

Виразнішою є картина з великими укріпленими поселеннями (*oppidum*). Виникають вони (вірніше, складаються у тому вигляді, в якому їх застають археологи) в I ст. до н. е.—I ст. н. е., хоча майже завжди на обжитих раніше місцях. Найбільш відомі з них Ілурат і Семенівське поселення. Ілурат, ймовірно, був містечком (*urbs*, "astu, *castrum*). Семенівське поселення своєрідне. Житлові блоки невеликих, одно-, двоповерхових, дуже схожих між собою приміщень з невеличкими подвір'ями і стілами для худоби — розташовані впритул на зручних для оборони пагорбах і мисах, оточені стінами і бастионами і вежами, інколи валами і ровами. Наскільки всі його риси характерні для інших городищ узбережжя — невідомо.

На Чорноморському узбережжі одне поселення такого типу розташоване на пласкій вершині гори Опук. У зоні протоки їх немає. У центр-

⁴⁵ Яценко И. В. Исследование сооружений скіфского периода на городище Чайка // КСИА АН ССР.— 1970.— № 124.— С. 31 сл.

⁴⁶ Блаватский В. Д. Пантикапей.— С. 130, 131; Кругликова И. Т. Боспор в позднеантичное время.— М., 1966.— С. 90 сл.; Сокольский Н. И. К истории северо-западной части Таманского полуострова в античную эпоху // Българска Академия на Науките.— София, 1963.— № VI.— С. 20 сл.

⁴⁷ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 113, 114.

⁴⁸ Петерс Б. Г. Михайловское городище античного времени // Проблемы античной археологии.— М., 1978.— С. 117 сл.

рі півострова, очевидно, близькі до них укріплені великі поселення — Тосуново, Жовтневе, Андріївка Північна та ін. — розміщені в північній частині степової зони і на північно-східній частині півострова. У Кримському Приазов'ї — це Семенівка, Мисівка (на сході Казантіпського мису), Золоте, Куль-Тепе, Генеральське-Східне, Бузкова бухта, Зелений мис. Іх площа від 0,45 до 1 га. Разом із залишками, очевидно, сторожових веж на вузьких довгих мисах і сторожовими пунктами на вершинах, ці поселення утворювали лінію оборони, своєрідний «меотійський лімес» (рис. 8).

Привертає увагу велика скупченість цих городищ — майже всі воно вмістилися на ділянці довжиною близько 20 км. Можливо, вони входили до системи спеціально утворених за Асандра військових поселень. У цьому зв'язку варті уваги земляні невисокі валі, що тягнуться на значному плато між Чокрацьким озером і Казантіпською затокою, по долинах, паралельно берегу, від одного скелястого пасма до іншого. Відстань між ними, як правило, стабільна: 32—37 м, довжина — кілька сот метрів. Можливо, це межі земельних наділів мешканців навколошніх поселень?

Ця територія не випадково була обрана боспорськими царями. Адже землі поблизу міст, у зоні проток і на Чорноморському узбережжі здавна були зайняті хорою міст. А землі Приазов'я і «глибиники» були «царськими».

Некрополям хори європейського Боспору перших віків н. е. присвячені спеціальні статті і монографії. Відзначимо лише, що за нашим переконанням, їх характеристики в різних зонах, незважаючи на схожість, все ж не повністю ідентичні. Так, судячи за некрополями Ілурата і Тосуново, тут домінують кам'яні або вирубані в скелі склепи, невідомі в Приазов'ї. Грунтові склепи відкриті поки в Золотому і не характерні для чорноморської зони.

У рисах обряду також є відмінності. Могильник біля с. Ново-Відрядне виглядає більш грецьким, а Киз-Аульський — більш варварським. Зате на некрополях міст і містечок зони протоки представлені всі типи гробниць і всі особливості та риси похованального обряду цього часу.

Взагалі склалося враження, що в перших століттях н. е. найбільш заселеною була зона узбережжя Азовського моря. Внутрішні простори хоча й обживалися знову, проте вже не в такому масштабі, а головнє на іншій господарській основі (перевага напівкочового скотарства).

В наступні три сторіччя, за винятком побудови містечка Савроматія в кінці II ст. н. е.⁴⁹, нових населених пунктів не з'явилося.

«Готські» походи середини — третьої чверті III ст. н. е. відбилися на території півострова неоднаково. Судячи за даними розкопок, городища центральної його частини (Ілурат, Тосуново, Савроматій, Андріївка Північна, Михайлівка, Лібкнехтівка біля с. Белінське та ін.) були ними розгромлені⁵⁰. Припинилося життя на дрібних поселеннях та деяких містах протоки (Мірмекії, Парфенії, Німфеї). Сліди руйнувань є в Пантікапеї, Тірітаці, хоча вони і не постраждали. Очевидно, подібна картина була в причорноморській зоні. Спustoшений Кіммерік, постраждали Феодосія і Кітей. Немає поховань IV ст. н. е. на Киз-Аульському могильнику. У Кримському Приазов'ї частина поселень (Семенівка, Мисівка, Золоте, Ново-Відрядне, можливо, Куль-Тепе) загинули в 60—70 рр. III ст. н. е., хоча життя на них, в незначних формах, продовжувалося до IV ст. н. е.⁵¹ Далі на схід, на поселеннях Генеральське-Східне, Бузкова бухта, Зелений Мис, мис Зюк життя завмерло пізніше, десь у VI ст. н. е.

⁴⁹ Масленников А. А., Чевелов О. Д. Охранные раскопки на Ново-Николаевском городище // КСИА АН ССР.— 1983.— № 174.— С. 91—95.

⁵⁰ Кубланов М. М. Раскопки некрополя Илурата // Научно-атеистические исследования в музеях.— Л., 1983.— С. 124.

⁵¹ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 135.

Рис. 9. Міста та поселення IV—VI ст. до н. е.: 1 — Заморське, 2 — Генеральське-Східне, 3 — Зелений мис, 4 — мис Зюк, 5 — Кам'янка, 6 — Пантікане, 7 — Тірітака, 8 — Кітей, 9 — Казека.

Рис. 10. Історико-археологичні та географічні зони: I — Кримське Приазов'я, II — зона протоки, III — Причорноморська зона, IV — Степова зона.

У III—IV ст. н. е. з'являються навіть неукріплени селища. Вони виявлені і частково досліджені поки що на узбережжі Казантипської затоки. Їх вигляд нам практично невідомий⁵².

Новий удар античному Боспору був завданий гуннами. Але, судячи за знахідками на мисі Зюк, в Тірітакі⁵³ і на деяких інших поселеннях, це відбулося не в IV, а швидше на початку VI ст. н. е. і було пов'язано, очевидно, з боспоро-гуннським конфліктом 527 р. (рис. 9)⁵⁴.

Ранньосередньовічні пам'ятки цього регіону вивчені дуже слабо. Можна лише сказати, що крім Керчі-Пантіканею і Тірітаки існували невеличкі села на узбережжі Азовського моря (біля с. Золоте, на захід від Куль-Тепе). Точне їх датування поки що не зовсім ясне. Не визначений також і характер історичних процесів цієї перехідної епохи.

Отже, навіть при дуже побіжному аналізі очевидні природні і історичні відмінності окремих районів-зон півострова (рис. 10). Врахування їх дозволяє краще висвітлити питання боспорської історії і визначити напрям наступних досліджень.

A. A. Масленников

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАЙОНИРОВАНИЕ ВОСТОЧНОГО КРЫМА В АНТИЧНУЮ ЭПОХУ

В природно-климатическом отношении территории европейского Боспора — Восточный Крым, несмотря на кажущееся единство, имеет локальные различия. С ними в немалой степени связаны и некоторые особенности в размещении и планировке археологических памятников, главным образом, поселений.

В разные периоды боспорской истории степень заселенности, типы поселений и этнический состав их жителей в каждой из четырех частей зон полуострова были неодинаковыми.

Можно проследить и различия исторических судеб населения этих зон: Причерноморского и Приазовского побережья, района пролива и глубинной — степной части.

Уделено внимание объяснению причин запустения боспорской хоры к концу III в. до н. э., одной из которых, возможно, был экологический кризис.

⁵² Там же — С. 136; Корпусова В. Н. Могильник III—IV вв. н. э. у с. Заморское // АИУ — К., 1968. — С. 16.

⁵³ Сазанов А. В. Результаты исследования поздних слоев городища Тиритаки // Проблемы истории и археологии Восточного Крыма. Тезисы конференции Керченского историко-археологического музея. — Керчь, 1984. — С. 17.

⁵⁴ Чугурев И. С. Византийские исторические сочинения «Хронография Феофана». — М., 1982. — С. 50, 51.

HISTORIC-GEOGRAPHIC ZONING OF THE EASTERN CRIMEA IN THE ANCIENT EPOCH

The territory of the European Bosporus — the Eastern Crimea despite its seeming unity in the natural-climate respect has local differences. Certain peculiarities in the location and layout of archaeological monuments, mainly settlements are to considerable extent associated with them.

In different periods of the Bosporus history a degree of settlements, types of settlements and ethnical composition of their dwellers in each of four parts-zones of the peninsula were different.

It is also possible to trace differences in the historical fates of the population in these zones: Black sea coast, Azov sea coast, strait region and remote-steppe part.

Reasons which caused desolation of the Bosporus chora by the end of the 3d century B. C. are explained one of the reasons was probably ecological crisis.

Одержано 24.05.85.

Про кордони Древлянської землі

Б. А. Звіздецький

Стаття присвячена одному з актуальніх завдань слов'янської археології — визначеню кордонів Древлянського племінного союзу.

У найдавнішій недатованій частині Несторової «Повісті временних літ» слідом за полянами згадуються древляни¹. Із цього повідомлення, як і з інших літописних згадок про них, важко дійти якихось певних висновків відносно ареалу їх розселення. Єдиними орієнтирами племінної території виступають два головних міста Древлянської землі — Іскорosten' (теп. Коростень) та Вручай (теп. Овруч), вперше згаданих «Повістю временних літ» під 945 р. і 977 р.²

Дореволюційні історики, аналізуючи лише літописні дані, племінну територію древлян визначали досить приблизно, відводячи їм великі лісові масиви навколо згаданих пунктів³.

Ще наприкінці XIX ст. особливі надії деякі вчені покладали на археологічні дослідження, в результаті яких будуть виявлені специфічні риси поховального обряду, характерні для тієї чи іншої території, що дають змогу впевнено окреслити ареал проживання окремих східнослов'янських племен.

Першу спробу виділити територію древлян за археологічними даними зробив В. Б. Антонович. Дослідивши ряд курганних могильників Київщини і Східної Волині, він вважав, що древлянам належали підкурганні поховання в ямах з набором небагатого супроводжуючого інвентаря. Картографуючи кургани з цими ознаками, дослідник визнав їх племінні межі: на заході — р. Случ, на півдні — верхів'я р. Тетерев, на півночі — прип'ятські болота, а на сході — рр. Дніпро, Ірпінь та середня і верхня частини течії р. Роставиці⁴.

На початку 60-х років нашого століття погляди В. Б. Антоновича були переглянуті радянськими археологами І. П. Русановою та Е. І. Тимофеєвим.

¹ ПВЛ.— М.— Л., 1950.— Ч. 1.— С. 11.

² Там же.— С. 40, 53.

³ Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии.— Варшава, 1885.— С. 127, 128; Середонин С. М. Историческая география.— Петроград, 1916.— С. 147.

⁴ Антонович В. Б. Раскопки в стране древлян // МАР.— 1893.— № 11.— С. 2, 3.

Проаналізувавши матеріали розкопок слов'янських курганів Східної Волині, І. П. Русанова дійшла висновку, що типово древлянськими слід вважати поховання не в ямах, а на рівні давнього горизонту та насипу кургана. Вони складають на означеній території відповідно 74% та 18% від усіх досліджених. Характерною особливістю древлянських курганів є наявність скучень вугілля та попелу в насипу кургану вище поховання. За встановленими відмінностями дослідниця проводила кордон між древлянами та полянами по заболоченій заплаві р. Здвиж і далі — по Тетереву приблизно до впадіння в нього р. Ірші. При цьому вона допускала, що поляни могли проникати й на лівий берег Тетерева. Нижче впадіння Ірші визначити кордон між цими племенами дослідниця затруднялась, оскільки не мала відомостей про могильники у пониззях Ірпеня, Тетерева і Ужа. На півночі, за І. П. Русановою, древляни займали правий берег Прип'яті в районі Турова (могильники Велемичі, Отвежичі, Казаргац, Ричево), на півдні доходили до верхів'я Горині, на заході — межиріччя Горині та Случа⁵.

До подібних висновків прийшов і Є. І. Тимофеєв, однак межі Древлянської землі він визначав дещо інакше. Так, північний кордон проходив не по правому березі Прип'яті, а значно південніше, приблизно по лінії Овруч — Теклювка, східний — Житомир — Овруч, південний — Житомир — Ізяслав, західний — р. Горинь. Є. І. Тимофеєв вважав, що у поліській частині Західної Волині древляни могли населяти не тільки течію Горині, а й частково проникати далі на захід — у пониззя рр. Стир і Стохід, оскільки північніше від лінії Луцьк — Ровно підкурганні поховання на горизонті зустрічаються досить часто⁶.

В узагальнюючій монографії В. В. Седова розробки І. П. Русанової та Є. І. Тимофеєва були піддані детальному аналізу. Автор відзначив, що у визначенні північної межі Древлянської землі більш правий Є. І. Тимофеєв, бо в курганах поблизу Турова, визначених І. П. Русановою як древлянські, знаходили етновизначальні зернені буси, які характерні для дреговичів. Правий берег Прип'яті, безсумнівно, належав дреговичам. Розподільною *смугою між ними і древлянами* В. В. Седов вважає прип'ятські болота південніше Турова, де, на його думку, населення практично не було. За В. В. Седовим, р. Случ — західна межа ареалу древлян, на сході кордон проходив по межиріччю Тетерева і Роставиці, через верхів'я р. Здвиж. Далі зона древлянського розселення поверталася на північ, перетинаючи р. Тетерів (приблизно в місці впадіння в неї р. Ясенець)⁷.

Останнім часом з'явились праці, автори яких, виходячи з ознак обряду поховання, більш обережно визначають племінну належність. О. П. Моця, наприклад, схильний розглядати підкурганні поховання на горизонті та поховання в ямах не тільки у рамках міжплемінних відмінностей, а й у хронологічній еволюції всього комплексу похованального обряду. На його думку, у Східній Волині, тобто на території древлян, уже в XI—XII ст. панує обряд поховання в підкурганних ямах, який приходить на зміну трупопокладенню на горизонті і є прямим наслідком впливу християнства⁸.

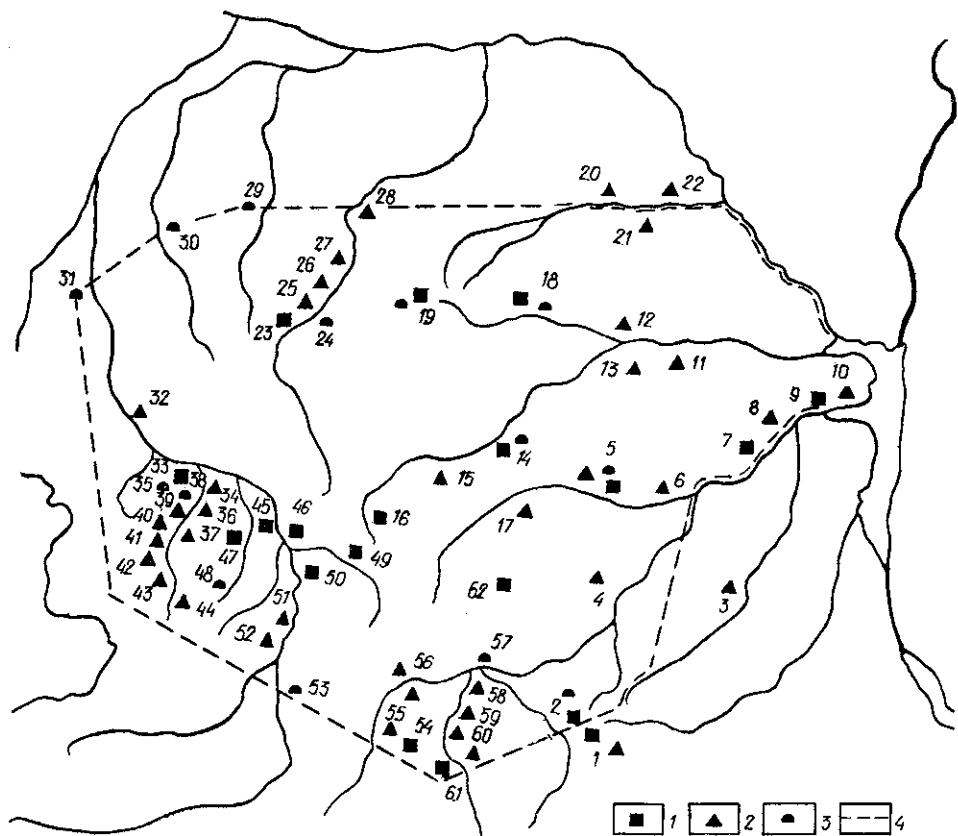
Підкурганні поховання в ямах не слід зв'язувати виключно з полянами, а поховання на горизонті лише з древлянами. Чисто механічний підхід до розв'язання проблеми, без врахування хронологічної еволюції похованального обряду, може в значній мірі перекрутити уявлення про племінні межі, особливо в контактних зонах. Інтерпретація способу похованального обряду і супроводжуючого інвентаря є важливим, але ніякою мірою не єдиним критерієм у визначенні меж племінних

⁵ Русанова І. П. Территория древлян по археологическим данным // СА.— 1960.— № 1.— С. 63—69.

⁶ Тимофеев Е. И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X—XIII вв. // СА.— 1961.— № 3.— С. 71, 72.

⁷ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 101—106.

⁸ Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников).— К., 1987.— С. 40.

Територія древлян за даними археології та писемних джерел: 1. Яроповичі, 2. Грубськ, 3. Лозовик, 4. Радомишль, 5. Малин, 6. Піньязевичі, 7. Іванків, 8. Приборськ, 9. Фрунзівка, 10. Лапутьки, 11. Поліське, 12. Христинівка, 13. Шишиловка, 14. Коростень, 15. Ушиця, 16. Баращ, 17. Буки, 18. Овруч, 19. Городець, 20. Демидовичі, 21. Селище, 22. Білій берег, 23. Олевськ, 24. Тепениця, 25. Сущані, 26. Рудня-Хочинська, 27. Хочине, 28. Копище, 29. Глинне, 30. Рокитно, 31. Немовичі, 32. Хотин, 33. Мареник, 34. Лучиня, 35. Велика Клецка, 36. Морозівка, 37. Повчин, 38. Гвоздов, 39. Бабин, 40. Піддубці, 41. Печиводи, 42. Кутки, 43. Зубовщина, 44. Гориця, 45. Пилиповичі, 46. Новоград-Волинський (Жадківка), 47. Городище, 48. Великі Горбаші, 49. Несолонь, 50. Гульськ, 51. Рогачев, 52. Кіковка, 53. Миропіль, 54. Великі Коровинці, 55. Городище, 56. Буки, 57. Житомир, 58. Шумськ, 59. Троянів, 60. Швайківка, 61. Райки, 62. Бежів. У межах позначено: 1 — городища IX — початку XI ст., 2 — поселення VIII—X ст., 3 — кургани з трупоспаленнями на горизонті і в насипу, 4 — кордони племінної території древлян.

союзів, названих у «Повісті временних літ». З накопиченням нових даних у процесі археологічного вивчення згаданого регіону постало, на нашу думку, нагальна потреба зробити спробу визначення кордонів Древлянської землі, залишаючи до цього поряд з даними розкопок курганних старожитностей і матеріалі поселень IX—X ст. Картографування останньої категорії археологічних пам'яток дає можливість більш об'єктивно підійти до вирішення питання.

Спираючись на розробки І. П. Русанової, М. П. Кучери та П. П. Толочка⁹, присвячених питанням еволюції і типології кераміки VIII—X ст., нами продатована більшість поселень, виявленіх у процесі археологічних розвідок. Слід зазначити, що картографувались лише поселення з яскраво вираженою керамікою типу Луки-Райковецької, як ліпною, так і ранньогончарною, а також поселення, де траплялись ранні форми кераміки курганного типу (рисунок).

Попередні дослідники крайній східний рубіж Древлянської землі з полянами проводили по р. Тетерів, відзначаючи при цьому, що нижче

⁹ Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ.—1973.—Е1—25.—С. 10—15; Кучера М. П. Поселения Среднего Поднепровья // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.—К., 1984.—С. 9, 10; Толочки П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева.—К., 1981.—С. 298—301.

впадіння в неї р. Ірші він різко повертає на північ у напрямку Овруча. Цей висновок базувався на відсутності достовірних даних про кургани в пониззі Тетерева. Однак відсутність могильників ще не означає відсутності тут поселень кінця I тис. н. е.

Перша група поселень цього часу розташована вздовж середньої та нижньої течії р. Ірпінь (Ясногородка, Жорнів, Білогородка, Гореничі, Лука, Ігнатівка)¹⁰. Їх пов'язують з літописними полянами.

Древлянські поселення розташовані в 50—60 км західніше, по течії Тетерева. Крайніми південно-східними пунктами Древлянської землі є городища в Яроповичах та Грубському, розташовані на вододілі басейнів Ірпеня і Тетерева. Вони були досліджені П. О. Раппопортом, який виявив на обох, крім давньоруської кераміки XI—XIII ст., ще й ліпну та ранньогончарну VIII—XI ст.¹¹ Отже, можна вважати, що в більш ранній час обидва городища заселяли древляни.

Далі на північ східний кордон Древлянської землі простежується за рядом поселень, розташованих по лівому березі р. Тетерів. І. П. Русанова вважає, що саме на цю територію проникали поляни¹². Її висновки базуються на матеріалах розкопок курганних могильників поблизу с. Городськ Коростишівського р-ну Житомирської обл., проведених ще наприкінці XIX ст., де поряд з нечисленними похованнями на горизонті досить часті поховання в ямах.

Городища літописного Городська добре вивчені в результаті багаторічних розкопок¹³. Проведений нами аналіз здобутих з них матеріалів свідчить, що літописний Городськ виник не раніше кінця XI ст. Груба ж товстостінна кераміка, яку автори розкопок датували IX—X ст., є насправді результатом певного регресу гончарства південно-західних земель Русі, викликаного монголо-татарською навалою, і датується другою половиною XIII — початком XV ст. Переважання поховань в ямах на некрополі Городська логічніше пояснювати не проникненням сюди полянського населення, а зміною похованального обряду під впливом християнства, яке у XII ст. пустило вже досить глибокі корені у цьому регіоні.

Проживання древлян у середній течії Тетерева підтверджують матеріали поселення, виявленого ще у 1940 р. П. М. Третьяковим поблизу м. Радомишля у «Микгороді», при впадінні р. Мики в Тетерів. За зібраною тут ліпною та ранньогончарною керамікою можна продатувати цю пам'ятку IX — поч. X ст.¹⁴

Північніше Радомишля пам'ятки цього часу відомі у м. Малині та між селами Ялцівка і Пенязевичі на р. Ірші¹⁵. Нижче впадіння Ірші в р. Тетерів П. М. Третьяковим відкриті синхронні попереднім пунктам городища в Іванкові та Фрунзинівці, а також поселення в Приборську. Особливу увагу привертають матеріали (ліпна та ранньогончарна кераміка, ранні зразки посуду курганного типу) фрунзинівського городища, розташованого неподалік впадіння р. Тетерів у Дніпро¹⁶.

Отже, напрошується висновок, що широке освоєння древлянами пониззя Тетерева відбулось уже на початку IX ст. Цю думку підтверджують результати розкопок П. П. Толочки поблизу с. Лапутьки, де в заплаві Тетерева досліджувались два поселення кінця X—XI ст. Серед матеріалів вищевказаного часу дуже рідко траплялась ліпна і ранньо-

¹⁰ Русанова И. П. Славянские древности ... — С. 38, 39.

¹¹ Раппопорт П. А. Заметки о датировке некоторых типов городищ Поднепровья // КСИИМК.—1952.—Вып. 48.—С. 109, 115.

¹² Русанова И. П. Курганы полян X—XIII вв. // САИ.—1966.—Е1—24.—С. 27.—Табл. 19.

¹³ Гончаров В. К. Розкопки древнього Городська // АП УРСР.—1952.—Т. 3.—С. 182—186; Выезжев Р. И. Раскопки «Малого городища» літописного Городеска // КСИА АН УССР.—1960.—Вып. 10.—С. 124—135.

¹⁴ Фонды ОИПК Гос. Эрмитажа. — Опись хранения 1.—Опись II.

¹⁵ Русанова И. П. Славянские древности ... — С. 38; Звіздецький Б. А. Отчет о раскопках в Малине за 1987 г. // НА ИА АН УССР.—1987/14а.

¹⁶ Фонды ОИПК Гос. Эрмитажа ... — Изв. №№ 241, 259, 260, 342.

гончарна кераміка. Причому така картина характерна як для поселення в урочищі Мосієва Нива, так і для поселення в урочищі Брод¹⁷.

Таким чином, дані розвідок П. М. Третьякова і розкопок П. П. Толочки дають підстави стверджувати, що кордон Древлянської землі нижче впадіння р. Ірші в р. Тетерів не відхилявся на північ до Овруча, а проходив по течії річки аж до її впадіння в Дніпро.

Контактної зони між полянами і древлянами в IX — середині X ст. не існувало. Розподільною смugoю між обома племенами служила сильно заболочена, поросла лісами заплава р. Здвиж. Поселення IX—X ст. тут практично відсутні. Від м. Брусилова до м. Макарова по течії Здвижка біля с. Лозовик розвідками Е. О. Симоновича було виявлене лише одне поселення з керамікою типу Луки-Райковецької¹⁸.

Безсумнівно, саме через цю обставину межиріччя Тетерева та Ірпеня було спірною територією між Києвом і древлянами. Згадаймо, що у 975 р. Олег Древлянський убив Люта Свенельдича саме десь у лісах київсько-древлянського порубіжжя. Важко допустити, щоб Лют, який виріс у середовищі близькому до великохнязівського дому і добре обізнаний з тонкощами феодальної ієрархії та феодального права, насмілився полювати у володіннях Олега, тобто за Тетеревом. Іх зустріч могла відбутись лише на вільних землях, на які претендували і Олег, і Яropolk.

На близькість кордону Древлянської землі до Києва вказує і літописна стаття 1136 р., коли Ольговичі з половцями в грудні перейшли Дніпро і воювали за київські околиці «...от Треполя около Красна и Василева и до Белогорода оли и же до (Киева и до Вышегорода оли же и до) * Дереве...»¹⁹.

На підставі цього повідомлення Б. О. Рибаков допускав, що земля древлян могла починатись на відстані одного денного переходу від таких крайніх пунктів, як Білгород чи Вишгород, який в зимових умовах не перевищував 20—25 км²⁰. Отже, навіть у XII ст. в уяві літописця-кияніна «Дерева» починалась десь за Здвижом чи у пониззях Ірпеня.

Широке освоєння заплави Здвижка почалося не раніше кінця X—початку XI ст. київськими князями. Як показали проведені тут М. П. Кучерою розвідки і розкопки, освоєння межиріччя Тетерева — Здвижка відбувалось паралельно спорудженню у цьому районі Змійових валів, що захищали Київ від кочівників. Саме в цей час з'явились укріплення в Макарові, Бишеві і Мотижині, а поряд з ними десятки неукріплених поселень. Аналогічна картина спостерігається і у верхів'ях Здвижка, де функціонують городища в Грубську та Яроповичах²¹. Є всі підстави вважати, що для освоєння пустуючих територій великохнязівська влада залучила вихідців з інших земель, свідченням чого є спосіб поховання та супроводжуючий інвентар курганів могильника поблизу с. Ніжиловичі²².

Деякі висновки випливають із адміністративно-територіального поділу Київського воєводства XV—XVI ст., який лишився переважно таким, як і в давньоруський час. Правляча верхівка литовської адміністрації у своїй політиці повністю опидалась на місцевих феодалів, а тому намагалась в іноетнічному оточенні робити якнайменше всіляких інновацій.

На Дніпровському Правобережжі кордон між Київським і Житомирським повітами фіксується у верхів'ях Ірпеня. До Житомирського належать землі басейну Тетерева, а до Київського — басейну Ірпеня,

¹⁷ Толочки П. П. Отчет о раскопках древнерусских поселений на р. Тетерев за 1962—63 гг. // НА ИА АН УССР.—1962—63/1г.

¹⁸ Сымонович Э. А. Отчет о разведке Средне-Днепровской экспедиции ИА АН СССР 1960 г. // НА ИА АН УССР.—1960/26.—С. 23.—Рис. 99.

* В дужках один із варіантів літописної статті.

¹⁹ ПСРЛ.—Т. 2 (Ильинская летопись).—СПб.—1908.—Стб. 299.

²⁰ Рыбаков Б. А. Древние русы // СА.—1953.—XVII.—С. 45, 46.

²¹ Кучера М. П. Змійови валы Среднего Поднепровья.—К., 1987.—С. 80, 177, 178, 191.

²² Якимович М. К. Раскопки могильника у с. Нежилович, Радомильського уезда Київської губернии // АЛЮР.—1900.—Т. 2.—С. 201—203.

тобто межа між повітами проходить по вододілу цих річок, співпадаючи, як це не дивно, з кордоном між обома племінними союзами IX—Х ст. Так, до Київського повіту належали землі у верхів'ях Ірпеня і Унави, де київськими названі села Ходорків, Криве, Сокільча і Кийлів²³. Житомирська територія не виходить за межі правих невеликих притоків Тетерева — рр. Дубовця та Білки. Тут пізньосередньовічні джерела називають села Житомирського повіту — Велья (теп. Вольня) на Дубовці, а також Забілоччя, Високе, Ставище і Кочерів на Білці. П. Г. Клепатський відзначає, що верхів'я Здвижка належало Житомирському повіту, приблизно до Брусилова. Від Брусилова кордон ішов чітко на північ, перетинаючи Здвиж, і виходив на правий берег Тетерева поблизу с. Макалевичі в гирлі річки Вирви²⁴. Характерно, що кордон Київського повіту ніде не перетинає Тетерева, а ішов подовж його правого берега, аж до місця впадіння в Дніпро. На відрізку нижньої течії Тетерева (нижче впадіння Ірпіні) Київський повіт межував з Чорнобильським²⁵.

Отже, за даними археологічних та писемних джерел кордон між полянами і древлянами визначається таким чином: древлянам належав лівий берег Тетерева від місця його впадіння в Дніпро і вверх по Тетереву до гирла Білки. Потім кордон ішов до верхів'я Білки і далі до верхів'я Дубовця, тобто виходив на вододіл Тетерева й Ірпеня; володіння полян на Правобережжі у IX — середині X ст. слід обмежити течією Ірпеня.

При цьому слід врахувати ту обставину (а саме це ілюструють археологічні матеріали), що освоєння межиріччя Тетерева та Ірпеня відбувалось наприкінці Х—XI ст. завдяки ініціативі київських князів. Встановивши, що у IX—Х ст. древлянські поселення по Тетереву виходили на правий берег Дніпра, закономірно визначити ширину смуги, яку займали древлянські володіння на північному сході, тобто, вздовж правого берега Дніпра й Прип'яті. Вказано територія у археологічному відношенні вивчена недостатньо. Певні матеріали для роздумів дають пізньосередньовічні джерела. Вище наводилось, що у XV—XVI ст. лівий берег у пониззі Тетерева обіймав Чорнобильський повіт. Можна висунути здогадку, згідно якої кордони цього повіту співпадають з крайніми межами Древлянської землі на її північному сході. Якщо це так, то кордон фіксується між гирлами Тетерева і Ужа по правому березі Дніпра й далі на північ вздовж правого берега Прип'яті до впадіння в неї р. Славечни. У період пізнього середньовіччя за Славечною, вздовж Прип'яті, починались володіння Мозирського повіту²⁶. Відомо, що Мозирська волость сформувалась і тривалий час перебувала у складі Туровського князівства, основну частину населення якого (і це підтверджують археологічні дані), безсумнівно, становили дреговичі.

Отже, можна припустити, що на північному сході володіння древлян вгадуються на основі пізньосередньовічного адміністративного поділу Київського воєводства від місця впадіння Тетерева у Дніпро до місця впадіння Славечни у Прип'ять. Наші висновки в певній мірі гіпотетичні. Згадаймо і ту обставину, що головне древлянське місто — Іскорosten' стояло на берегах Ужа. Посли Древлянської землі у 945 р. прибувають до Києва водним шляхом. Логічно допустити, що в Х ст. водний шлях від Іскорostenя до Києва по р. Уж — гирлу Прип'яті і Дніпру був добре освоєний древлянами.

Як згадувалось вище, древляни на півночі були сусідами дреговичів. Розподільною смugoю між обома племенами І. П. Русанова вважала р. Прип'ять, а Є. І. Тимофеєв та В. В. Седов — смугу боліт південніше Прип'яті. Остання точка зору на наш погляд більш переконлива,

²³ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли (Литовский период). — Одеса, 1912.— Т. 1.— С. 363—365.

²⁴ Там же.— С. 252—256.

²⁵ Там же.— С. 377.

²⁶ Там же.— С. 304—309.

бокільки підтверджується матеріалами недавно виявлених археологічних пам'яток IX—X ст. Завдяки їм та даним пізньосередньовічних листрацій, можна дещо конкретизувати порубіжні володіння.

Неважко помітити, що найбільша густота поселень рубежу I—II тис. н. е. на півночі Древлянської землі спостерігається в районі Овруцького кряжу. Тут відомі і два «гради» — літописний Вручай, а також городище поблизу с. Городець. Ще одне городище з ранніми матеріалами розташоване в м. Олевську²⁷. Концентрація поселень у цьому регіоні пояснюється його вигідним природно-географічним положенням та багатими ресурсами для розвитку й спеціалізації окремих видів ремесел, більш родючими, ніж в інших зонах Полісся, ґрунтами. Відразу ж на північ, за кряжем, починається заболочена зона густих лісів з характерним для Полісся ландшафтом — чергуванням боліт і піщаних дюн. Археологічні розвідки, проведені І. П. Русановою вздовж берегів Славечни, виявили лише декілька невиразних поселень з матеріалами рубежу I—II тис. н. е.²⁸.

Показовою в цьому плані є розвідка М. Б. Щукіна по середній течії р. Уборті від м. Олевська до кордонів з БРСР. Нижче Олевського городища автором розвідки біля с. Тепениця виявлено типовий древлянський могильник з трупопокладенням на горизонті, а також поселення з ліпною і ранньогончарною керамікою поблизу сіл Сущани, Рудня-Хочинська і Хочино. Дослідник відзначає, що нижче с. Перга заплава Уборті стає дедалі ширшою, береги низькі і невиразні. Від с. Перга до кордону з Білорусією було відкрито лише одне поселення з керамікою типу Луки-Райковецької в 3 км північніше с. Копще²⁹.

Отже, північні межі древлянських володінь визначали природні бар'єри: ліси, болота, надзвичайно бідні піщані ґрунти. Внутрішня колонізація цього району відбувалась повільно і розтягнулась на століття.

На даний час археологічні матеріали фіксують крайню північно-західну межу розселення древлян у середній течії р. Ствиги. Обряд поховання курганного могильника, виявленого в 6 км північніше с. Глинне, має специфічні древлянські риси — трупопокладення вище горизонту на вугільних прошарках 10—20 см завтовшки, срібні скроневі кільця з кінцями, що заходять один за інший, при одному із кістяків. Автор розкопок датує могильник другою половиною X — серединою XI ст.³⁰ Знахідка ліпної культової посудини — стравниці біля одного з поховань, а також ранньогончарна кераміка, що походить з насипу кургана (одні з вінець косо зрізані по краю з нахилом площини зрізу у середину), дають підстави датувати його не пізніше середини X ст.

Отже, наявні археологічні матеріали дають можливість проводити північну межу древлянського розселення по р. Славечні, дещо північніше Овруча і далі на захід, перетинаючи середню течію Уборті та Ствиги.

Цікаво, що пізньосередньовічний адміністративний поділ у значній мірі співпадає з даними археології. Так, крайні північні села Овруцького повіту розташувались на лівій притоці Славечни — р. Чертені (Ремези, Шарин). За ними лежали землі Мозирського повіту. Овруцькими названі також села Високе і Велавськ (теп. Валавськ) на р. Славечанці, а також Котчище (теп. Кошище), Кузьмичі (гирло Славечанки) і Скороднє (гирло Ясенця). Дещо нижче Скородного лівий берег Славечни обіймав Мозирський повіт³¹.

Кордон між Овруцьким та Мозирським повітами визначається у

²⁷ Кучера М. П. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія.— 1982.— Вип. 41.— С. 72—82.

²⁸ Русанова І. П. Отчет о работе Волынской экспедиции ИА АН СССР в 1968 г. // НА ИА АН УССР.— 1968/44.— С. 18—20.

²⁹ Щукін М. Б. Отчет о работе Полесской археологической экспедиции Гос. Эрмитажа за 1976 г. // НА ИА АН УССР.— 1976/104.

³⁰ Прищепа Б. А. Отчет о работе археол. экспедиции РКМ в 1981 г. // НА ИА АН УССР.— 1981/72.— С. 1—6.

³¹ Клепатский П. Г. Указ. соч.— С. 208, 209.

середній течії Уборті. Писемні джерела XV—XVI ст. називають тут села Олевської волості Овруцького повіту: Сущани, Ірово (теп. Юрово), Хочене (теп. Хочино), Глушковичі (теп. Глушевичі). За Глушковичами починались землі Мозирського повіту — так звана волость Убортська біскупів Віленських.

Отже, північну межу древлянської території проводимо від місця впадіння Славечни у Прип'ять вверх по течії першої ріки приблизно до с. Скородне. Цілком можливо, що древляни займали і невеликі ліві притоки Славечни північніше Скородного, де, як указувалось, розташувались села пізньосередньовічного Овруцького повіту. У такому випадку безпосередні дреговичські володіння повинні були притискатись до правого берега Прип'яті. Проте, як нам здається, овруцькі володіння на лівих притоках Славечни є явищем більш пізнього часу, що відображає процес внутрішньої колонізації пустуючих земель. Ця територія у археологічному відношенні вивчена недостатньо, тому від Скородного проводимо межу паралельно течії Славечни у напрямку Уборті, перетинаючи останню поблизу сіл Копице і Милашевичі. При цьому враховуємо, що землі у межиріччі правої притоки Уборті — р. Болотниці та р. Славечни належали до Овруцького повіту — т. з. волость Каменщизна³².

Перетинаючи межиріччя Уборті — Ствиги, північний кордон ішов у напрямку с. Глинне. Північніше Глинного археологічні пам'ятки ру-бежу I—II тис. н. е. нам поки що невідомі. Але, з огляду на те, що і зараз у цьому районі розташуваний величезний заболочений лісовий масив з рідкими селами, можна припустити, що від Глинного кордон відхилявся дещо на південь, перетинаючи р. Льву нижче сучасного району Ровенської обл. Рокитного. Пізньосередньовічні джерела у верхів'ях Льви окрім Рокитного називають сс. Масевичі і Борове, що належали до Олевської волості Овруцького повіту³³. Окрім того, за даними Е. І. Тимофеєва, у XIX ст. поблизу Рокитного досліджувався курганий могильник, в якому поховання були виключно на горизонті³⁴.

Картографування поселень і могильників показує, що у IX—Х ст. древляни займали середню течію Случа з його правими та лівими притоками — рр. Тня, Смолка, Церем. Навколо сучасного м. Новограда-Волинського М. П. Кучера виявив скupчення ранніх укріплень у сс. Пилиповичі та Городище на р. Церем, с. Несолонь на р. Тні, с. Гульськ та в передмісті Н.-Волинського Жадківці на р. Случ³⁵. Древлянам належав і лівий доплив Случа — р. Корчик, про що свідчать відкриті І. П. Русановою поселення рубежу I—II тис. н. е. в сс. Гориці, Зубовщина, Кутки, Печиводи, Піддубці, Бабино, Пульчин, Морозівка³⁶. У басейні Корчика частково дослідженні кургани могильники в сс. Велика Клецка (трупопокладення на горизонті) та Гвоздов (трупоспалення). Автор розкопок датує могильник в с. Велика Клецка другою пол. Х—сер. XI ст.³⁷ Однак, як нам здається, він дещо омолоджує розкопані комплекси. В насипу курганів і кільцевому ровику знайдена ліпна та ранньогончарна кераміка. Важко допустити її побутування в XI ст. Більш вірогідно, що могильник в с. Велика Клецка датується кінцем IX — поч. Х ст. Очевидно в цей час співіснували і трупоспалення, і трупопокладення. Саме на таку думку наводить курган із трупоспаленням в с. Гвоздові, яке розташоване неподалік с. Велика Клецка. Тут у насипу курганів та костиці виявлено виключно ранньогончарний посуд³⁸. Курганий могильник із трупопокладеннями на горизонті відо-

³² Там же.— С. 228, 229.

³³ Там же.— С. 228.

³⁴ Тимофеев Е. И. Указ. соч.— С. 71.— Рис. 6.

³⁵ Кучера М. П. Нові дані...— С. 72—82.

³⁶ Русанова И. П. Отчет о работе древлянского отряда в 1965 г. // НА ИА АН УССР.— 1965/51.— С. 2—5.

³⁷ Прищепа Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции РКМ в 1986 г. // НА ИА АН УССР.— 1986/37.— С. 8—10.

³⁸ Прищепа Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции РКМ в 1983 г. // НА ИА АН УССР.— 1983/95.— С. 20, 21.

мий при впадінні Кірчика в р. Случ неподалік с. Устя³⁹. Нижче по течії Случа матеріали Х ст. виявлені нами на городищі в с. Маренин. Після Маренина Случ, прорізавши відроги Волинської височини, входить на Поліську низовину. При цьому простежується картина, аналогічна для всіх річок регіону: заплава стає широкою, береги не такими виразними, а густота археологічних пам'яток значно падає. На відрізку майже в 70 км по течії Случа нижче Маренина нами зафіксоване всього одне поселення рубежу I—II тис. н. е. неподалік села Хотинь⁴⁰. Ще нижче по Случу відомий могильник з підкурганними трупопокладеннями на горизонті біля с. Немовичі Сарненського р-ну Ровенської обл.

Случ впадає в Горинь дещо нижче сучасної Дубровиці. Тут відомі городища в Дубровиці, Залужжі та Висоцьку⁴¹. Проте всі вони датуються не раніше XI ст., а тому дуже важко сказати, чи населяли древляни цей регіон у більш ранній час. Є. І. Тимофеев, праця, звернув увагу, що північніше м. Ровно, при виході Горині на Поліську низовину, кургани з трупопокладеннями на горизонті зустрічаються досить часто. Тому, на його думку, пониззя Горині, Стиру і Стоходу могли також належати древлянам⁴². Тоді городище Бабка на Стиру⁴³ та ранні укріплення в с. Злазно і Великому Мідську на Горині⁴⁴ слід було б вважати древлянськими. Однак, як нам здається, таке припущення не було б вірним. Адже, як показують матеріали розвідок, уже в пониззі Случа пам'ятки IX—X ст. надзвичайно рідкі. Відомо, що верхів'я р. Стир належало волинянам. На цій ріці розташоване одне з найстаріших міст Волинської землі — Луцьк. Тому, на наш погляд, немає жодних підстав приписувати колонізацію нижньої течії Стира древлянам. Близькість до означеної території ядра історичної Волині наводить на думку, що Стир на всьому протязі належав волинянам, окрім, мабуть, самої нижньої частини, де жили дреговичі. Стосовно городищ у Злазному, Великому Мідську, Залужжі, Дубровиці і Висоцьку, то вони могли виникнути завдяки ініціативі київських князів, тобто після приєднання древлянської території. Правда, П. Ф. Лисенко у монографії, присвяченій містам Туровської землі, робить спробу довести, що нижньогоринські гради Дубровиця й Степань входили в зону розселення дреговичів. Свою точку зору дослідник аргументує єдиним літописним повідомленням від 1155 р., де розповідається про поділ Туровського князівства на уділи — туровський, пінський і дубровицький⁴⁵. Проте наведений приклад, на нашу думку, є ілюстрацією ходу об'єктивного історичного процесу на давньоруському ґрунті, а не є свідченням розселення східнослов'янських племен на рубежі I—II тис. н. е. Із тих же писемних джерел відомо, що Туровська земля тривалий час входила до доменіальних володінь київських князів і віддавалась в кормління синам або ж найближчим родичам. У 1150 р., наприклад, Юрій Долгорукий, посівши великоінзний стіл, 'віддає' своєму сину Андрію Туров, Пінськ і Пересопницю⁴⁶. Але із цього ніяк не випливає, що Пересопниця, в якій осів Андрій, входила до складу Туровської землі.

Як зазначалось вище, археологічні дані виявляють північний кордон Древлянської землі на її північному заході приблизно по лінії Копище — Глинне — Рокитне. Є всі підстави вважати, що древлянам на-

³⁹ Тимофеев Е. И. Указ. соч.— С. 71.— Рис. 6.

⁴⁰ Звіздецький Б. А., Воронцов Д. О. Отчет о разведках в Березновском р-не Ровенской обл. в 1987 г. // НА ИА АН УССР.— 1987/146.— С. 4—7.

⁴¹ Свешников И. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська обл.— К., 1982.— С. 57, 58.

⁴² Тимофеев Е. И. Указ. соч.— С. 72.

⁴³ Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ.— 1961.— Е1—57.— С. 34—37.

⁴⁴ Прищепа Б. А. Отчет о работе ... в 1986 г.— С. 11—15.

⁴⁵ Лысенко П. Ф. Города Туровской земли.— Минск, 1974.— С. 18—20.

⁴⁶ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 405.

лежали пониззя Случа. На цю думку наводить пізньосередньовічний адміністративний поділ Київського воєводства. Крайні села Олевської волості Овруцького повіту на заході розташовані якраз по Случу. У пониззях Случа писемні джерела XV—XVI ст. неодноразово називають село Олевської волості Кам'яне (нинішнє Камінно-Случанське Сарненського р-ну Ровенської обл.)⁴⁷. Отже, кордон між древлянами і волинянами фіксується у межиріччі Случа і Горині. Очевидно, після включення древлян до складу Руської землі, велиокнязівські володіння широким фронтом виходили на течію Горині уже в середині X ст. Саме ця обставина, як нам здається, сприяла формуванню особливої Погоринської волості на кордоні з волинянами. Ця волость увійшла до домену київського князя. Цілком вірогідно, що в Погоринську волость увійшли древлянські землі по Корчику. Такий висновок напрошується після аналізу літописної статті від 1150 р. У ній розповідається про боротьбу за велиокняжий стіл між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким. Ізяслав, скориставшись нагодою, захопив Погоринську волость, у якій на той час сидів один з синів Юрія — Гліб. До вигнаного Гліба Ізяслав приставив свого сина Мстислава, який проводив вигнанця до Корчеська. При цьому Мстислав заявив Глібу: «Поїди же брате к отцю своему, а то волость отца моего и моя по Горину...»⁴⁸

На підставі цього повідомлення деякі дослідники вважали, що Погоринська волость входила до складу Волинського князівства. Однак, як переконливо довів П. П. Толочко, Ізяслав Мстиславич, володіючи Волинню, розглядав себе в першу чергу не волинським князем, а київським, лише тимчасово змушенним залишити столичний город. А тому Погоринську волость слід розглядати як київське володіння⁴⁹. Приєднання її до Волині відбулося вже значно пізніше, мабуть у зв'язку з посиленням галицько-волинських князів у XIII ст. Цікаво відзначити, що джерело кінця XIV ст. «Список градів руських дальних і близніх» погоринські міста Степань та Острог називає серед волинських, а Корець відносить до київських. Останнє місто згадане поруч із Овручем і Житомиром, тобто містами в історичному ядрі Древлянської землі⁵⁰. Ми вважаємо, що Корець названий київським містом, ймовірно, за традицією. Відомо, що у 1386 р. великі князі Ягелло і Вітовт підтвердили князю Федору Даниловичу Острозькому його родовий замок Острог з волостями, що до нього належали. Серед інших названий і Корець⁵¹.

Із вищесказаного можна зробити висновок, що кордон Древлянської землі на заході проходив у межиріччі Случа й Горині. Археологічні матеріали переконливо свідчать, що у IX—X ст. ліві притоки Случа були заселені древлянськими племенами. Після приєднання у середині X ст. цієї території до Києва древлянські землі по Корчику увійшли до складу Погоринської волости — домену великих князів. Ця подія може наводити на думку, що якось частина населення, що проживала подовж течії Горині, могла бути древлянами.

Як було з'ясовано вище, крайня південно-східна межа Древлянської землі проходила по вододілу Тетерева й Ірпеня. Тому логічно припустити, що основні праві притоки Тетерева — Гуйва та Гнилоп'ять, які течуть у меридіональному напрямі (з півдня на північ), теж у IX—X ст. були зайняті древлянами. Якщо про басейн Гуйви на даний час за відсутністю достовірних даних сказати важко, то на Гнилоп'ять відомий цілий ряд поселень рубежу I—II тис. н. е. Вони витягнуті ланцюжком від місця впадіння її в Тетерів приблизно до су-

⁴⁷ Клепатский П. Г. Указ. соч.— С. 228.

⁴⁸ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 395, 396.

⁴⁹ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв.— К., 1980.— С. 125.

⁵⁰ Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и близких // Русское летописание.— М., 1979.— С. 95.

⁵¹ Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута.— М., 1892.— С. 223.

часного Бердичева (Шумськ, Троянівка, Швайківка, Райки) ⁵². У верхів'ях ріки пам'яток цього часу не виявлено.

Схожа ситуація і у верхів'ях Тетерева. За даними розвідки І. П. Русанової пам'ятки рубежу I—II тис. н. е. розташовані дещо північніше. Це одне з городищ поблизу с. Великі Коровинці та поселення (?) в с. Городище Чуднівського р-ну Житомирської обл.⁵³

Археологічні розвідки по Случу проводились неодноразово, але матеріалів IX—X ст. південніше Мирополя не виявлено. Багаторічні рельєфні розвідки по течії Случа та його притоків в межах сучасного Любарського р-ну Житомирщини дали матеріали виключно кінця XI—XIII ст.⁵⁴

Отже, можна висунути здогадку, що в IX—X ст. древляни не заселяли верхів'я Гуйви, Гnilop'яті і Тетерева, а на Случі не опускались південніше сучасного Мирополя. Чим же це було викликано?

Якщо уважно розглянути карту ґрунтів і давньої рослинності означеного регіону, то доволі легко помітити, що по лінії сучасних Фастова — Бердичева — Любара проходить межа широколистих і хвойних лісів зі степом. Цей степовий клин на Правобережжі Київського Придніпров'я, поміж Стугною і Россю, добре відомий уже з давньоруського часу під назвою «Перепетове поле», з боку якого кочовики не раз загрожували Києву. Очевидно, що у подібних умовах опинилися і південні племена древлян, які проживали на межі зі степом. У загальновідомому трактаті «Про управління державою», написаному в середині X ст., візантійський імператор Костянтин Багрянородний повідомляє, що правобережнє печенізьке об'єднання було безпосереднім сусідом східнослов'янських племен: русі, уличів, древлян і волинян⁵⁵. Отже, маємо всі підстави припустити, що древляни, у зв'язку з постійною загрозою, не могли проживати південніше вказаної лінії, принаймні у X—XI ст., що власне узгоджується з археологічними даними. Правда, адміністративний поділ Київського воєводства періоду пізнього середньовіччя показує, що Житомирському повіту належали верхів'я і Гуйви, і Гnilop'яті, і Тетерева. У цьому ми не вбачаємо протиріччя вищесказаному. Верхів'я всіх перерахованих річок заселяються вже наприкінці XI ст. у зв'язку із загальною стабілізацією зовнішньополітичного становища південноруських земель.

Показовим є те, що пізньосередньовічний кордон Житомирського повіту перетинає Случ у районі Любара, звідки різко повертає на північ. На лівому березі Случа відомі села Зв'ягольської волості вищезнаного повіту⁵⁶.

Отже, можемо зробити висновок, що південні межі Древлянської землі були обумовлені наявністю широкотравної смуги, що вклинивалась в лісову зону зі сходу. Оскільки цей степовий коридор на рубежі I—II тис. н. е. був відкритим для будь-якого проникнення кочових орд, то древлянські поселення розташувались дещо північніше, під прикриттям лісів. Крайня південна межа Древлянської землі простежується за такими орієнтирами (зі сходу на захід): Грубське городище — городище в с. Райки та група поселень біля нього — Городище поблизу с. Великі Коровинці — група курганних могильників на Случу в районі Миропіль — Ульха. Звідси кордон повертає на північ, захоплюючи ліві додзьоби Случа — рр. Смолку, Церем і Хорчик.

Літописні древляни наприкінці I — на початку II тис. н. е. заселяли великі лісові масиви поліської зони Дніпровського Правобережжя. У двох випадках кордони Древлянської землі були обумовлені природними перепонами: на сході від полян їх відділяли лісові масиви та за-

⁵² Русанова І. П. Славянские древности ... — С. 36, 37.

⁵³ Русанова І. П. Днепровская экспедиция ИА АН СССР за 1961 г. // НА ИА АН УССР.— 1961/23.

⁵⁴ Липко С. А. Старожитности верхів'я р. Случ // Археологія.— 1982.— Вып. 41.— С. 83—91.

⁵⁵ Багрянородный Константин. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.—М., 1982.— С. 297—298.

⁵⁶ Клепатский П. Г. Указ. соч.— С. 266—269.

болочена заплава р. Здвиж, а на півночі від дріговичів — смуга пріп'ятських боліт. На півдні древлянські поселення не виходили за межі поширення широколистих і хвойних лісів, оскільки існувала реальна загроза з боку кочових племен, які степовим коридором могли проникати у глиб Древлянської землі. Важче вгадується кордон на заході із волинянами. Проводячи його в межиріччі Случа й Горині, ми в той же час допускаємо, що якась частина населення вздовж течії Горині могла бути древлянською.

За нашими підрахунками древлянська земля займала територію близько 28 тис. кв. км.

Слід також зазначити, що густота поселень наприкінці I — на початку II тис. н. е. в межах древлянської племінної території не скрізь була однаковою. Найбільш заселеними є внутрішні райони та течії основних рік — Ужа, Случа, Тетерева, верхів'їв Уборті. На окраїнах у сильно залісених і заболочених зонах населення було дуже мало.

B. A. Звіздецький

О ГРАНИЦАХ ДРЕВЛЯНСКОЙ ЗЕМЛИ

Статья посвящена уточнению границ одного из восточнославянских племенных союзов — древлян, упоминаемых «Повестью временных лет». Локализации их племенной территории посвящены некоторые работы советских археологов И. П. Русановой, Е. И. Тимофеева и В. В. Седова. За последнее время появился ряд новых данных, позволяющих уточнить разработки предыдущих исследователей. Для этого автор привлекает не только материалы раскопок славянских курганных древностей региона, но и материалы синхронных им городищ и поселений конца I тыс. н. э., а также летописные и историко-карографические свидетельства.

Вследствие комплексного подхода к решению проблемы, границы Древлянской земли в конце I тыс. н. э. устанавливаются следующим образом. Северная, с летописными дрэговичами, начинаясь в устье р. Славечны, проходила далее на запад, последовательно пересекая среднее течение рр. Убортъ, Льва и Ствига и заканчивалась в низовьях р. Случь. Западная граница с волынянами проходила в междуречье рр. Случи и Горыни. Восточная граница с полянами фиксируется вдоль нижнего и среднего течения р. Тетерев, откуда она выходила на водораздел бассейнов рр. Тетерева и Ирпеня. Южная граница проходила по естественному рубежу между полесской зоной и зоной лесостепи.

Таким образом, Древлянский племенной союз в конце I тыс. н. э. занимал обширные массивы на Правобережье Украинского Полесья. Общая площадь племенной территории составляла около 28 тыс. кв. км. Наибольшая плотность поселений наблюдается вдоль течения основных рек, наименьшая — на севере и северо-востоке, что было обусловлено наличием громадных, сильно заболоченных массивов и бедных пещаных почв.

B. A. Zvizdetsky

CONCERNING BORDERS OF THE DREVLYANIAN LAND

The paper is devoted to verification of borders of drevlyans, one of the old-Slavonic tribal unions. To cope with this problem the author has drawn not only chronicle data and data of burial-mound antiquities but also the materials of settlements and sites of ancient towns of the 8th-10th cent. as well as historical-cartographic evidences. Due to a complex approach to solution of the problem the borders of Drevlyanian Land have been established as follows: northern — mouth of the Slavechna river — the Lower Sluch; western — interfluve of rivers Sluch and Goryn up to the Khomora river confluence with the Sluch river; southern — by the line of modern points of Miropol — Berdichev and further eastward up to a water shed of basins of the Teterev and Irpen rivers; eastern-right bank of the Teterev river up to its mouth and further along the right bank of the Dnieper and Pripyat to the mouth of the Slavechna river.

Одержано 16.05.88.

Смоленський князівський стіл за часів Володимира Мономаха

Ю. Г. Писаренко

У статті простежуються етапи встановлення влади однієї з князівських ліній, започаткованих синами Ярослава Мудрого над Смоленською землею у другій половині XI — першій чверті XII ст.

У науці давно висловлювалася думка про те, що вже наприкінці XI ст. Смоленськ увійшов до складу володінь князівської лінії Всеволода Ярославича — Володимира Мономаха та його синів¹. Головною віхою у завершенні цього процесу вчені визнають рішення князівського з'їзду в Любечі 1097 р. Хоча в літопису безпосереднє згадування Смоленська на з'їзді не зафіксоване, вважають, що про затвердження права Мономаха на Смоленськ свідчить будівництво князем у цьому місті Успенської церкви (1101)², та завершення 1113 р. князювання у Смоленську сина Мономаха Святослава, успадковане іншим сином Вячеславом³.

Серед оцінок того, як склалася доля смоленського князівського столу за часів Мономаха (друга половина XI — перша чверть XII ст.) окрім місце займає точка зору В. Л. Яніна⁴. Він зазначав, що присутність у Смоленську нащадків Всеволода юридичного обґрунтування не мала і що Любецький з'їзд визнав права на це місто за нащадками Ігоря Ярославича в особі Мстислава Ігорева онука. Для підтвердження своєї гіпотези вчений використовує літературно-історичну пам'ятку початку XII ст. «Ходіння ігумена Даниїла». В той же час поза увагою дослідника лишилися такі джерела, як «Повчання» Володимира Мономаха та свідчення літопису В. М. Татіщева, які суперечать висновкам В. Л. Яніна.

Отже, щоб визначити, яка з двох наведених точок зору вірна, потрібно уважно розглянути ці джерела.

1054 р. за духівницею Ярослава Мудрого, Смоленськ був переданий в уділ Вячеславу Ярославичу⁵. Та вже під 1057 р. літопис сповіщає: «Преставися Вячеславъ, сынъ Ярославъ, Смолинъскъ, и посадиша Игоря Смолинъскъ, изъ Володимеря выведше»⁶. Молодший Ярославич Ігор теж незабаром помер — 1060 р.⁷ У деяких літописах згадується, що Смоленськ після цього був поділений між Ізяславом, Святославом та Всеволодом⁸.

Під 1078 р. літопис називає смоленським князем Володимира Мономаха⁹.

Володимир Мономах народився 1053 р.¹⁰ З тексту його «Повчання» випливає, що політична діяльність князя розпочалася походом на князювання до Ростова, який (згідно з Новгородським I-м літописом¹¹)

¹ Каракозин Н. М. История государства Российского.—СПб., 1892.—Т. 2.—Примечания к т. 2.—С. 68.—Прим. 179; Соловьев С. М. История России с древнейших времен: в 15 кн.—М., 1959.—Кн. 1.—С. 278.—Прим. 11.—С. 383; Голубовский П. В. История Смоленской земли до начала XV ст.—К., 1895.—С. 263; Орлов А. С. Владимир Мономах.—М.—Л., 1946.—С. 18; Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства.—М., 1951.—С. 168—169; Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X—первой половине XIII в.—М., 1977.—С. 135.

² ПСРЛ.—М., 1962.—Т. 2.—Стб. 250.

³ ПВЛ.—М.—Л., 1950.—Ч. 1.—С. 197.

⁴ Янин В. Л. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и «Хождение игумена Даниила» // ТОДРЛ.—М.—Л., 1960.—Т. 16.—С. 112—131.

⁵ ПВЛ.—Ч. 1.—С. 108, 109.

⁶ Там же.—С. 109.

⁷ Там же.

⁸ ПСРЛ.—СПб., 1863.—Т. 15.—Стб. 153.

⁹ ПВЛ.—Ч. 1.—С. 132.

¹⁰ Там же.—С. 108.

¹¹ НПЛ.—М.—Л., 1950.—С. 160.

разом із Переяславом, Суздалем, Білоозером і Поволжям входив до складу володіння його батька Всеволода Ярославича: «Первое, к Ростову идохъ, сквозъ Вятичъ — послы мя отець, а самъ иде Курьску...»¹². Певно, це відбулося після того, як Всеволод разом із старшим братом Ізяславом був вигнаний з Києва повсталими городянами (осінь 1068) ¹³. Сам Ізяслав пішов тоді у Польщу.

Далі Володимир пише: «...и паки 2-е к Смолиньску со Ставкомъ с Гордятичемъ, той паки и отъиде к Берестию со Изяславомъ, а мене послы Смолиньску, то и-Смолиньска идохъ Володимерю»¹⁴.

Відносно цього фрагмента С. М. Солов'йов писав: «...тут натяк на відхід Ізяслава у Польшу через Брест * (1068 р.—Ю. П.), тому, що ми не знаємо ніякого іншого походу Ізяслава до цього міста»¹⁵, визнаючи, таким чином, що вокняжіння Мономаха в Смоленську пов'язане з тим же таки 1068 р.

Однак цей висновок суперечить попередньому — про те, що саме із втечею 1068 р. слід пов'язувати поїздку Володимира до Ростова Тоді, побоюючись іхати дніпровським шляхом, який контролювався киянами, він скористався прямішою (але також небезпечною) дорогою «сквозъ Вятичъ»¹⁶. Очевидно, що не тільки Дніпро, а й Смоленськ протягом усього князювання Всеслава Полоцького в Києві (тобто — 7 місяців) перебував під його владою. Це заперечує можливість і власне походу Володимира до Смоленська у цей час, а тим більше його перебування на смоленському князівському столі.

I. M. Івакін та O. C. Орлов відносили названий смоленський похід Мономаха до 1069—1070 рр., коли Ізяслав повернувся з Польщі і почав боротьбу із Всеславом¹⁷. Але як тоді бути з походом Ізяслава до Берестя? Адже згадування його Володимиром змушує шукати аналогічний похід у літопису.

22 березня 1073 р. велиkokнязівський стіл зайняв Святослав. Шукаючи підтримки у Всеволода, він повідомляв йому, що Ізяслав вступив у якусь змову із Всеславом: «Изяславъ сватится со Всеславомъ, мысля на наю...»¹⁸. Згідно з висновком Л. В. Алексеєва, цього року дочка Ярополка Ізяславича була посвятаю за Гліба Всеславича¹⁹. За контекстом розглянутого фрагмента «Повчання», Володимир іде до Смоленська у супроводі воєводи Ставка Гордятича саме 1073 р. Очевидно, цьому сприяла стабілізація відносин із Всеславом. Здається, що не досягши міста, Володимир одержав від Ізяслава звістку про вигнання того з Києва і наказ продовжувати похід до Смоленська, а Ставку — повернути до Берестя **.

Зазначимо, що перед названим походом Володимира в Смоленськ (напевно — 1073 р.), виходячи з його указання — «...и паки 2-е Смолиньску», він уже тут побував. Чи не був пов'язаний саме той, перший, похід Мономаха з першим поверненням Ізяслава з Польщі (?).

Як і попередне, друге князювання Володимира в Смоленську було нетривалим. У наведених вище рядках «Повчання» Мономах пише, що із Смоленська він пішов до Володимира (Волинського). Це переміщен-

¹² Цит. за: Орлов А. С. Указ. соч.— С. 140; див. також: ПВЛ.— Ч. 1.— С. 158.

¹³ Орлов А. С. Указ. соч.— С. 141; Лихачев Д. С. Комментарии // ПВЛ.— М.— Л., 1950.— Ч. 2.— С. 440.

¹⁴ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 158.

¹⁵ * Брест — сучасна назва м. Берестя. Згідно з контекстом, С. М. Солов'йов відносить ці події до 1068 р.

¹⁶ Солов'єв С. М. Указ. соч.— С. 695—696.— Прим. 50.

¹⁷ Лихачев Д. С. Указ. соч.— С. 440.

¹⁸ Івакін I. M. Князь Владимир Мономах и его Поучение.— М., 1901.— Ч. 1.— С. 149; Орлов А. С. Указ. соч.— С. 141.

¹⁹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 121.

²⁰ Алексеев Л. В. Полоцкая земля.— М., 1966.— С. 249.

^{**} I. M. Івакін вираз «посла Смолиньску» розумів так, що 1069—1070 рр. Ізяслав відлив Мономаху свою частку Смоленська, Всеволод — свою, а Святослав обміняв свою на область Всеволода Білоозера, яке близько 1071 р. літопис згадує як володіння Святослава (Івакін I. M. Указ. соч.— С. 149).

ня Мономаха пов'язують з утверждженням Святослава в Києві (1073). Відповідно Святослав, напевно, постарався дати країні уділи своїм синам. У Смоленську, на думку І. М. Івакіна, за старшинством повинен був стати Давид — третій син Святослава. Місто Володимир, очевидно, було відане наступному сину — Олегу²⁰. Дійсно, при порівнянні тексту «Повчання» з літописом видно, що після смерті свого батька Святослава Олег, який був виведений Ізяславом з Володимира (1077), перебував деякий час у Всеволода в Чернігові²¹. Напевно, він сидів у Володимирі ще з 1073 р.²². Але ще до смерті Святослава і Мономах діяв на Волині, часто заїжджуючи у місто Володимир²³. Цілком ймовірне припущення І. М. Івакіна, що сам Мономах князював тоді у Турові²⁴.

27 грудня 1076 р. помер великий князь Святослав Ярославич. У Києві його замінив Всеволод²⁵. Згідно з переліком своїх «шляхів», Мономах відразу ж після смерті Святослава знову (паки) йде у Смоленськ²⁶. Безперечно, похід цей був санкціонований Всеволодом і мав за мету утвердження Володимира на смоленському столі.

Тут же Мономах продовжує: «... а и-Смолинська той же зимъ та к Новугороду — на весну Глѣбови в помочь»²⁷. Таким чином, похід на допомогу Глібу Святославичу відбувся взимку — навесні 1077 р.

В основному тексті ПВЛ князювання Володимира в Смоленську зафіксоване під 1078 р. (після того, як 15 липня 1077 р. Ізяслав повернувся на київський стіл): «В се же лѣто убъень бысть Глѣбъ, сынъ Святославъль, в Заволочии. [...] Сѣдящю Святополку в него мѣсто Новѣгородъ, сыну Изяславлю, Яронолку сѣдящю Вышегородъ, а Володимеру сѣдящю Смолиньскъ...»²⁸. Посилаючись на ці рядки, В. Л. Янін пише: «... літописець дуже ясно повідомляє, що Володимир був посланий до Смоленська не Всеволодом, який князював тоді в Чернігові й Переяславі, а великим князем Ізяславом»²⁹. З цим погодиться важко. У перекладі форми «сѣдящю» — значить «сидів»³⁰, тобто, можливо, сидів і перед тим. Отже у літопису не йдеться про те, що Мономах був посланий у Смоленськ саме Ізяславом. Та головне, як було показано вище, Володимир ходив на допомогу Глібу із Смоленська вже взимку — навесні 1077 р.

Далі Володимир пише: «А на лѣто со отцемъ подъ Полтескъ, а на другую зиму с Святополкомъ подъ Полтескъ,— ожъгъше Полтескъ; онъ иде Новугороду, а я с половци на Одрыськъ, воюя, та Чернигову»³¹. Судячи з усього, похід разом із Святополком на Полоцьк міг відбутися тільки тоді, коли Святополк уже сидів у Новгороді, тобто — після загибелі Гліба*. Отже вказаний похід припадає не на зиму 1077 р., як вважав О. С. Орлов³², а на зиму 1078/1079 рр. У Києві тоді знову князював Всеволод. Певно саме тоді він віддав Володимиру Чернігів³³.

Похід Володимира з батьком на Полоцьк найімовірніше відбувся 1077 р.³⁴

Перед зимовим 1078/1079 рр. походом на Полоцьк мала статися така подія, записана в «Повчанні»: «И пакы, и-Смолинська къ отцю при-

²⁰ Івакін І. М. Указ. соч.— С. 150.

²¹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 132, 159.

²² Івакін І. М. Указ. соч.— С. 150.

²³ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 158—159.

²⁴ Івакін І. М. Указ. соч.— С. 150.

²⁵ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 131—132.

²⁶ Там же.— С. 159.

²⁷ Цит. за: Орлов А. С. Указ. соч.— С. 140; див. також: ПВЛ.— Ч. 1.— С. 159.

²⁸ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 132.

²⁹ Янін В. Л. Указ. соч.— С. 116.

³⁰ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 383.

³¹ Там же.— С. 159.

* Вигнаний новгородцями Гліб втік за Волок, де й був убитий місцевими жителями — чуддю (НПЛ.— С. 470). Його тіло було покладено 23 липня 1078 р. у Спаському соборі Чернігова — «за Спасомъ» (ПВЛ.— Ч. 1.— С. 132).

³² Орлов А. С. Указ. соч.— С. 143.

³³ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 135.

³⁴ Алексеев Л. В. Указ. соч.— С. 249.

дох Чернигову. И Олегъ приде, из Володимеря выведенъ, и возвахъ къ собѣ на обѣдъ со отцемъ въ Черниговъ, на Краснѣмъ дворѣ, и вдахъ отцю 300 гривен золота»³⁵. Въ літописному тексті розповідається, що виведений з міста Володимира Олег перебував у Чернігові в свого дядька Всеволода після того, як останній повернув київський стіл Ізяславу. А 10 квітня 1078 р. Олег Святославич втік від Всеволода в Тмутаракань³⁶. Тільки в цей проміжок часу могли зустрітись Володимир і Олег у Всеволода в Чернігові. На думку І. М. Івакіна, обід був даний Мономахом на Великденъ, який 1078 р. припадав на 8 квітня³⁷. Саме тоді, напевно, внаслідок якихось чвар, Олег біжить у Тмутаракань на третій день Пасхи³⁸.

Важливою подією 1078 р. стала битва на Нежатинії Ниві. Вона відбулася ще до згадуваного походу на Полоцьк, а напередодні «Нежатинії Ниви» стався ще один похід Володимира із Смоленська у Південну Русь: «И пакы и-Смолиньска же пришедъ, и проидох сквозъ половечьскими вои, бясья, до Переяславля, и отца налѣзохъ с полку пришедшо. То и пакы ходихомъ, том же лѣтѣ, со отцемъ и со Изяславомъ битъся Чернигову с Борисомъ, и побѣдишомъ Бориса и Олга»³⁹. В основному тексті ПВЛ відразу ж після засвідчення князювання Володимира в Смоленську (1078) повідомляється: «... приведе Олегъ и Борисъ (Вячеславич.— Ю. П.) поганыя на Русскую землю, и поидоста на Всеволода с половци. Всеволодъ же изиде противу има на Съжицѣ и побѣдиша половци Русь (...) мѣсяца августа въ 25. Олегъ же и Борисъ придоста Чернигову...»⁴⁰. Очевидно, після поразки на Сожиці Всеволод спочатку пішов до Переяслава*. Сюди ж із Смоленська, через половецькі полки, до нього пробирається син Володимира. Потім вони разом ідуть до Ізяслава у Київ. Ізяслав за образу брата наказав «сбрати вои от мала до велика»⁴². Він з сином Ярополком і Всеволодом з Володимиром вирушили до Чернігова. У битві на Нежатинії Ниві 3 жовтня 1078 р. загинули Ізяслав Ярославич і Борис Вячеславич⁴³.

Коли 1078 р. Всеволод удруге зайняв велиокнязівський стіл, він посадив Володимира у Чернігові⁴⁴. Смоленськ також залишився в управлінні Мономаха. Про це свідчить, зокрема, наведена вище розповідь про зимовий похід Володимира й Святополка на Полоцьк, продовжений самим Володимиром на невідоме місто Одриськ, після чого він повернувся до Чернігова⁴⁵.

Тут же в «Повчанні» знаходимо такі рядки: «И Всеславъ Смоленскъ ожъже, и азъ всѣдъ с черниговци о двою коню, и не застахомъ... въ Смолиньскѣ. Тѣм же путем по Всеславъ пожегъ землю и повоеавъ до Лукамля и до Логожьска, та на Дрютъскъ воюя, та Чернигову»⁴⁶. Однакова схема цих двох походів привела І. М. Івакіна до думки про те, що друга розповідь — це більш детальний опис того самого зимового походу 1078/1079 рр.⁴⁷

13 квітня 1093 р. помер великий князь Всеволод Ярославич. Літописець повідомляє: «Разболѣвшося ему (Всеволоду.— Ю. П.) велми, посла по сына своего Володимира Чернигову»⁴⁸. Здавалося б, з цих

³⁵ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 159.

³⁶ Там же.— С. 132.

³⁷ Івакін І. М. Указ. соч.— С. 159.

³⁸ Лихачев Д. С. Указ. соч.— С. 442.

³⁹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 159.

⁴⁰ Там же.— С. 132.

⁴¹ Там же.

⁴² Такої ж думки додержувався І. М. Івакін (Івакін І. М. Указ. соч.— С. 159).

⁴³ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 133.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же.— С. 135.

⁴⁶ Там же.— С. 159.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Івакін І. М. Указ. соч.— С. 159—160.

⁴⁹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 142.

слів випливає, що Володимир, якого батько послав на князювання до Чернігова ще 1078 р., так і займав цей стіл до 1093 р. Але в тексті «Повчання» зазначено: «И на весну посади мя отець в Переяславли передъ, братъю...»⁴⁹. Найвірогідніше, що ця подія відбулася навесні 1084 р.⁵⁰

Поряд із цим «... иде Володимеръ вспять Чернигову»⁵¹ і після останньої зустрічі з Ярополком Ізяславичем (1086), і, як зазначалося, до цього міста за ним посилає вмираючий батько. Ці факти свідчать, що Володимир, здійснюючи волю старого батька, контролював чималу територію. Отримавши від Всеvoloda Переяслав, Володимир зберіг за собою також Чернігів і, очевидно, як і перед тим (при переході до Чернігова) — Смоленську землю.

Згідно з літописом, після смерті Всеvoloda Київ перейшов до рук Святополка Ізяславича, Ростислав Всеvolodович сів у Переяславі, а Володимир — у Чернігові⁵². Але вже 1094 р. Володимир був змушений віддати Олегу Святославичу його отчину Чернігів і відійшов у свою — Переяслав⁵³.

Мономах, крім того, продовжував утримувати Смоленськ. За літописом В. М. Татіщева, 1095 р. Володимир, порадившись із Святополком, перевів звідси на князювання до Ростова і Суздаля старшого сина Мстислава. До Смоленська разом з «надежними вельможами» був посланий інший Мономашич — Ізяслав⁵⁴.

Під 1095 р. у Новгородському I літопису молодшого зведення читаємо: «Иде Святополкъ и Володимири на Давыда къ Смолиньску, и даша Давыду Новъгородъ»⁵⁵. ПВЛ під тим самим роком говорить: «... иде Давыдъ Святославичъ из Новагорода Смолиньску; новогородци же идоша Ростову по Мстислава Володимерича. И поемше ведоша и Новугороду, а Давыдови рекоша: «Не ходи к нам». И пошедъ Давыдъ, воротися Смолиньску, и съде Смолиньскъ, а Мстиславъ Новъгородъ съде»⁵⁶.

В. Л. Янін пояснює перебування Давида в Смоленську як заміну великим князем (в даному разі Святополком) свого намісника в цьому місті. Незрозумілими для вченого залишилися й справжні причини зайняття Ізяславом Володимировичем батьківської волості Ольговичів Мурома⁵⁷. Тим часом між цими двома подіями існує тісний зв'язок. Він простежується в повідомленнях В. М. Татіщева, який писав, що Давид Святославич, не догодивши новгородцям, «выехал в Смоленск и тут остался на княжении, а Изяслава сына Владимира выслал»⁵⁸. Новгородці ж запросили до себе Мстислава Володимировича. За дозволеністю із Святополком Мономах посадив старшого сина в Новгороді. Після цього Володимир «к Изяславу сыну послал, чтоб он ехал в Муром на княжение Давидово, Давиду же Смоленск оставил в покое. Но Давид, уведав, что Владимир в Новград проехал и сына своего тамо хочет посадить, оставил Смоленск, поехал паки в Новград. А новгородцы, уведав, что он идет, а у них уже был Мстислав, послали ему сказать, чтоб он не ходил к ним, понеже они князя имеют. Он же, слышав то, возвратился к Смоленску. Изяслав сын Владимира пришел к Мурому...»⁵⁹.

О. М. Рапов так трактує ці події: посварившись з новгородцями, Давид пішов до Смоленська й вигнав звідти Ізяслава. Мономах із Свя-

⁴⁹ Там же.— С. 160.

⁵⁰ Див. докладніше: Шляков Н. В. О Поучении Владимира Мономаха // ЖМНП.— СПб., 1900.— Ч. 329.— № 5.— С. 110.

⁵¹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 136.

⁵² Там же.— С. 143.

⁵³ Там же.— С. 148, 160—161.

⁵⁴ Татищев В. Н. История Российской.— М.— Л., 1963.— Т. 2.— С. 103.

⁵⁵ НПЛ.— С. 202.

⁵⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 150.

⁵⁷ Янін В. Л. Указ. соч.— С. 116.

⁵⁸ Татищев В. Н. Указ. соч.— С. 103.

⁵⁹ Там же.— С. 104.

тополком організували похід на Смоленськ і поставили Давидові вимогу, щоб він повернувся до Новгорода. Давид підкорився, але не був прийнятий новгородцями і знову повернувся до Смоленська. Після утвердження Мстислава у Новгороді Мономах пожертував Смоленськом на користь Давида, одержавши натомість Муром, у якому, напевно, раніше князював Давид⁶⁰.

Важливим заходом у налагодженні стосунків між нащадками Ярослава Мудрого став з'їзд князів у Любечі 1097 р., в якому взяли участь Святополк Ізяславич, Володимир Всеволодович, Давид і Олег Святославичі, Давид Ігоревич і Василько Ростиславич. Загальновідоме рішення з'їзду: «... кождо да держить отчину свою: Святополкъ Кыевъ Изяславлю, Володимеръ Всеволожю, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославлю, а им же роздаяль Всеволодъ города: Давыду Володимеръ, Ростиславичема Перемышль Володареви, Теребовль Василкови»⁶¹.

Розглянемо ще один похід Володимира до Смоленська: «И Смолиньску идохом, с Давыдомъ смирившеся»⁶². О. С. Орлов так пояснював цей запис: «Спір за князювання в Смоленську точився між Давидом Святославичем і Володимиром Мономахом. Очевидно, на Любецькому з'їзді (1097) Смоленськ віддали на князювання Мономаху. Це і є «смирившеся»⁶³. Можна було б спробувати пов'язати цей конфлікт із вигнанням Ізяслава Володимировича із Смоленська, зафікованим В. М. Татішевим, але, за текстом «Повчання», мир із Давидом передував походу Володимира до Смоленська. До того ж літопис не дає підстав для ствердження, що з часу примирення з Давидом Святославичем як із смоленським князем і до Любецького з'їзду Володимир ходив до Смоленська. Відразу ж після з'їзду Володимир до Смоленська не пішов, бо в листопаді-грудні того ж року він перебував у Городці, збираючись напасті на Святополка, причетного до осліплення Василька Теребовльського. Разом з ним, до речі, були й Святославичі — Олег і сам Давид⁶⁴. На нашу думку, Володимир писав не про Давида Святославича, а про Давида Ігоревича, який розпалив ворожнечу й скалічив Василька. 30 серпня 1100 р. його (Давида Ігоревича) викликали Святополк, Володимир, Давид і Олег Святославичі до Уветичів і позбавили уділу Володимира-Волинського⁶⁵. Вважаємо, що саме це й був мир з Давидом, про який згадує Мономах *.

Згідно з Іпатським літописом 1101 р., «Володимеръ заложи церковь у Смолиньсѣ святоѣ Богородице камяну епискупью»⁶⁶.

Серед інших згадок у «Повчанні» про походи Володимира у Смоленськ не викликає сумнівів дата такого: «И на зиму Смолинску идохъ, и-Смоленска по Велицѣ дни выдох; и Гюргева мати умре»⁶⁷. Останньому відповідають події 1107 р. основного тексту літопису: «В се же лѣто преставися Володимеряя, месяца мая въ 7 день»⁶⁸. За висновком І. М. Івакіна, жінка Мономаха померла у Смоленську, супроводжуючи чоловіка під час полюддя, «ходіння в данину»⁶⁹. Цього разу Мономах вирушив до Смоленська «на зиму» 1106/1107 рр. і виїхав звідти на весні 1107 р.

Подальший текст «Повчання» та стаття літопису 1107 р. також майже збігаються. За літописом цього року відбувся переможний похід на половців. Щойно укладений мир був скріплений шлюбними союзами: «И поя Володимеръ за Юргя Аепину дщерь, Осеневу внуку (...) мъся-

⁶⁰ Рапов О. М. Указ. соч.— С. 99.

⁶¹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 170—171.

⁶² Там же.— С. 161.

⁶³ Орлов А. С. Указ. соч.— С. 147.

⁶⁴ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 174—175.

⁶⁵ Там же.— С. 181—182.

* Див. також: Шляков Н. В. Указ. соч.— С. 118—120.

⁶⁶ ПСРЛ.— Т. 2.— Стб. 250.

⁶⁷ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 161.

⁶⁸ Там же.— С. 186.

⁶⁹ Івакін И. М. Указ. соч.— С. 257.

ца генваря 12 день»⁷⁰. У «Повчанні» ж читаємо: «... и по Рожествѣ створихом миръ съ Аепою, и поимъ у него дчерь, идохом Смоленьську. И потомъ идох Ростову»⁷¹. Названий «шлях» Володимира у Смоленськ випадає на 1107, так би мовити, березневий рік, тобто, за розрахунками, вже на початок 1108 р. н. е.*

Серед подій, що відбулися між двома походами Мономаха до Смоленська (похід після миру з Давидом 1101 р. і похід у супроводі жінки), князь знову-таки згадує свої поїздки до цього міста: «... паки идохом к Ростову на зиму, и по 3 зимы ходихом Смолинску. И-Смолиньска идох Ростову»⁷². Роки цих трьох зимових походів визначити важко. Не виключено, що два з них — це саме вищезгадані — похід взимку 1106/1107 (з княгинею) та похід Володимира через Смоленськ до Ростова наступної зими 1108 р. (після миру з половцями).

«Повчання» Мономаха встановлює незаперечним фактом, що життя князя і до, і після з'їзду в Любечі було тісно пов'язане з Смоленськом. Як побачимо далі, цього зв'язку він не втрачав і після того, як став великим князем київським (1113).

Розглянемо тепер думки В. Л. Яніна про долю смоленського столу наприкінці XI — початку XII ст.⁷³ Система його побудови така: 1060 р. (по смерті Ігоря Ярославича, раніше переведеного до Смоленська на місце старшого брата Вячеслава) Смоленськ входить до велиkokнязівського уділу, як до цього Володимир-Волинський. З цього часу кожний новий великий князь призначає в Смоленськ свого намісника — князя. Мономах був таким намісником за Ізяслава, Давид Святославич — за Святополка. Це свідчить про відсутність міцного зв'язку Смоленська із Всеволодичами.

Після смерті Всеволода, який політично об'єднав усю Руську землю, онуки Ярослава висувають таке поняття, як «отчина», що стає доктриною на Любецькому з'їзді. Чиєю ж отчиною за рішенням з'їзду був визнаний Смоленськ? Вячеслав, призначений сюди Ярославом Мудрим, помер ще 1057 р. У битві на Нежатиній Ниві загинув його син Борис. В. Л. Янін згадує про нащадків Ігоря Ярославича. До Любецького з'їзду дожили його син Давид Ігоревич і онук Мстислав (ім'я-побатькові не відоме). На питання про те, хто був старшим, а хто молодшим сином Ігоря (невідомий по імені батько Мстислава чи Давид), вчений відповідає, що «молодшим був Давид, оскільки Любецький з'їзд визнав його права тільки на Володимир-Волинський, споконвічну, але молодшу отчину Ігоревичів, але не на Смоленськ»⁷⁴. У Любечі, на думку В. Л. Яніна, головним претендентом на смоленський стіл мав виступати Мстислав Ігорів онук: «Його права могли здаватися спірними, тому що перерозподілення уділів відбувається між онуками Ярослава, а він був праонуком. Але дух цього нового порядку полягає насамперед в тенденції закріпити отчини навічно за тими князівськими лініями, які були засновані дітьми Ярослава. Тому з юридичної точки зору Мстислав мав незаперечні права на зайняття смоленського столу»⁷⁵.

Чи насправді Смоленськ міг бути отчиною Ігоревичів, що передавалась у спадщину, і якщо — так, то чи вважався Мстислав претендентом на цей старший, за В. Л. Яніним, уділ Ігоревичів?

Як випливає з тексту літопису, на Любецькому з'їзді під отчинами розуміли волості, які Ярослав роздав своїм дітям, батькам князів-учасників з'їзду. В любецьких рішеннях від отчин чітко відокремлюються міста, свого часу виділені Всеволодом Ярославичем Давиду Ігоревичу та Ростиславичам. Відомо, що як і останні, Давид після смерті батька став ізгоєм. Його батько Ігор, отчиною якого, за волею Яросла-

⁷⁰ ПВЛ.—Ч. I.—С. 187.

⁷¹ Там же.—С. 161.

* Див.: Бережков Н. Г. Хронология русского летописания.—М., 1963.—С. 9 та ін.

⁷² ПВЛ.—Ч. I.—С. 161.

⁷³ Янін В. Л. Указ. соч.—С. 118 та ін.

⁷⁴ Там же.—С. 117.

⁷⁵ Там же.—С. 118.

ва, став Володимир-Волинський, втратив це місто при переході до Смоленська, який після смерті Ігоря дістався старшим Ярославичам.

Приблизно через 30 років після того, як Ігор пішов з Володимира, місто одержав від великого князя Давид, але вже не як отчину. Наскільки є підстави гадати, остаточно місто Володимир перейшло до нього як виморочне, по смерті попереднього володаря Ярополка Ізяславича. Лише через своєрідний збіг обставин саме Володимир-Волинський вважався колись отчиною батька Давида Ігоря.

Таким чином, говорячи про те, що місто Володимир дісталося Давидові випадково, тим більше не можна погодитись з думкою, що за Ігоревичами міг бути визнаний Смоленськ. Але, якщо ми і припустимо, що у Смоленську вбачали «старшу отчину» Ігоревичів, то, напевно, племінник Мстислав не міг би мати на неї переважного права перед дядьком Давидом, навіть, якби батько Мстислава був старшим сином Ігоря. Очевидно, факт закріплення у 1097 р. за старшим потомком Ігоря Давидом міста Володимира сам по собі стверджує, що права на Смоленськ за Ігоревичами не визнавалося.

Висновку про належність Ігоревичам двох уділів суперечить і те, що сам Ігор, перейшовши до Смоленська, був позбавлений Володимира-Волинського, тобто, і в першому, і у другому випадках залишився власником лише одного уділу. Тому, малоймовірно, щоб його нащадкам онуки Ярослава надали два уділи, та ще й визнавши за ними статус отчини Ігоревичів.

Таким чином, нащадки Ігоря на Смоленськ претендувати не могли, тому і за рішенням Любецького з'їзду певно його не отримали.

Вище було показано, що навіть ще будучи великим князем, Всеvolod постійно домагався затвердження на смоленському столі свого сина Володимира Мономаха. Чи існували для цього законні підстави?

На це питання відповідає літопис, повідомляючи про поділ Смоленська після смерті Ігоря між трьома Ярославичами⁷⁶. Крім того, старші Ярославичі вирішували долю Смоленська ще за життя Ігоря. Про це, зокрема, свідчить літописна замітка, що сповіщає про перевід Ігоря до Смоленська в такій формі: «посадиша Ігоря», тобто у третій особі множини⁷⁷. Цей факт може бути пояснений за допомогою висновків А. М. Насонова. Не дивлячись на те, що після смерті Ярослава «Руська земля» розпалася з утворенням Чернігівського і Переяславського князівств, на перших порах у ряді заходів помітне намагання зберегти цілісність «Руської землі». В той час, як свою спадщину Ярослав розділив між п'ятьма синами, верховними господарями Київської держави стали тільки Ізяслав, Святослав і Всеволод. Вони утворили своєрідний триумвірат князів, що разом представляли «Руську землю» з її трьома центрами — Києвом, Черніговом і Переяславом. Утрьох вони вирішували найважливіші державні справи і розпоряджалися Смоленськом⁷⁸.

Що уявляв собою згаданий літописом поділ Смоленська між Ізяславом, Святославом і Всеволодом? Певно, йшла мова про поділ данини, що збиралася зі Смоленської землі. Про це, здається, свідчать події квітня 1078 р., коли Володимир привіз зі Смоленська батькові в Чернігів 300 гривен золота. Вважають, що це була данина, одержана ним у Смоленську (Смоленській землі)⁷⁹. Це твердження суперечить висновку В. Л. Яніна про безпосередню підпорядкованість смоленського князя київському⁸⁰, тому що виникає питання, чому ця данина належить не Ізяславу — великому князю київському, а Всеволоду, на той час чернігівському і переяславському князю.

На думку А. М. Насонова, Володимир відвозить батькові в Черні-

⁷⁶ ПСРЛ.— Т. 15.— Стб. 153.

⁷⁷ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 109; Лихачев Д. С. Указ. соч.— С. 391.

⁷⁸ Насонов А. Н. Указ. соч.— С. 32, 48.

⁷⁹ Лихачев Д. С. Указ. соч.— С. 442; Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX—XIII вв.— М., 1980.— С. 195—196.

⁸⁰ Янін В. Л. Указ. соч.— С. 116.

гів тільки якусь частку данини; «Це була данина в «Руську землю» їй до того ж, напевно, не тільки зі Смоленської землі. Виявляється, що Мономах, який заснував церкву Богородиці в Смоленську, одержував данину із Ростово-Суздалської землі, що відійшла його батькові Все-володу, та десятину з цієї данини віддавав церкві Богородиці. Пізніше, як свідчить грамота Ростислава Смоленського (1151 р.), суздалську данину збирав уже Юрій Довгорукий: «суждали залѣсская дань, аже воротить Гюрги, а что будетъ въ ней, изъ того святѣй Богородицы десятина»⁸¹. Про те, чи були зазначені 300 гривен тільки частиною загальної суми, а також як в них була представлена власне смоленська даня — судити важко. Та наведених даних досить для того, щоб поставити під сумнів той факт, що Мономах представляв тоді у Смоленську тільки інтереси великого князя.

Привертає увагу те, що за великого князя Ізяслава (1073 р., можливо й раніше) до Смоленська не був посланий жоден із синів старших Ярославичів — самого Ізяслава або Святослава. Однак питання це, очевидно, також вирішувалося спільно трьома Ярославичами. Те, що вибір тоді був зроблений на користь Володимира, сина Все-волода, певно, було результатом взаємної недовіри Ізяслава та Святослава; кандидатура Володимира задоволяла іх обох. Як молодший брат, Все-волод тоді не вважався безпосереднім претендентом на місце великого князя. Таким чином, початкове призначення на смоленський стіл Мономаха — сина молодшого з трьох Ярославичів, очевидно, мало обмежувати владу над Смоленськом великого князя, гарантувати рівноправність князів «Руської землі» в їх співладінні Смоленськом. Захоплення великокнязівського столу Святославом дозволило останньому вирішити «смоленську» проблему з більшою вигодою для себе, але вирішальне слово було за Все-володом, який після смерті Святослава повернув Володимира до Смоленська.

Отже, коли вмер Ігор, Все-волод одержав свою долю в смоленській спадщині. Після смерті Святослава до нього, напевно, переходить і частина, що належала покійному.

Із сказаного стає очевидним, що вважати Смоленськ отчиною Ігоревичів лише на підставі переводу сюди Ігоря старшими Ярославичами невірно, адже пізніше за таким же рішенням до Смоленська був посланий Мономах. Володимир спочатку мав контролювати Смоленськ від імені князів «Руської землі», потім здійснював над ним нагляд як над батьківською волостю.

Але, як ми бачили, це ще не виключало можливості відторгнення Смоленська синами інших представників колишнього триумвірату. Це сталося по смерті Все-волода, коли 1095 р. смоленський стіл захопив Давид Святославич. Любецький з'їзд повернув Святославичам отчину їхнього батька, головною частиною якої була Чернігово-Сіверщина. Сам Давид помер 1123 р. князем чернігівським⁸². Тому, очевидно, на Любецькому з'їзді Смоленськ остаточно був визнаний за Мономахом.

Чи поширювалося на Смоленськ, стосовно до цього князя, поняття «отчина»? До складу отчини, визначеної Ярославом Все-володу, Смоленськ, ясна річ, не входив. У той же час Володимир побував на смоленському столі за часів єдиновладдя батька. Отже, думаемо, є підстави вважати, що для Мономаха і його нащадків Смоленськ був отчиною, але отчиною іншого порядку, набутою у міжкнязівській боротьбі.

Тепер кілька слів про Мстислава Ігорева онука, якого, як твердить В. Л. Янін, з'їзд мав визнати смоленським князем. Літопис згадує про Мстислава побіжно. У затіяній його дядьком Давидом міжусобиці він діє разом з Давидом на Волині. Це здається ливним для щойно призначеної «смоленського» князя. 10 червня 1100 р. Мстислав залишає Давида і йде «на море»⁸³, тобто, в Тмутаракань. Літопис В. М. Таті-

⁸¹ Насонов А. Н. Указ. соч.— С. 48.

⁸² НСРЛ.— СПб., 1846.— Т. 1.— С. 128.

⁸³ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 181.

щева під цією ж датою доповнює: «ушел на море для перенятия купцов»⁸⁴. Перехоплення купецького каравану — досить незвичне для смоленського князя заняття.

Одним із доказів В. Л. Яніна на користь прав Мстислава Ігорєва онука є літописний перелік князів, що брали участь у походах на половців 1103⁸⁵ та 1107 рр.⁸⁶ Учасник обох походів, Мстислав, на думку В. Л. Яніна, позначений в списках після всіх можновладних, але вище всіх напівсамостійних князів, тобто посідав місце, яке відповідало статусу смоленського князя⁸⁷. Оскільки ще 1101 р. літопис фіксує перебування в Смоленську Мономаха, В. Л. Янін припускає, що Мстислав зійшов на князювання у Смоленську перед Долобським з'їздом князів 1103 р. Помер Мстислав 1113 або 1114 р.⁸⁸ Саме в цей час у Смоленську князював один із синів Мономаха⁸⁹. «Ця суперечність, однак, не може повністю заперечувати нашу побудову,— пише В. Л. Янін,— оскільки наприкінці життя Мстислав міг тяжко хворіти, прийняти скімну і т. ін.»⁹⁰. Подібне припущення нам уявляється штучним.

Найважливішим доказом своєї правоти вчений вважає перелік князів, наведений у «Ходінні ігумена Даниїла». Один із варіантів твору зберіг ім'я Андрія-Мстислава Всеволодовича, тобто, здогадно Ігорєва онука. Проводячи реконструкцію первісного тексту⁹¹, В. Л. Янін доходить висновку, що в переліку князів Андрій-Мстислав за своїм місцем може бути тільки смоленським князем початку XII ст.⁹² Тим часом сам дослідник визнає, що в інших списках на цьому самому місці значиться інший Мстислав — син Володимира Мономаха, князь новгородський⁹³. Не можна не враховувати й того, що з 1169 р. в літопису з'являється одноіменний князь Мстислав Всеволодович Городенський⁹⁴, ім'я якого могло потрапити в один із пізніх списків «Ходіння» замість імені Мстислава Володимировича.

Вважаємо вмотивованим припущення О. М. Рапова про те, що Ігорів онук на початку XII ст. мав якийсь невеличкий уділ на Волині⁹⁵.

Своєрідна хроніка, що показує постійну причетність до Смоленська саме лінії Мономаха, складається на основі даних В. М. Татіщева, які доповнюють інші джерела: 1097 р. на Любецькому з'їзді Смоленськ відійшов Мономаху⁹⁶. У травні 1101 р. він заклав там церкву Богородиці⁹⁷. У поході 1103 р. разом із Мстиславом Ігоревим онуком та іншими князями взяв участь син Мономаха «Ярополк Владимиrowич со смольняны»⁹⁸. У похід 1107 р. Святополк залучив, зокрема, «Вячеслава и Ярополка Владимиrowичей ис Смоленска...»⁹⁹. 1113 р., повідомляє В. М. Татіщев, із Смоленська в Переяслав Володимир перевів сина Святослава*, а в Смоленську посадив двох синів — Вячеслава та Гліба¹⁰⁰. Це, як бачимо, було вже повторним затвердженням Вячеслава в Смоленську (в тому ж році помер Мстислав Ігорів онук¹⁰¹). 1118 р. Володимир перемістив із Смоленська до Переяслава сина Гліба¹⁰². 1121 р. Мономах зі своїми дітьми був у Смоленську «для разсмотрения

⁸⁴ Татіщев В. Н. Указ. соч.— С. 121.

⁸⁵ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 183.

⁸⁶ Там же.— С. 185.

⁸⁷ Янін В. Л. Указ. соч.— С. 121.

⁸⁸ Там же.— С. 122.

⁸⁹ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 197.

⁹⁰ Янін В. Л. Указ. соч.— С. 122.

⁹¹ Там же.— С. 127.

⁹² Там же.— С. 129.

⁹³ Там же.— С. 126.

⁹⁴ Там же.— С. 129.

⁹⁵ Рапов О. М. Указ. соч.— С. 203.

⁹⁶ Татіщев В. Н. Указ. соч.— С. 110.

⁹⁷ Там же.— С. 122.

⁹⁸ Там же.— С. 123.

⁹⁹ Там же.— С. 125.

* З 1113 р. Володимир Мономах — великий князь київський.

¹⁰⁰ Там же.— С. 129.

¹⁰¹ Там же.— С. 130.

¹⁰² Там же.— С. 133.

Несогласей и усмирения полоцких князей и некоторых других разно-
рядков»¹⁰³. 19 травня 1125 р. Володимир Мономах помер, його місце
у Києві посів син Мстислав¹⁰⁴ (Воскресенський та Никонівський літо-
писи, фіксуючи цю подію, називають Мстислава князем Смолен-
ським¹⁰⁵). У Смоленську Мстислав посадив свого сина Ростислава¹⁰⁶.

Отже, попередні висновки про закріплення Смоленська наприкінці
XI — початку XII ст. за Мономахом підтверджуються також даними
В. М. Татіщева.

На питання, чи мала генеалогічна вітка Всеволода законне право
на князювання її представників у Смоленську, можна відповісти
ствердно, оскільки Всеволод по смерті свого батька Ярослава Мудрого
став одним з трьох правителів «Руської землі», які самі були фунда-
торами цього права.

Ю. Г. Писаренко

СМОЛЕНСКИЙ КНЯЖЕСКИЙ СТОЛ ВО ВРЕМЕНА ВЛАДИМИРА МОНОМАХА

Исследуется вопрос о принадлежности власти над Смоленском во второй половине XI — первой четверти XII в. одной из княжеских линий наследников Ярослава Мудрого. Внимательный анализ автобиографической части «Поучения» князя Владимира Мономаха и привлечение данных летописи В. Н. Татищева показывают постоянную связь со Смоленском Владимира Всеволодовича Мономаха. Это опровергает вывод В. Л. Янина о том, что Смоленск был старшим наследственным уделом потомков князя Игоря Ярославича. Не находят подтверждения выводы ученого об официальном признании права Игоревичей на Смоленск Любечским съездом князей 1097 г., а также о непродолжительном княжении в городе Мстислава Игорева внука вначале XII в. Подтверждается ранее высказывавшаяся в литературе точка зрения о закреплении Смоленска в 1097 г. за Владимиром Мономахом. Генеалогическая ветвь князя Всеволода Ярославича имела законное право на княжение ее представителей в Смоленске, поскольку Всеволод после смерти отца Ярослава Мудрого, наряду со своими братьями Изяславом и Святославом, был одним из трех правителей «Русской земли», которые сами устанавливали это право.

Yu. G. Pisarenko

SMOLENSK PRINCE'S THRONE IN THE TIMES OF VLADIMIR MONOMAKH

The paper is devoted to the problem which of the prince's lines of Yaroslav the Wise successors was in power in Smolensk in the second half — first quarter of the 12th centuries. Thorough analysis of the autobiographical part of "Pouchenie" (Instructions) by prince Vladimir Monomakh as well as data from chronicles by V. N. Tatishchev have shown constant relations of Vladimir Vsevolodovich Monomakh with Smolensk. It permits rejecting the conclusion of V. L. Yanin that Smolensk was an elder hereditary independent principality of prince Igor Yaroslavich successors. Neither conclusions of this researcher are confirmed about official recognition of Igor successors' right for Smolensk by the Lyubich congress of princes in 1097 as well as about a short-term power in Smolensk of Mstislav, Igor's grandson early in the 12th century. Despite V. L. Yanin statement it appeared possible to confirm the standpoint (previously reported in literature) about the appointment on Smolensk in 1097 to Vladimir Monomakh. A question of genealogical branch of prince Vsevolod Yaroslavich had a legitimate right for its representatives to reign in Smolensk acquires an affirmative answer, because after the death Yaroslav the Wise Vsevolod as well as his brothers Iziaslav and Svyatoslav (all sons of Yaroslav) was one of three rulers of the "Russian land", who themselves established this right.

Одержано 20.10.88.

¹⁰³ Там же.— С. 134.

¹⁰⁴ Там же.— С. 137.

¹⁰⁵ ПСРЛ.— СПб., 1856.— Т. 7.— С. 232, 233; Там же.— СПб., 1885.— Т. 10.— С. 153— 154.

¹⁰⁶ Татищев В. Н. Указ. соч.— С. 138.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Лук і стріли доби енеоліту — бронзи Півдня Східної Європи

С. Н. Братченко

У статті на основі нових даних доводиться існування поруч з простим луком складного у племен першої половини III тис. до н. е., а також у XVII—XV ст. до н. е. Розглядаються запобіжні пристрої, стріли, сагайдак, налуччя та ремісничі футляри.

До появи вогнепальної зброї (а подекуди і поряд з нею) лук був одним із найважливіших засобів озброєння майже у всіх народів світу. Прості луки мали суцільну дугу, у складних — остання виготовлялася з різних порід дерева, або посилювалася дерев'яними, кістяними або роговими деталями, з'єднаними з основою за допомогою жил, ремінців, kleю¹ (рис. 1, 1—6). Дузі складних луків надавали сегментоподібної, двічівгнутої, кутової форми. Найвищим їх проявом є рефлексивні луки складних обрисів типу скіфського чи центрально-азіатського.

Перші складні луки відомі вже в Месопотамії наприкінці IV—III тис. до н. е.² В II тис. до н. е. вони поширилися до Єгипту, Близького Сходу, областей кріто-мікенської цивілізації, Східного Сибіру та Далекого Сходу. Зокрема, в кількох неолітичних похованнях Прибайкаля *in situ* збереглися довгі рогові платівки-обкладинки від кількох луків³. Останні являли собою довгі складні знаряддя (довжина 160—180 см), сегментоподібні та двічівгнуті за формує дуги (рис. 1, 7, 9). До спинки дуги прикріплювалися дві-три лінзоподібні платівки (розвались на дрібні уламки). На пласкому внутрішньому боці є борозенки і штрихи, як на обкладинках середньовічних клеєніх луків. Це свідчить, що платівки не тільки приkleювались, але й, певно, додатково прив'язувалися жилами до основи. Подібні платівки загальною довжиною 110 см виявлено і дещо південніше, в похованні окунівської культури доби бронзи (перша четверть II тис. до н. е.)⁴. Аналогічні складні луки відомі і в неоліті Японії. В Аньяні є їх зображення з XIV—XIII ст. до н. е.⁵

Єдиним надійним свідченням побутування поряд з простими складними луків на території Європи за доби неоліту — бронзи є зобра-

¹ Див. основну літературу про влаштування луків і їх різновиди в працях: Rausing G. The Bow. Some notes on its origin and development // AAL.— 1967.— № 6.— Р. 16; Черненко Е. В. Скифские лучники.— К., 1981.— С. 7—21.

² Rausing G. Op. cit.— Р. 81—84.— Tabl. 40, 41.

³ Окладников А. П. Неолит и бронзовый век Прибайкалья // МИА.— 1950.— Вып. 18.— С. 220—230; Окладников А. П. Неолитические памятники Ангары.— Новосибирск, 1974.— Табл. 58; 92—94.

⁴ Вадецкая Э. Б. Предметы вооружения из могил окуневской культуры // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии.— Новосибирск, 1981.— С. 14—17.

⁵ Rausing G. Op. cit.— Р. 121, 122.— Tabl. 56.

ження разом з сагайдаком лвічіввігнутого лука на кам'яній домовині культури шнурової кераміки в Гольці (Німеччина, НДР; рис. 1, 1)⁶.

Поширені думки, що в степах Євразії в цей період використовувався лише простий лук, а складний з'являється вже за скіфського часу⁷. Проте слід відзначити, що питання про появу складного лука не привертало уваги дослідників. Згадки про луки доби міді — бронзи на означеній території взагалі відсутні в працях, присвячених лукам. Можливо, вони залишалися невідомими авторам внаслідок малодоступності матеріалів. Останні нечисленні і репрезентовані кількома погано збереженими рештками луків з поховань, а також їх зображеннями на стелах. Рідкісність знахідок луків у похованнях не можна пояснити поганою збереженістю дерева, — речі з цього матеріалу трапляються досить часто. Привертає увагу той факт, що за наявності серед поховального інвентаря вістрів до стріл і цілих їх сагайдачних наборів, луки відсутні. Підібна ситуація властива і для скіфських та сарматських поховань воїнів зі стрілами, що спонукало Є. В. Черненка зробити припущення про можливість передачі скіфами лука у спадщину⁸.

Можна вважати, що лук надто цінувався, щоб його класти до могили, як, до речі, і стріли, хоч останні трапляються дещо частіше. Так, на 784 катакомбних поховань Донеччини припадає лише 15 (1,9%) з наборами стріл; на 450 поховань Приманіччя (Калмикія) лише два (2,2%). В жодному з майже 200 ямних поховань Донеччини не виявлено наборів цих знарядь (поодинокі знахідки їх не враховуються, бо належать не до поховального інвентаря, а до предметів, якими небіжчики були травмовані або забиті). Особливістю катакомбних наборів вістрів до стріл є те, що вони здебільшого входять до виробничих комплексів (з інструментами та сировиною для виготовлення вістрів). Наявність серед поховального інвентаря таких неординарних предметів як бронзові ножі, однозубі гаки-вилки, кам'яні булави та сокири-молотки свідчать про високий соціальний статус похованіх. Отже, виходячи з контексту поховань і зображень на енеолітичних та ранньобронзових стелах і домовинах, лук і стріли можна розглядати як знаки особливого соціального рангу. Саме так тлумачить наявність стріл в кат-

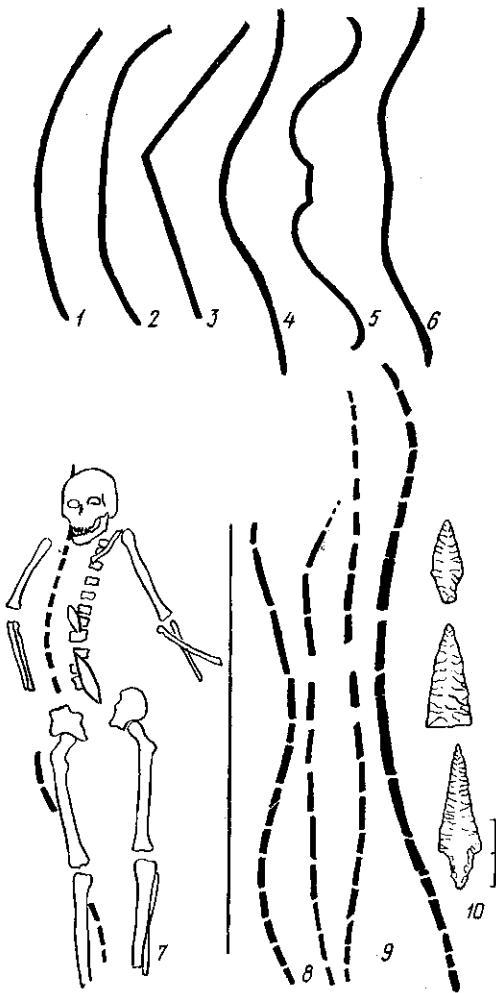

Рис. 1. Типи луків (1—6). Поховання з луком, кістяні обкладинки луків та крем'яні наконечники стріл з могильників Прибайкаля (7—10).

⁶ Ibid.—P. 49—51.—Tabl. 15, 16; Behrens H. Die Jungsteinzeit im Mittel Elbe—Saale-Gebiet.—Berlin, 1973.—S. 188.

⁷ Черненко Е. В. Скифские лучники ... — С. 8, 9.

⁸ Там же.—С. 17.

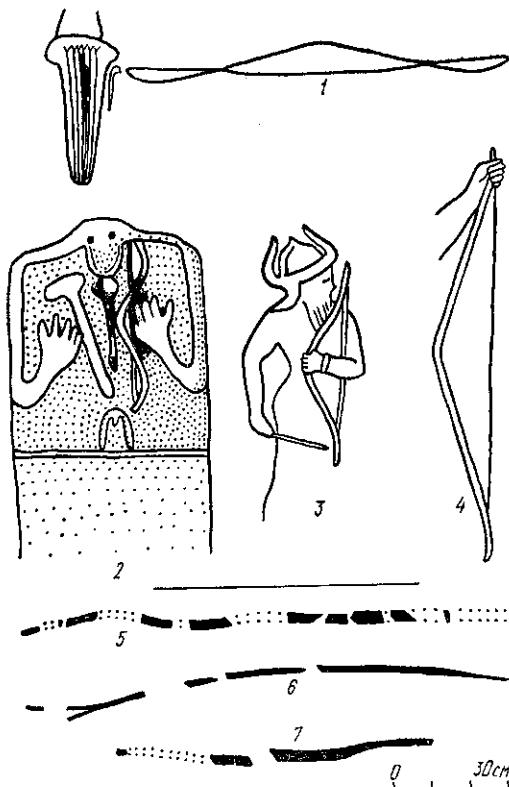

Рис. 2. Зображення та рештки луків: 1 — Гольч; 2 — Наталевка, 3 — Шумер, 4 — ассирійський кутовий лук VII ст. до н. е., за Г. Рауснігом, 5—7 — катакомбні поховання Північного Приазов'я: Аккермень I — 12/1, 2/3, 8/3.

комбних донецьких похованнях Л. С. Клейн, хоч він і наводить дещо відмінну аргументацію⁹.

Серед численних поховань доби міді — бронзи (кількість лише ямних, катакомбних і полтавських могил, за даними Л. С. Клейна, на 1976 р. становила близько 8700)¹⁰ можна назвати понад 10, в яких знайдено більш чи менш ймовірні рештки луків. Це переважно катакомбні поховання: Аккермень 1—2/3, 6/3, 12/4, 17/4¹¹, Виноградне 24/22¹², Стратилівка 5/7¹³, Фрунзе 8/4*, чотири з Орільсько-Самарського межиріччя¹⁴, Скатівка 11/1 (абашево-зрубна могила)¹⁵. Довжина луків близько 90—130 см. Крім простих, круглих у перетині луків, зафіковано 7 екземплярів з пласкою прямою центральною частиною дуги у вигляді рейки завширшки 2,5—6, завтовшки 1 см з дещо зігнутими плічками (рис. 2, 5—7). Поруч з ними не було інших решток кістяних чи рогових платівок, характерних для складних типів цього виду зброї. Такі платівки-накладки на кінцях чи руків'ї лука не-

відомі в жодному похованні міді — бронзи. Однак слід відзначити, що вони не є невід'ємним атрибутом складних луків — останні могли складатися лише з рейок різних порід дерева, склеєних і зв'язаних жилами чи ремінцями. Описання або хоч кресленик лука з аbashево-зрубного поховання поблизу Скатівки відсутні.

Цінним джерелом для вивчення зброї є нечисленні іконографічні матеріали, рідкість яких, можливо, обумовлена існуванням табу на зо-

⁹ Klein L. Reiche Katakombengräber // EAZ.— 1967.— N 8.— S. 210—227. Основні аргументи, крім етнографічних паралелей — чисельність інших знахідок у похованнях з наконечниками. Але серед них кількісно переважають такі утилітарні речі: відщепи кременю, нуклеуси, абразивні камені тощо — неодмінні складові виробництва комплексів.

¹⁰ Klein L. Zur historische Auswertung der Ockergräber // EAZ.— 1978.— N 19.— S. 230.

¹¹ Вязьмітіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Е. Ф., Тереноожкін О. І., Ковпанецько Г. Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень» // АП.— 1960.— Вип. VIII.— С. 52, 57, 58, 95, 99.— Рис. 33, 36, 43, 76; Тереноожкін О. І., Вязьмітіна М. І., Іллінська В. А. Звіт Молочанської експедиції за 1951—52 рр. // НА ІА АН УРСР.— Ф. Е. 1952/7а.— С. 34.

¹² Отрощенко В. В., Рассамакин Ю. Я., Константинеску Л. Ф. Отчет Запорожской экспедиции за 1984 г. // НА ІА АН УССР.— Ф. Е. 1984/10.— С. 22.— Табл. 40.

¹³ Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. // Тр. XII АС.— 1905.— Т. 1.— С. 277.

* Розкопки І. О. Післарія в 1966 р. (Ворошиловградський краєзнавчий музей).

¹⁴ Ковалєва І. Ф. Погребальний обряд и идеология ранних скотоводов.— Дніпропетровск, 1983.— С. 47 (назва пам'яток не вказана). Відомо рештки ще одного дерев'яного предмета з катакомбного верхньокубанського поховання, але вбачати в них лук довжиною 38 см занадто мало підстав (Нечтайло А. Л. Кургани епохи бронзи близько станиці Суворовської // СА.— 1970.— № 2.— Рис. 3, 34).

¹⁵ Синицький І. В. Археологические исследования Заволжского отряда // МИА.— 1959.— № 60.— С. 169.

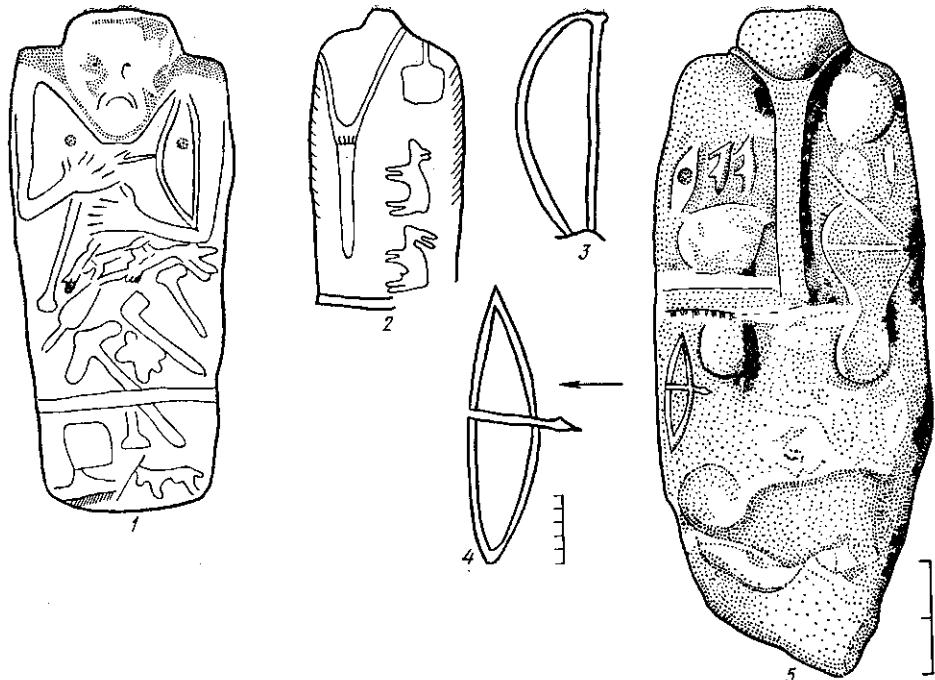

Рис. 3. Антропоморфні стели з зображеннями лука та сагайдака: 1 — Керносове, 2, 3 — Верхоріччя (3 — деталь лука на передній частині стели), 4, 5 — Сватове.

зображення реальних предметів та істот. Винятком є лише пам'ятки монументального мистецтва III тис. до н. е. України, Молдавії, Криму — нечисленні антропоморфні стели із сюжетними зображеннями. Вони істотно розширяють відомості про зброю доби міді — ранньої бронзи, а разом з тим вносять певні корективи в розуміння контексту поховань. Поруч із зображеннями сегментоподібних, певно, простих луків на стелах Керносового¹⁶, Сватового¹⁷, Верхоріччя (рис. 3) *, на стелі з Наталіївки (Дніпровське Надпоріжжя)¹⁸ біля булави і сокири відтворено типовий складний лук, який поки що не привертав уваги дослідників з питань зброї. Це невеликий лук на півзросту людини із загостреним на вершині руків'ям, прямыми плічками і ввігнутими кінцями (рис. 2, 2). Двічіввігнутою формою він скидається на лук, зображений на переможній стелі царя Нарам-Сіна (Суена) з Шумера¹⁹. Останній, на думку Г. Раусінга, є складним і, напевне, рефлексуючим²⁰. З іншого боку, зображення на стелі з Наталіївки подібне до загаданого вже лука, представлена на домовині з Гъоліч, що його Г. Раусінг вважає найбільш раннім складним луком такого типу, відомим пізніше у хетів періоду нового царства, і, особливо, в ассирійців²¹. К. Беркгоф характеризує цей лук як напіврефлексуючий, що використовувався здебільшого для важких стріл²². На кам'яній домовині з Новосвободної на

¹⁶ Крылова Л. П. Керносовский идол (стела) // Энеолит и бронзовый век Украины.—К., 1976.—С. 36.—Рис. 1.

¹⁷ Братченко С. Н. Отчет о работах Левобережного отряда Северскодонецкой экспедиции в 1973 г. // НА ИА АН УССР.—Ф. Е. 1973/9а.—Табл. 35 (випадкова знахідка).

* Випадкова знахідка А. О. Щепинського в Кримській області.

¹⁸ Даниленко В. М. До кіммерійської проблеми // Археологія.—1951.—Т. V.—С. 218.—Рис. 1, 3.

¹⁹ Reallexikon der Vorgeschichte.—Berlin, 1925.—Band 2.—Tabl. 19; История древнего Востока. Месопотамия.—М., 1983.—Ч. 1.—С. 488.

²⁰ Rausing G. Op. cit.—Р. 83.—Tabl. 41.

²¹ Ibid.—Р. 139, 140.

²² Behrens H. Op. cit.—S. 188.

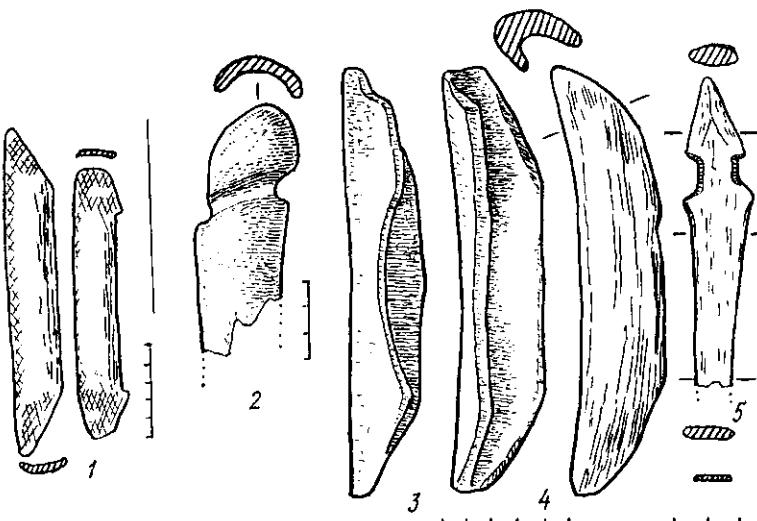

Рис. 4. Кістяні накладки складних середньовічних луків: 1 — кістяні вироби з поселень пізньої бронзи, 2—4 — Олекіївка, 5 — Чудська гора

Північному Кавказі також зображене великий двічівігнутий лук, сайдак, і можливо, щит²³.

Отже, зображення на стелі з Наталіївки — пряме свідчення досить раннього для України віку (ймовірно, перша половина III тис. до н. е.)²⁴ складного, рефлексуючого лука, відомого в цей час у Шумері, на Північному Кавказі і в Центральній Європі. Проте в культурах II тис. до н. е. в степовій Євразії, не дивлячись на більш високий рівень їх розвитку, складних луків досі не виявлено. Щоправда, серед опублікованих матеріалів привертають увагу кістяні вироби з поселень пізньої бронзи Олекіївського на Тоболі і Чудської гори на Іртиші (рис. 4, 2—5)²⁵. Два з них, трапецієподібної форми, скидаються на накладки на руків'я лука, а три, з жолобком і боковими вирізами, — на кінцеві накладки, до яких прив'язувалася тятиви. Подібні речі добре відомі за скіфськими, сарматськими і середньовічними складними луками (рис. 4, 1). Проте інтерпретація їх як деталей складного лука утруднюється тим, що їх було виявлено на поселеннях і до того ж розрізано.

Певні уявлення про характер луків кінця середньої — початку пізньої бронзи дають вістря до стріл. Поруч з вимчастими невеликими вістрями в таких пам'ятках як багатоваликові (Бабине), кам'янсько-лівенцівські, східнотшинецькі, а почасти й пізньоката콤бні з'являються й великі черешкові, поширені в синхронних їм абашивських, ранньозрубних і ранньоандронівських старожитностях. Крім досить великих розмірів (довжина 3—10 см), вони відрізняються і порівняно значною вагою (лівенцівські типи — переважно 3—10 г, окремі зразки до 20 г;

²³ Бочкарев В. С., Шарафутдинова Э. С., Резепкин А. Д. и др. Работы Кубанской экспедиции // Новые археологические исследования археологов Ленинграда.—Л., 1982.—С. 12.

²⁴ Висловлена також думка про наявність складного лука в трипільській культурі (Мовчан Т. Г. Новые данные по идеологии трипольско-кукутенских племен // Первообытная археология — поиски и находки.—К., 1980.—С. 187—191). Але дані про це не надійні, бо ґрунтуються на невиразному рисунку, який дослідниця порівняє з наведеними зображеннями з Наталіївки та Гъоліч, з якими ми у свій час її ознайомили, опрацьовуючи тему військової справи епохи бронзи. Наведена дата обумовлена новітнім датуванням майкопської культури в межах кінця IV — першої половини III тис. до н. е., в якій мають паралелі деякі сюжети та типи знарядь (втульчасті сокири, тесла), зображенуваних на стелах.

²⁵ Кривцов-Гракова О. А. Алексеевское поселение и могильник // Тр. ГИМ.—1938.—Вып. XVII.—С. 84.—Рис. 16, 1, 2; Косарев М. Ф. Бронзовый век Западной Сибири.—М., 1981.—С. 145.—Рис. 52, 13, 16.

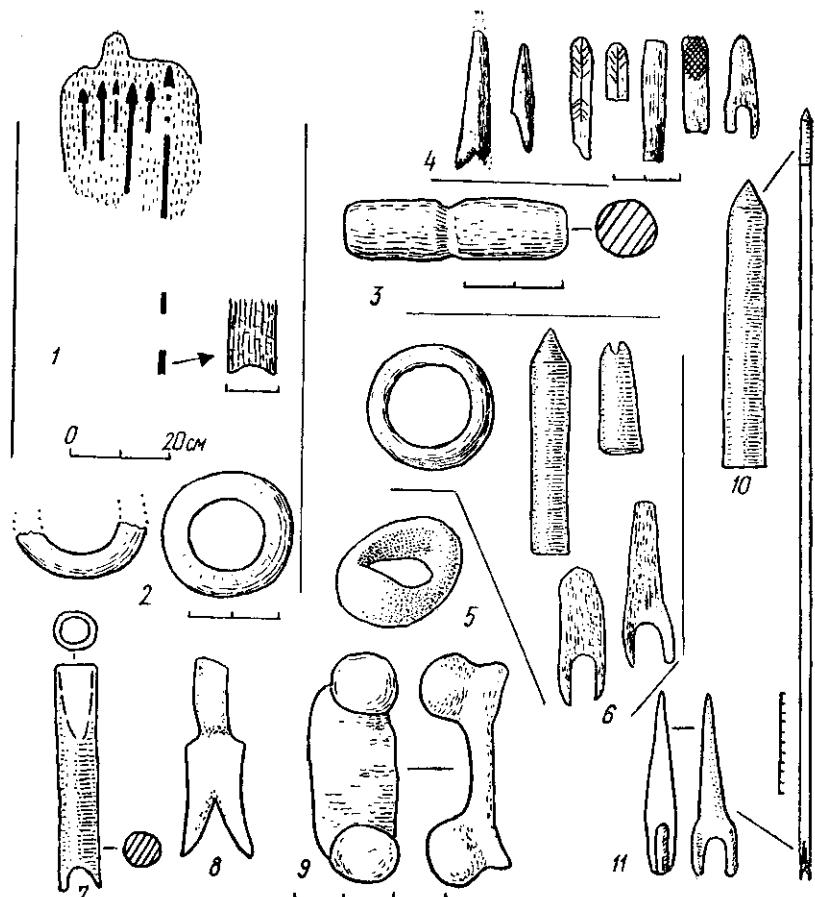

Рис. 5. Рештки сагайдака (1), вироби з кістки (2—4, 6, 7, 9—11), мармуру (5), металу (8); 1, 2 — Князеве 1/5, 3 — Миколаївка II 7/8, 4 — Берешітська 1 25/1 (тут перші два предмети — наконечники стріл, решта накладки і вушко), 5 — Суворівська 5/9, 6 — Черебаєве 1/3, 7 — Іллічівська, поселення, 8 — Месопотамія, 9—11 — Макарівська С 2/4.

виїмчасті — 0,15—2 г). Вістря товсті, у перетині підромбічні. Наявність черешка забезпечувала міцне кріплення знаряддя до древка. Такі стріли передбачали потужні луки. Вістрям з наведеними параметрами, починаючи з доби неоліту — енеоліту, відповідали посилені складні луки значних розмірів. Довжина прибайкальських неолітичних луків дорівнювала 160—180 см, окунівських — 110 см, сарматських або так званих гуннських — 120—160 см, персидських, арабських, давньоруських (довжина вістрів 8—11,5 см, вага 6—10 г) — 140—180 см. Заміну невеликого скіфського лука (60—80 см) «гуннським» у сарматів останніх століть до н. е. ставлять у прямий зв’язок із збільшенням (до 5—10 см) вістрів, що було зумовлено вдосконаленням захисної зброї. Отже, навіть за цими побіжними даними можна припустити наявність у згаданих племен великих складних луків, відомих у цей час на Близькому і Середньому Сході та в Егейі. В добу пізньої бронзи в таких культурах, як зрубна, сабатинівська, білозерська, напевне, існував і короткий складний лук, про що можуть свідчити легкі вістря до стріл з кістки і бронзи, кістяні пристрої, захисні і кінцеві вушка. З цього приводу привертає увагу згадка Н. Шишліної про лук з Бічкін-Булука, начебто близький до скіфського²⁶.

Запобіжні пристрої з твердих матеріалів при стрільбі з лука, певно, не набули поширення в культурах Східної Європи. Можливо, замість

²⁶ Шишліна Н. Лук и стрелы срубной культуры // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ (Тезисы докладов III конференции молодых ученых ИА АН СССР). — М., 1986. — С. 178.

кам'яних і кістяних платівок-щитків для захисту зап'ястя лівої руки від удару при віддачі тятиви, що добре відомі в культурах неоліту — бронзи Західної Європи (культура дзвоноподібних келихів) та середньовіччя, застосовувалися рукавички або напалечники із шкіри і тканини. Напалечники з тканини виявлено в домовині Тутанхамона. Єдиний кістяний щиток з шишечками, виявлений на кистях рук у пізньобронзовому похованні поблизу с. Макарівки (Нижнє Поволжя, 2/4)²⁷, міг використовуватись як запобіжник для великого пальця лівої руки (рис. 5, 9). Для захисту вказівного пальця правицеї при спуску тятиви також застосовувалися напалечники з м'яких матеріалів. Проте невеликі кістяні кільця з лискованою поверхнею, що зрідка трапляються в катакомбних похованнях, зокрема на пальцях, також, можливо, відігравали ту саму роль. Одне з таких кілець містилося поруч зі стрілами в пізньобронзовій могилі Черебаєве 1/3²⁸, два — біля сагайдака з набором вістрів у бабинському похованні Князеве 1/5 (рис. 5, 2, 6)²⁹. Подібні два кільця, діаметром 1,4 см за внутрішніми краями, знайдено в Лівенцівській фортеці. Мармурове кільце з відтягнутим щитком, аналогічне середньовічним кільцям того самого призначення³⁰, знайдено і в катакомбному верхньокубанському похованні Суворівська 5/9³¹. Щоправда, воно було надіте на мізинець лівиці (рис. 5, 5).

Вістря до стріл доби міді — бронзи в Східній Європі виготовлялися переважно з кременю, рідше з інших порід каменю чи обсидіану. Лише на початку доби пізньої бронзи (XVII—XVI ст. до н. е.) з'являються бронзові і кістяні, але переважають крем'яні. Останні зникають лише у другому періоді доби. В таких культурах як пізньозрубна та сабатинівська домінували кістяні і, певно, бронзові вістря, але в деяких регіонах крем'яні та обсидіанові побутували поряд з бронзовими (в пізньому бронзовому віці Кавказу і Закавказзя, в Егей середньо- пізньоелладського періодів)³². На Закавказзі вони зберігають своє значення і на початку залізного віку, а персидські воїни ще й у V ст. до н. е. були озброєні стрілами з обсидіановими вістрями³³. Така живучість традиції (навіть у культурах з розвинutoю бронзовою індустрією) пояснюється не лише доступністю сировини й економією металу, але, передусім, тим, що крем'яні вістря більш відповідали потребам тактики ведення війни та способам полювання. За бойовими якостями вони не тільки не поступалися бронзовим, але навіть перевершували їх (як, приміром, і крем'яні зубчасті серпи): краї та жало у них значно гостріші. Дослідами доведено, що індіанські обсидіанові вістря глибше проникали в тіло тварини, ніж такі самі за формую, сталеві³⁴. Крім того, крем'яні вістря при зіткненні з твердим предметом, зокрема кісткою, нерідко розколювалися, а витягнути осколки їх було складніше, ніж стрілу з цілим вістрям. Такі розколоті вістря або осколки від них трапляються заглибленими в кістку в похованнях енеоліту — бронзи. Певно, виготовлення тонких невеликих вістрів з глибокими віймками і вузькими крихкими жальцями і було розраховане саме на ефект нанесення ран скалками.

Можна вважати, що трудомісткість обробітку кременю³⁵ порівняно з ливарством, яке забезпечувало масове виробництво зброї, разом

²⁷ Синицын И. В. Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья.— Саратов, 1947.— С. 77, 78.— Рис. 51.

²⁸ Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда.— С. 42.— Рис. 1.

²⁹ Бородулин В. Г. Отчет о раскопках курганов в зоне Краснопавловского водохранилища в 1973 г. (Харьковщина) // НА ІА АН УССР.— Ф. Е. 1973/42.— Табл. 20.

³⁰ Медведев А. Л. Ручное метательное оружие // САИ.— 1966.— Вып. Е1—36.— С. 26.— Рис. 4.

³¹ Нечитайло А. Л. Указ. соч.— С. 151.— Рис. 3, 58.

³² Buchholz H. Der Pleilglätter aus dem VI Schachtgrab von Mykene und die helladische Pleilspitzen // Jahrbuch des Deutschen Archeologischen Instituts.— 1962.— N 77.— С. 23—29.

³³ Ibid.— С. 27, 28.

³⁴ Ibid.— С. 28.

³⁵ Окладников А. П. Неолит и бронзовый век Прибайкалья ... — С. 20. Тут наведено такі дані: індіанці Ельдорадо виготовляли наконечник з відщепу за 20 хв.

із вдосконаленням захисного обладунку звели нанівець переваги кременю в зброярстві.

Не вдаючись до детального розгляду типології вістрів до стріл, зачіткою лише, що ідентифікація їх суто інтуїтивна: чітких критеріїв для відмежування їх від наконечників дротиків та списів немає. Звичайно невеликі вістря завдовжки до 3—4 см зараховують до стріл, більші — до дротиків і списів³⁶. Але відомі досить великі вістря (5—7,5 см для ранньої — середньої бронзи і навіть 10 см для кінця середньої — початку пізньої), які походять безумовно із сагайдачних наборів. Залізні сарматські вістря до стріл також мали довжину 5—10 см³⁷, давньоруські — 4—13 см³⁸. Отже, проблема розмежування вістрів не проста, вона не зводиться лише до відмінностей у довжині. Необхідно враховувати також їх ширину, вагу, товщину (перетин), форму насада. Так, згадувані давньоруські вістря мали вагу 8—10 г, арабські XV ст. — 6—9 г. Вага більшості малих віймчастих вістрів доби середньої бронзи (зважувалися катакомбні зразки) 0,15—2 г. Довжина їх 1,5—3 см, ширина пера 1—2 см. У перетині вони тонкі, лінзоподібні, завтовшки здебільшого 1—3 мм. Більші за розмірами вістря доби енеоліту — ранньої бронзи, довжиною до 5—7,5 і шириною 1,5—3,5 см, теж мають тонкий лінзоподібний перетин.

Вага черешкових вістрів до стріл кінця середньої — початку пізньої бронзи 1,6—20 г (більшість 3—10 г, зважувалися зразки Лівенцівської фортеці). Довжина 3—8,6 см, ширина 1—3,4 см (здебільшого 1,1—2 см). У перетині лінзо- та ромбоподібні.

Важливим критерієм для диференціації вістрів металевих знарядь є також ширина насада на ратище, якщо останній виявлений морфологічно, подібно до черешкових або близьких до них листоподібних і ромбічних форм (насад не відокремлений від пера). Безсумнівно, такий насад лімітує товщину ратища: його ширина приблизно дорівнює діаметру останнього. Заміри ширини черешка кількох сотень вістрів до стріл із Лівенцівської фортеці дали на графіку ідеальний розподіл — від 6 до 13 мм (з піком 9—10 мм).

Очевидно, ширину насада (черешка) на 13 мм слід брати за порогову величину для стріл, за якою в більшу сторону йдуть знаряддя з товстішим древком — дротики і списи. Останні характеризуються діаметром ратищ на 15—36 мм (здебільшого 20—30 мм), як це показують заміри втулок, а також кількох черешків бронзових вістрів культур бронзового віку (середньодніпровська, баланівська, пізня бронза України, Поволжя, Урал). Такий самий діаметр втулок у давньоруської зброї — у дротиків 15—20 мм, у списів 25—35 мм³⁹. Відзначимо, що у відповідних знарядь доби бронзи довжина 8—40 см (здебільшого 15—30 см) при ширині пера 2—7 см (переважають 3—5 см).

Древки стріл у похованнях трапляються надто рідко і поганої збереженості, що утруднює їх характеристику. Виявлені в катакомбному стрілецькому комплексі на Донеччині «ретельно обстругані цурочки», певно, древки не були належним чином зафіковані (Черевків 1/5)⁴⁰. Нам відоме лише одне поховання бабинської культури (багатоваликової кераміки), в якому відносно добре збереглися рештки древок біля крем'яних віймчастих вістрів до стріл (Князеве 1/5, рис. 5, 1)⁴¹. Вони були завтовшки 8—11 мм. Краще збережене древко з віймою на кінці для тятиви мало довжину 60, діаметр 0,9 см. Вістря, що належало до нього, довжиною 3,3, шириною 1,5 см. Певне уявлення про діаметр древок катакомбних і бабинських стріл дають парні жолобчасті абразиви (так звані випрямлячі), що використовувалися при їх обробці. При складанні вони утворюють не коло, а овал розмірами 5—10×4—6 мм.

³⁶ Телегін Д. Я. Середньосторівська культура епохи міді. — К., 1973. — С. 65.

³⁷ Хазанов А. Ф. Очерки военного дела сарматов. — М., 1971. — С. 33—42.

³⁸ Медведев А. Ф. Ручное метательное ... — С. 49—52.

³⁹ Кирпичников А. И. Древнерусское оружие // САИ. — 1966. — Вып. Е1—36. — С. 23.

⁴⁰ Городцов В. А. Результаты археологических ... — С. 38, 39.

⁴¹ Бородулин В. Г. Отчет о раскопках курганов ... — С. 18.

Отже, певно, найменша величина — 4—6 мм (глибина жолобків 2—3 мм) приблизно дорівнює діаметру древків з виїмчастими вістрями. Довжина їх, очевидно, залежала від діаметра та від розмірів вістря. У скіфських стріл з діаметром древка близько 5—6 мм довжина останнього становила 45—80 мм⁴², а вага 2—3 г (за даними В. І. Клочка). Ймовірно, якщо врахувати вагу виїмчастих катакомбних вістрів — 0,13—2 г, — довжина древок мала становити 45—60 мм. У черешкових вістрів кінця середньої — початку пізньої бронзи древки були в цілому товщі і довші, якщо виходити з ширини черешків — 6—13 мм (здебільшого 8—11 мм). Зважаючи на вагу цих крем'яних знарядь — 1,6—20 г (здебільшого 3—10 г) — можна припустити, що довжина стріл коливалася в межах 50—100 мм. Наприклад, давньоруські і арабські стріли з вістрями вагою 6—10 г мали довжину 75—105 мм при діаметрі древок 7—10 мм. Отже, вони відповідають частково за параметрами знаряддям, що розглядаємо.

Про довжину древків стріл доби пізньої бронзи можна скласти уявлення за розташуванням у похованні поблизу Макарівки (С 2/4, Нижнє Поволжя) кістяних втульчастих вістрів і кінцевого яблучка стрілі⁴³. Разом з ними довжина стрілі становила 67 см, а діаметр древка — близько 8 мм (рис. 5, 10, 11). Древко закінчувалося вушком або яблучком, куди входила тягтива лука. В культурах енеоліту, ранньої і середньої бронзи стріла, певно, закінчувалася лише простим вирізом в древці, як це зафіксовано у згаданому похованні Князеве 1/5 (рис. 5, 1). За пізньої бронзи побутували вставні вушка. Черешкові вушка для насадки в кінець древка знайдені в зрубних похованнях Поволжя (рис. 5, 6, 11)⁴⁴. Знахідка в похованні Бережнівка 1 № 25/4 поруч з черешковим вушком шести невеличкіх кістяних платівок, один бік у яких плаский, а другий опуклий, свідчить, що вушка могли складатися з двох платівок-накладок (рис. 5, 4). За розмірами вони близькі до черешкових зразків, а наявність на них різьблених ліній, звичайних при склеюванні кістки, вказує на те, що накладки приклеювалися до основи. На поселенні Іллічівка на Донеччині в сабатинівському пласті знайдено кістяне циліндричне вушко з конічною втулкою для насадки (рис. 5, 7)⁴⁵. Очевидно при поєднанні цих кістяних вушок або їх деталей з очеретяним древком застосовувалися дерев'яні вставки чи обмотки. Суцільні дерев'яні вставні вушка, напевне, були більш поширені, але вони не зберігаються. У Месопотамії в ранньодинастичний період стріли з очерету оздоблювалися навіть металевими вушками (рис. 5, 8)⁴⁶.

Наявність оперення у стріл доби міді — бронзи досі нічим не документується. На рідкісних зображеннях стріл на стелах воно відсутнє.

Виготовленню древок надавалося неабиякого значення. Для їх шліфування застосовувалися спеціальні знаряддя з двох половинок — згадувані вже жолобчасті абразиви. З'явившись ще в неоліті, вони побутували в багатьох культурах доби бронзи, а в Північній Америці — навіть ще в індіанців ХІХ ст. н. е.⁴⁷ Особливого поширення ці знаряддя набули в катакомбних культурах. До складу поховальних комплексів поряд з вістрями до стріл, напівфабрикатами, сировиною та інструментами для їх виробництва входять також абразиви. Зрідка трапляються вони і в бабинських похованнях, а один зразок знайдено також на поселенні Кам'янка в Криму (кам'янсько-лівенцівська культурна

⁴² Черненко Е. В. Скифские лучники ... — С. 22, 23.

⁴³ Синицын И. В. Археологические раскопки ... — С. 77, 78.

⁴⁴ Синицын И. В. Там же.— С. 77, 78; Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда.— С. 42.— Рис. 2.— С. 89.— Рис. 25, 1.

⁴⁵ Шаповалов Т. А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце // Энеоліт и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 163.— Рис. 7, 20.

⁴⁶ Чайлд Г. Древний Восток в свете новых раскопок.— М., 1956.— С. 224, 244.— Рис. 83.

⁴⁷ Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке.— Л., 1968.— С. 109, 110; Окладников А. П. Неолит и бронзовый век ... — С. 363.

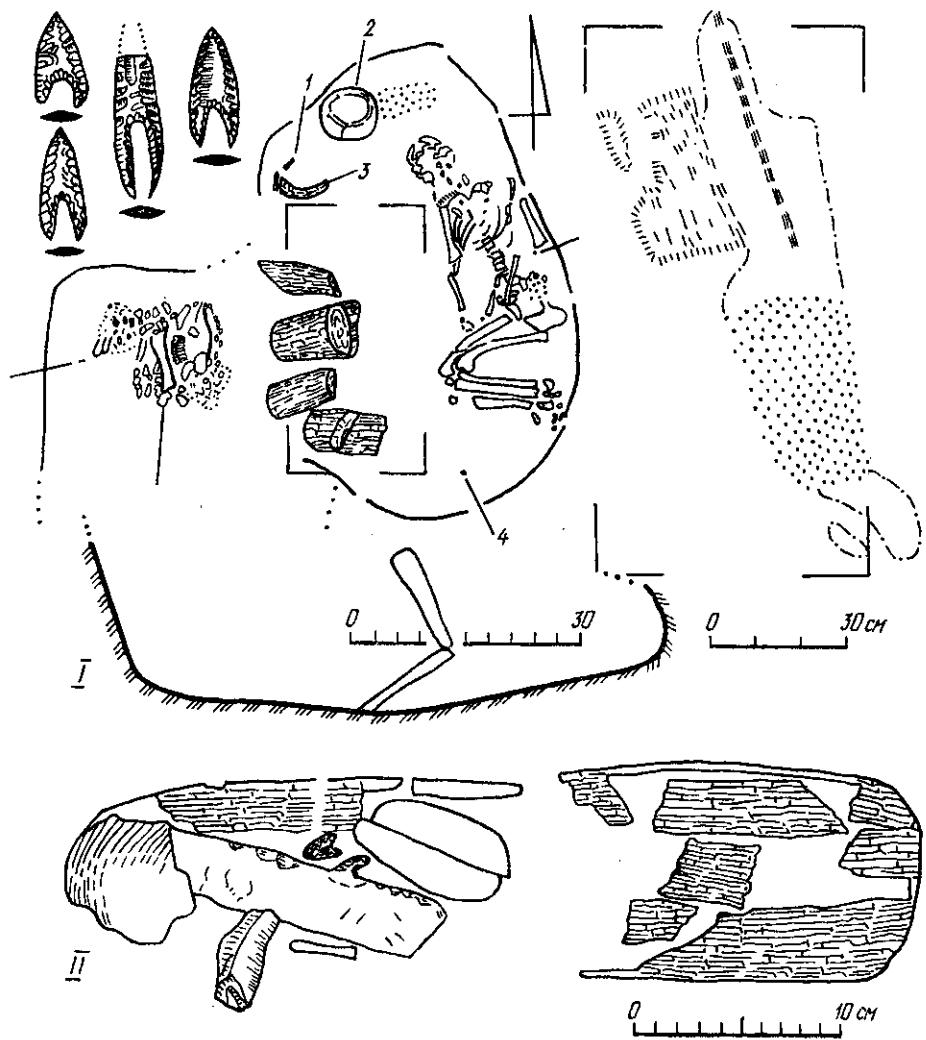

Рис. 6. Ката콤бне поховання Сватове 18/1 з рештками налуччя, з вістрями стріл (I) та футляра для стріл з інструментами і сировиною з ката콤би Войтове III 4/10 (II).

група). Певно, це найпізніші знахідки таких абразивів,— бо в пізньому бронзовому віці вони відсутні.

Сагайдаки та налуччя для зберігання стріл і лука в похованнях трапляються надто рідко. Ймовірно, їх рештки при дослідженнях важко відокремити від тліну похованального ложа, одягу, ковдри. З іншого боку, в більшості ката콤бних поховань вістря до стріл здебільшого входять до складу виробничих стрілочних комплексів (часто у вигляді напівфабрикатів). В кількох випадках простежені рештки дерев'яних футлярів, в яких були поміщені такі комплекси.

Вони мали видовжenu форму довжиною 40 і 75 см при ширині 8—12 см (Жолобок 3/1, Комінтернове 4/4, Войтове III 4/10) (рис. 6, 11) ⁴⁸. У випадках, коли рештки футлярів не простежені, зосередження речей, що входили до виробничих комплексів, мали ту саму форму і розміри (довжина 40—60 см, ширина неодмінно 10—15 см).

⁴⁸ Писларий И. А., Дубовская О. Р., Смирнов А. М. и др. Отчет Северскодонецкой экспедиции за 1977 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Е. 1977/13.— С. 20.— Табл. 20; Братченко С. Н., Гершкович Я. П., Горелик А. Ф. та ін. Звіт Другої Сіверськодонецької за 1976 р. // НА ІА АН УРСР.— Ф. Е. 1976/106.— С. 65.— Табл. 45; Братченко С. Н., Гершкович Я. П., Константинеску Л. Ф. та ін. Звіт Донецької експедиції за 1980 р. // НА ІА АН УРСР.— Ф. Е. 1980/3.— С. 30.— Табл. 54.

Найдавніший відомий в літературі сагайдак із стрілами походить з ранньозрубного поховання Скатівка 11/1 в Нижньому Поволжі, що дало підставу А. Ф. Медведеву відносити появу сагайдаків до II тис. до н. е.⁴⁹ Рештки його являли собою прямокутну чорну пляму тліну шкіри розмірами близько 50×18 см, на якій містилося 13 крем'яних вістрів⁵⁰. Поруч з ними виявлено рештки тліну від лука. Другий сагайдак трапився в похованні Князеве 1/5 на Харківщині. За залишками тліну та довжиною древка стріли, його розміри становили близько 60×28 см (за площею древок, можливо, вужче — 20 см; рис. 5, 1).

Вказівкою на існування у катакомбних племен сагайдака може бути знахідка двох кістяних застібок з перехватом посередині у похованні Миколаївка II 7/8 на Сіверському Дінці (рис. 5, 3)⁵¹. Вони містилися перед грудьми небіжчика поруч з 18 війчастими вістрями до стріл, що належали до сагайдачного набору (а не до виробничого комплексу). Подібні застібки — звичайні атрибути скіфських сагайдаків (горитів). Вони застосовувалися для застібування клапана на кишені горита — окремого відділення для стріл⁵².

Більш надійне і конкретне уявлення про форму сагайдака дають іконографічні матеріали доби енеоліту — ранньої бронзи. Це стели з Верхоріччя і Сватова, на яких крім луків, зображені довгі прямокутні торби чи футляри з поворозками (рис. 3, 2, 5). На одній з них (з Верхоріччя) показані три вістря до стріл, що і визначає їх призначення. Важливо відзначити, що сагайдак на ній зображений за спиною. Таке носіння сагайдаків, звичайне для стрільців-лучників Передньої Азії і Єгипту, певно, було властиве і для племен енеоліту — бронзи Східної Європи.

Цікаво відзначити, що і наведені вище дерев'яні футляри для зберігання виробничих стрілочних комплексів мали вузьку прямокутну чи трапецієподібну форму (розміри $40—75 \times 8—10$ см), подібну до зображених сагайдаків. Безсумнівно, що ця форма і розміри обумовлені стрілами — адже в футлярах містяться інструменти і сировина не тільки для виготовлення вістрів, але й древок стріл. Інший тип сагайдака зображене на домовині з Гольч (певною мірою подібний до його і на згадуваній домовині з Новосвободної). Це футляр усіченоконічної форми з широким розворотом верхньої частини, до якого прикріплені поворозки (рис. 2, 1)⁵³.

Привертає увагу зображення луків на стелах і домовинах окремо від сагайдаків. Ця обставина, разом з вузькою формою футляра, що унеможливлювала вміщення в нього лука, дозволяє припустити їх призначення тільки для носіння стріл. Проте це не означає відсутність особливих футлярів-налуччів, тому що складні луки обов'язково треба ховати при негоді (дощ, туман) для запобігання розклейки деталей. Можливо, залишки такого налуччя виявлені перед небіжчиком у катакомбному похованні Сватове 18/1⁵⁴. Вони являли собою пляму жовтуватого кольору, що мала видовжену форму розмірами $120 \times 25—30$ см

⁴⁹ Медведев А. Ф. Ручное метательное ... — С. 19.

⁵⁰ Синицын И. В. Археологические работы ... — С. 168.— Рис. 59.

⁵¹ Чередниченко Н. Н., Дубовская О. Р., Красильников К. И. Отчет Ворошиловградской экспедиции за 1972 г. // НА АН УССР.— Ф. Е. 1972/31.— С. 25. Близька застібка, але з двома нарізками посередині, знайдена біля лівого плеча похованого в катакомбному похованні Кам'янка 2/2. Проте в ньому відсутні будь-які атрибути лучника (Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в 1903 г. // ТР. XIII АС.— 1907.— С. 287). В картотеці Б. О. Латиніна в Ермітажі зберігається її фото.

⁵² Черненко Е. В. Скифские лучники ... С. 38, 39.— Рис. 24. Поруч із застібкою і наконечниками в похованні Миколаївка II 7/8 знаходилося 18 бронзових намистин. Зважливо, але не достеменно вбачати в них прикраси для сагайдака (купи намиста нерідко трапляються перед кістяком, як окреме придане небіжчика) як це зафіксовано на скіфському гориті з Костромського кургану (Черненко Е. В. Там же.— С. 31).

⁵³ Behrens H. Op. cit.— Abb. 74.

⁵⁴ Братченко С. Н. Звіт Лівобережного загону Сіверськодонецької експедиції за 1974 р. // НА АН УРСР.— Ф. Е. 1974/13а.— С. 20.— Табл. 34.

(рис. 6, 1). У верхній її частині простежувався тлін древка шириною близько 1 см, що зберігся на 55 см у довжину, а поруч — коричнюватий дерев'яний тлін прямокутної форми. Знизу жовтий тлін був перекритий порошком червоної вогнищі. Осторонь цих решток знайдено 4 крем'яних вістря до стріл, один біля нижньої частини, три в заповненні (зміщені землерийними тваринами).

Підбиваючи підсумок, відзначимо, що в енеоліті — ранній бронзі Східної Європи поруч з простим луком побутував і складний двічівгнутий, зображеній на стелі з Наталіївки в Надпоріжжі. Останній відомий в III тисяч. до н. е. в Шумері, Центральній Європі, на Північному Кавказі, в Південному Сибіру (тут він застосовується й пізніше).

На підставі побічних даних можна припускати наявність складного лука наприкінці середньої — на початку пізньої бронзи. В цей час відомі і запобіжні пристрої з кістки для захисту руки при стрільбі з лука. Відсутність останніх у більш ранній період вказує на наявність напалечників чи рукавичок. Вістря до стріл виготовлялися переважно з кременю та інших порід каменю. Лише в добу пізньої бронзи поширюються кістяні та бронзові вістря. Наприкінці середньої — на початку пізньої бронзи традиційні виїмчасті легкі вістря замінюються черешковими важкими, товстими в перетині, що свідчить про вдосконалення лука і захисного обладунку. Встановлено форму сагайдака: видовжений вузький футляр, який носився за спиною.

C. N. Bratченко

ЛУК И СТРЕЛЫ ЭПОХИ ЭНЕОЛИТА-БРОНЗЫ ЮГА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

В работе на основе анализа иконографических, погребальных и поселенческих материалов освещается проблема метательного оружия и связанных с ним атрибутов. Устанавливается, что в эпоху энеолита — ранней бронзы Восточной Европы наряду с простым луком был распространен и сложный двояковогнутый, запечатленный на Натальевской стеле в Надпорожье и на плите из гробницы Новосвободной. Косвенные данные указывают на существование сложного лука и в конце средней — поздней бронзы (XVII—XV в. до н. э.), когда кремневые легкие наконечники стрел с выемкой в основании, характерные для раннего и среднего бронзового века, сменяются тяжелыми черешковыми. Последние по размерам и весу (до 10 г и более) близки сарматским, древнерусским и арабским наконечникам. В это время появляются защитные приспособления для стрельбы из лука, изготовленные из твердых материалов, а также совершенствуется доспех. Возникают укрепленные поселения и настоящие крепости. Колчан в рассматриваемую эпоху представлял собой удлиненный футляр в форме прямоугольника или трапеции, который носился за спиной. Такую же форму имели и катакомбные футляры с инструментами и сырьем для изготовления стрел, происходящие из погребальных комплексов. Исходя из контекста погребений, в составе которых нередко парадное оружие и другие престижные предметы, а также иконографических материалов (стелы, гробницы), лук и стрелы можно рассматривать как знаки особого, высокого социального ранга погребенных.

S. N. Bratченко

BOW AND ARROWS IN THE EPOCH OF ENEOLITHIC — BRONZE IN THE SOUTH OF THE EASTERN EUROPE

Analysis of the iconography — sepulchral and settlement data permits elucidating a problem of the missile weapon and attributes associated with it. It is established that a composite biconcave bow depicted on the Natalian stele in the Nadporozhie and on the plate from Novosvobodnaya sepulchre was spread in the Eneolithic — early Bronze of the Eastern Europe parallel with an ordinary bow. Indirect data prove the existence of the composite bow also in the end of middle — late Bronze (17—15 centuries B.C.) when flint arrow tips with a notch at the base typical for the early and middle bronze culture are replaced by heavy haft weapons. The latter as to their size and weight (to 10 g and

more) approach late Sarmatian, old Russ and Arabian tips. In that period protecting appliances for bow shooting appeared made of hard materials and armour improved. Fortified settlements and real fortresses came to existence. In the epoch under study the quiver presented a long case as a rectangle or trapezoid intended to be carried behind the back. The same shape was typical for catacomb trade cases with tools and raw materials for production of arrows taken from sepulchre complexes. Proceeding from the sepulchre content where ceremonial weapon and other prestige things were very frequent as well as from iconographic materials (steels, tombs), bow and arrows may be considered as signs of special high social rank of those buried.

Одержано 10.11.85.

Поселення доби міді — раннього заліза поблизу сс. Плисків та Чернявка Вінницької області

Т. М. Радієвська

У публікації розглядаються археологічні матеріали, здобуті експедицією Бердичівського соціально-краєзнавчого музею в 1927—28 рр. на околицях сіл Плисків і Чернявка Вінницької області, де було виявлено кілька різночасових поселень епохи міді—раннього заліза.

У Державному історичному музеї УРСР зберігається колекція матеріалів із розвідкових розкопок 1927—1928 рр., проведених співробітниками Бердичівського соціально-історичного музею. Розкопки здійснювалися на території між селами Плисків та Чернявка Погребищенського району Вінницької області (тепер південна околиця с. Плисків). В археологічній літературі ця пам'ятка відома як Плисків — Чернявка.

Під час обстежень невисокого мису, утвореного річкою Роською (права притока р. Рось) і невеликим яром, зібрано підйомний матеріал, закладено 8 розкопів та 5 траншей (загальною площею близько 370 м²). Виявлено кілька різночасових поселень. Одне з них належить до заключної фази раннього Трипілля і становить певний інтерес для вирішення питання про час розселення трипільських племен у басейні Середнього Дніпра.

За аналізом польових щоденників, ранньотрипільський шар протягувався у 5 розкопах. У першому (площа 45 м²) на глибині 0,15—0,25 м виявлено залишки підлоги глинобитного житла розмірами 3,10×2,50 м, знайдено знаряддя праці із кременю, уламки зернотерок, ранньотрипільську кераміку. У другому розкопі, закладеному на відстані 5 м на схід від першого, було багато уламків посуду, залишків вугілля і значна кількість кісток тварин. На думку автора розкопок Т. М. Мовчанівського, тут містилася ранньотрипільська господарська яма¹.

У третьому розкопі (площа 45 м²), розташованому за 30 м на схід від першого на глибині 0,25 м, виявлено вибрукування з уламків ґраніту розмірами 2,88×2,10 м. У центральній частині вибрукування були розташовані два підвищення овальної форми з випаленої глини (розміри 0,38×0,53 та 0,59×0,48 м, товщина до 2—3 см). Під ними послідовно залагали шари кераміки, вугілля та кісток тварин. За описами в щоденнику та звітах неможливо детально реконструювати цю споруду. Додаткові дослідження наступного року та знахідки з двох розкопів,

¹ Мовчанівський Т. М. Справа археологічних обстежень Бердичівщини в 1927 р. // НА ІА АН УРСР.— Авторський фонд 116/21.— С. 5, 6.

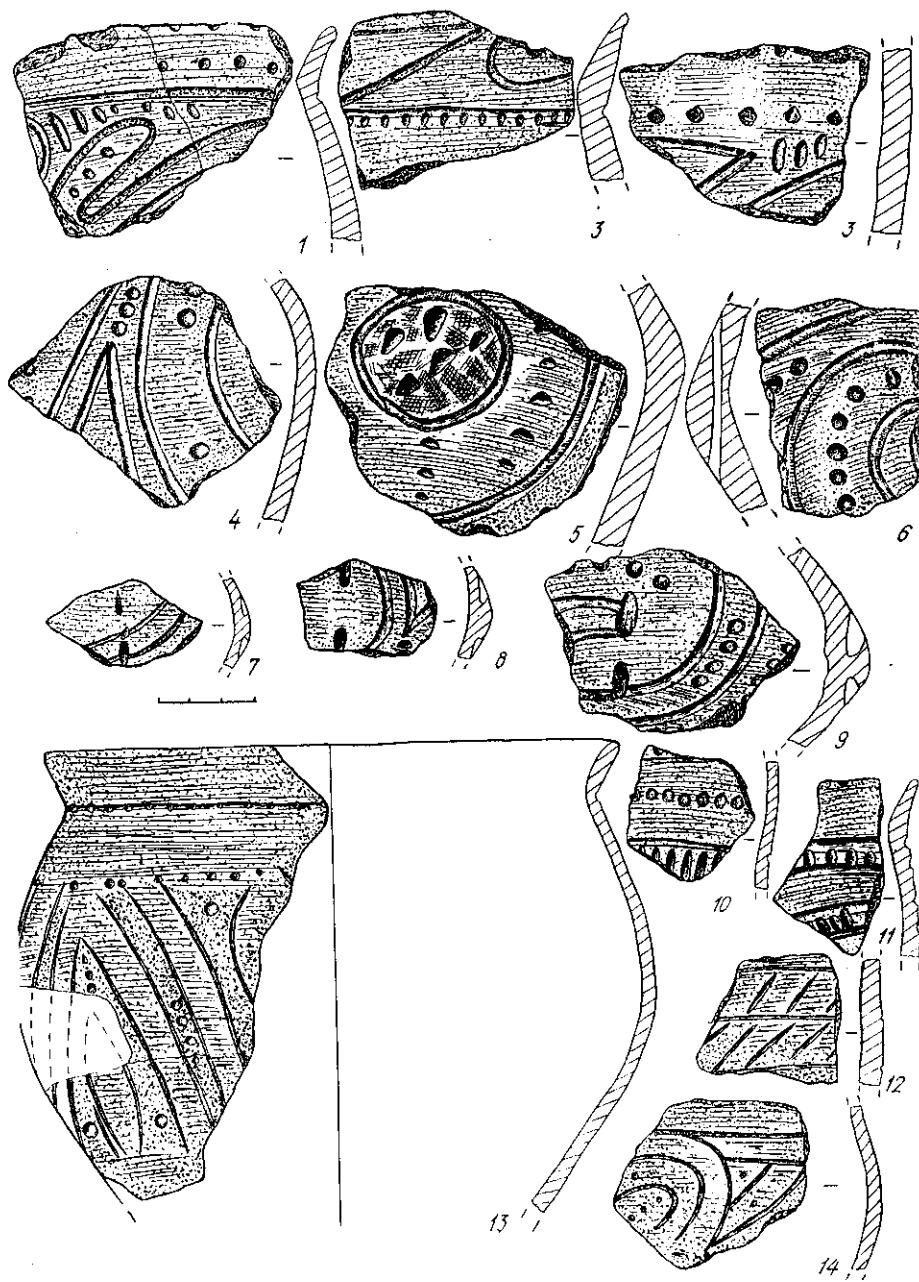

Рис. 1. Ранньотрипільська кераміка з заглибленим орнаментом (1—14).

закладених неподалік, вказували на те, що вибрукування належить до ранньотрипільського часу. Подібні кам'яні вибруківки, вогнища, печі з каменю відомі в житлах таких ранньотрипільських поселень як Сабатинівка II, Ленківці².

Крім ранньотрипільського шару на південно-східному схилі мису траплялися матеріали білогрудівської культури, на південно-західному — черняхівської³.

Пам'ятка Плісків — Чернявка неодноразово згадується в археоло-

² Макаревич М. Л. Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури // АП УРСР.—К., 1952.—Т. 4.—С. 89, 91; Черніши К. К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі.—К., 1959.—С. 10, 18.

³ Мовчанівський Т. М. Вказ. праця.—С. 5.

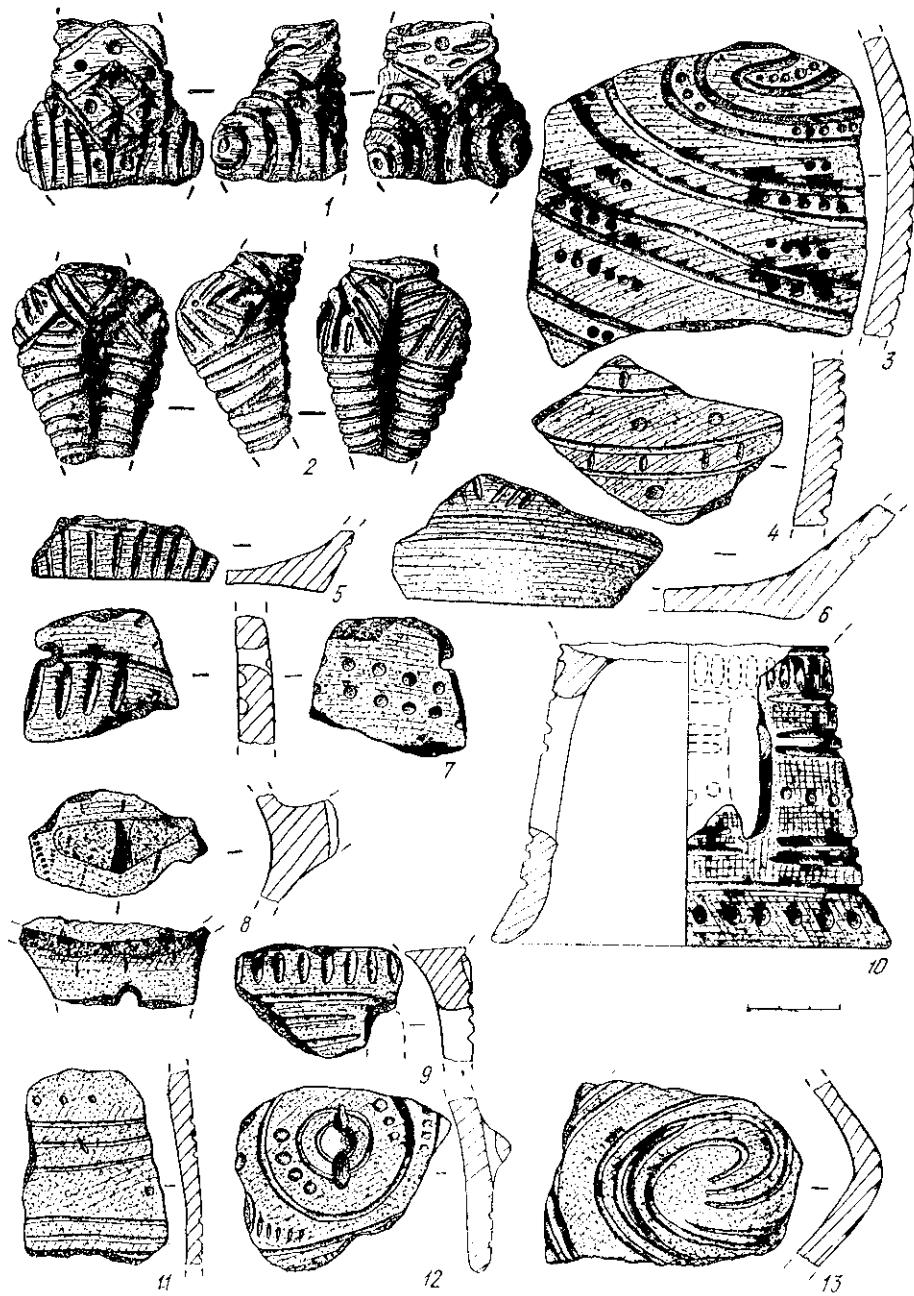

Рис. 2. Ранньотрипільські матеріали: 1—2 — пластика, 3—13 — посуд з заглибленим орнаментом.

гічній літературі⁴, але опубліковані лише окремі її знахідки⁵. Повна колекція археологічних матеріалів з Плісків — Чернявки нараховує близько 500 одиниць, переважно це фрагменти кераміки.

Найбільш ранні в колекції — матеріали трипільської культури. Знаряддя праці з кременю та каменю, рогові вироби не збереглися, переважають фрагменти ранньотрипільської кераміки (близько 130 по-

⁴ Черниши Е. К. Место поселений борисовского типа в периодизации трипольской культуры // КСИА АН СССР.— 1975.— Вып. 142.— С. 1; Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА.— 1961.— № 84.— С. 81.

⁵ Мовша Т. Г. Глиняный штамп рапискифского времени из Плісков — Чернявки // КСИА АН СССР.— 1962.— Вып. 89.— С. 57—69; Мовша Т. Г. Об антропоморфной пластике трипольской культуры // СА.— 1969.— № 3.— С. 21.— Рис. 2, 2.

судин). Кераміка поділяється на три групи: із заглибленим орнаментом, з канелюрами та кухонний посуд.

Кераміка з заглибленим орнаментом (51%) виготовлена із глини з домішками дрібного шамоту. Поверхня загладжена, іноді заlossenя, переважно сіро-жовтого кольору. Ця група представлена різними формами, серед яких найбільше фрагментів (92%) глибоких горщиків з відігнутими назовні вінцями, покатими плічками і опуклими стінками (рис. 1, 1, 2, 13). На деяких посудинах є невеликі ручки-вушка з вертикальними наскрізними отворами (рис. 1, 7—9). Розміри горщиків різні. Діаметр вінець від 12 до 36 см, дна 4—12, товщина стінок 0,4—1 см. Вся поверхня посудин цієї групи вкрита заглибленим орнаментом, жолобок неглибокий, шириною 0,2—0,3 см. Вінця звичайно відділені

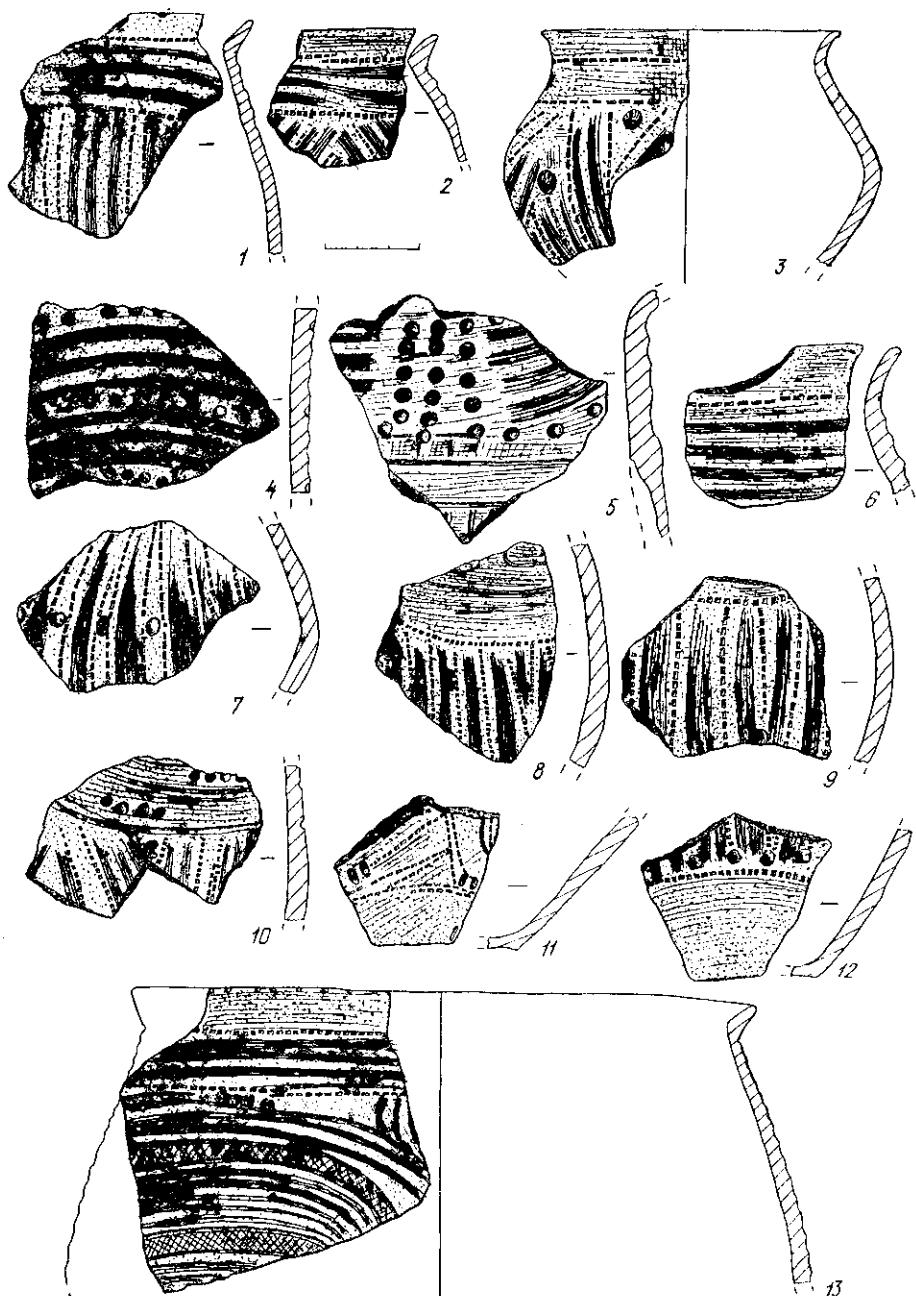

Рис. 3. Ранньотрипільська кераміка з канельованим орнаментом (1—13).

від тулуба горизонтальною смugoю або рядком відбитків штампу. Краї вінець деяких посудин мають насічки (рис. 1, 1, 2). Орнамент на тулубі горщиків складається з прокреслених ліній, стрічок та візерунків у вигляді спіралі, округлих, овальних і підковоподібних фігур. Заглиблений орнамент доповнюється відбитками круглого штампу або ямками, розміщеними, як правило, між стрічками, всередині різних фігур (рис. 1, 3—6, 11, 13; 2, 3, 4). Нижня частина посудин цієї групи також оздоблювалась заглибленим орнаментом (рис. 2, 5, 6). На кількох посудинах заглиблені лінії заповнені білою пастою, а поверхня між ними пофарбована червоною вохрою (рис. 1, 5, 10, 13).

Є фрагменти посудин з орнаментом, виконаним дещо в інших художніх традиціях (рис. 1, 12, 14), аналогічних окремим матеріалам з поселення Лука-Врублівецька⁶. Однак за технологією (маса, домішки, випал) уламки не відрізняються від інших посудин цієї групи.

Посудини на підставках представлені фрагментами порожнистих піддонів циліндричної форми з овальними отворами (розміри — 3×1 см) у бокових стінках. Вони орнаментовані горизонтальними стрічками з трьох смуг, між якими розміщені ямки (рис. 2, 9—11).

Є кілька фрагментів ручок черпаків із наскрізними отворами біля основи корпусу ручки, що прикрашенні штампом, заглибленим орнаментом та округлими ямками (рис. 2, 7, 8).

Посудини інших форм представлені лише поодинокими екземплярами: це фрагмент посудини грушоподібної форми, прикрашений спіральним орнаментом з трьох ліній (рис. 2, 13) та фрагмент конічної наскрізної кривки з псевдоручкою в нижній частині, оздоблений заглибленим орнаментом у поєднанні з круглим штампом і інкрустований білою пастою (рис. 2, 12).

Кераміка з канельованим орнаментом (34%) представлена фрагментами близько 40 посудин. Ця група столового посуду тонкостінна, виготовлена із старанно вимішаної глини з домішками піску. Поверхня різних відтінків сірого, чорного кольорів, добре загладжена, часто підлощена. Переважають широкогорлі посудини з покатими плічками, невисокими, злегка відігнутими вінцями (рис. 3, 1, 2, 3). Діаметр вінця до 20 см.

Мало посудин з опуклим тулубом і низьким горлом (рис. 3, 3). Денця посудин маленькі і звичайно трохи увігнуті (рис. 3, 11, 12).

Для орнаментальної системи характерним є поєднання канелюр, штампу і заглиблених ліній. Орнаментом, як правило, вкрита вся поверхня посудини. Основу вінець підкреслено стрічкою з 2—3 горизонтальних канелюр, яку облямовано відбитками прямокутного штампу. Стінки посудин прикрашенні вузькими і неглибокими канелюрами, проведеними вертикально або похило. Напрямок канелюр підкреслено відбитками штампу. Іноді стрічки канелюр утворюють геометричні візерунки (рис. 3, 1—3, 6—10, 13).

Деякі уламки посудин поряд із гребінцевим прямокутним штампом оздоблені відбитками круглого штампу і заглибленими лініями (рис. 3, 3, 7, 9—12). На кількох фрагментах канелюри доповнені тільки круглим штампом (рис. 3, 4, 5). Є поодинокі уламки, орнаментовані виключно відбитками штампу, які повторюють напрямок та інтервал відсутніх канелюр. Поодинокі фрагменти мають сліди розпису. Білою пастою заповнювались ряди канелюр, а червоною вохрою покривалась поверхня між ними, окреслена заглибленими лініями, та місце, де проходить штамп (рис. 3, 2, 13).

Кухонна кераміка (15%) виготовлена із грудкуватої глини з домішками шамоту, піску, іноді кварцу. Колір сірий, жовтуватий, коричневий, зовнішня поверхня шорстка, внутрішня загладжена. Товщина стінок 0,7—1,4 см. За формуєю серед кухонного посуду можна виділити конічні миски (рис. 4, 1) та широковідкриті горщики з прямими, трохи

⁶ Бибиков С. Н. Раннетрипольське поселення Лука-Врублевецька на Днестре // МИА.— 1953.— № 38.— Табл. 67, в, е.

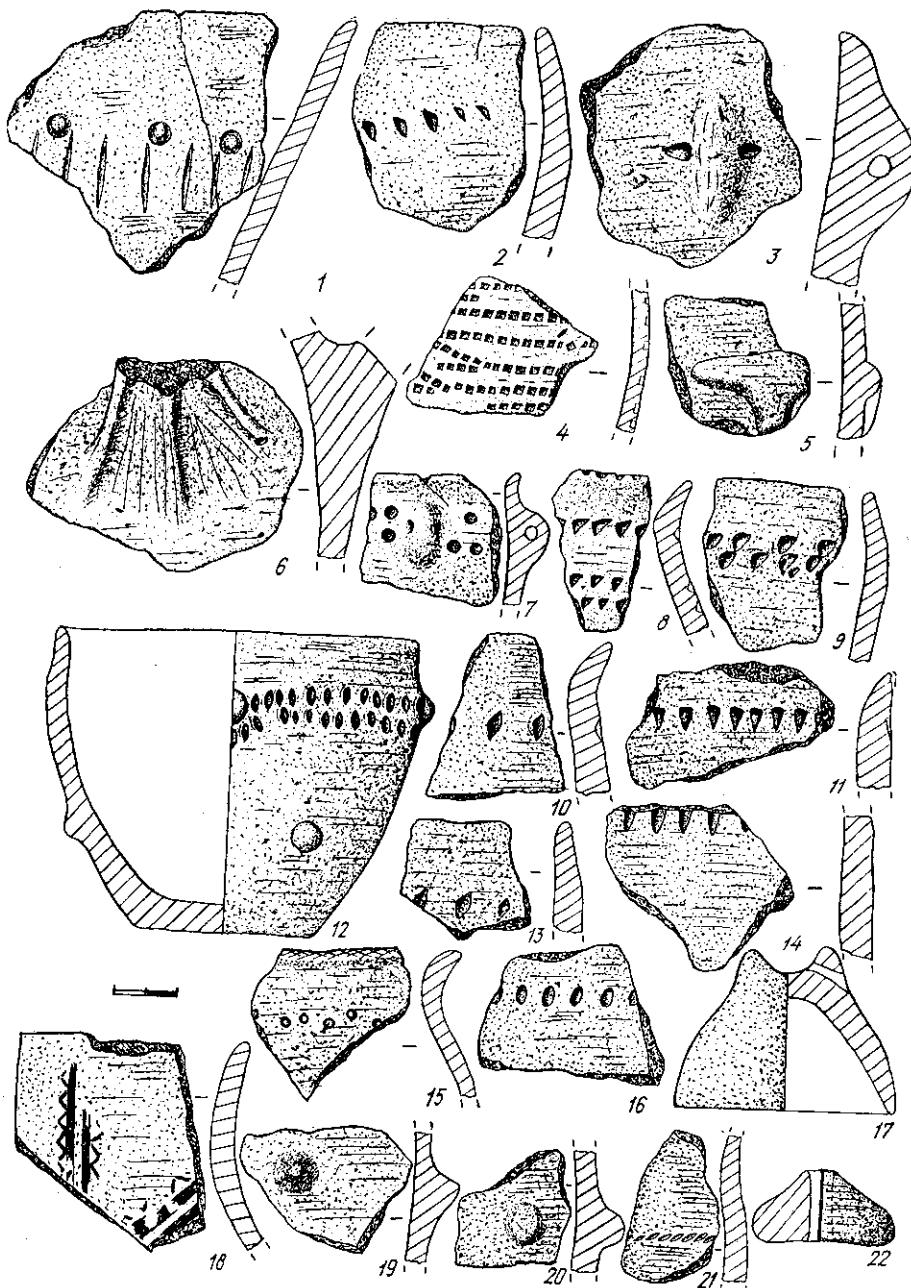

Рис. 4. Ранньотрипільський кухонний посуд (1—14), пізньотрипільські матеріали (15—22).

нахиленими досередини або відігнутими назовні вінцями (рис. 4, 2, 7—13). Горщики прикрашались орнаментом у вигляді смуги з ямок, відбитками прямокутного та трикутного штампів, конічними наліпленнями і валиками (рис. 4, 1, 2, 4, 5, 7—13). Деякі посудини мають наліпні ручки-ушка (рис. 4, 3, 7). У колекції є фрагмент стінки великої посудини, на якому збереглася нижня частина ручки лапчастої форми (рис. 4, 6). Аналогічні ручки зустрічаються на посудинах з Луки-Врублівецької⁷.

Крім посуду серед ранньотрипільських матеріалів колекції — фрагменти нижніх частин двох жіночих фігурок жовто-сірого кольору, ви-

⁷ Там же.— Табл. 57.

ліплених з добре відмученої глини. Статуетки сидячі, з конічною ніжкою, оздоблені заглибленим орнаментом (рис. 2, 1, 2). У нижній частині живота зображені ромб, в одному випадку він поділений лініями на чотири квадрати з ямкою-зерном у центрі кожного. На сідницях — спіральний та променевий орнаменти. Конічна ніжка з обох боків прикрашена навскісними лініями, що поєднуються під кутом біля вертикальної борозенки. Елементи орнаменту для ранньотрипільської пластики аналогічні виявленим серед матеріалів Луки-Врублівецької та Ленківців⁸.

Розглянутий комплекс матеріалів дає можливість визначити місце Плисків — Чернявки в групі пам'яток Буго-Дністровського межиріччя. В археологічній літературі Плисків — Чернявка згадується серед пам'яток борисівського типу. Однак керамічний комплекс Плисків — Чернявки помітно відрізняється від матеріалів Борисівки, Печери, Уланівки та Зарубинців, які О. В. Цвек відносить до раннього ступеню пам'яток борисівського типу⁹.

Серед посуду з Плисків — Чернявки переважають форми, характерні для ранньотрипільського часу — глибокі горщики, конічні накривки, черпаки, посудини на піддонах. Колір посудин здебільшого сіро-жовтий, поверхня залощена. Зовсім відсутні фрагменти з біхромним розписом, які є серед керамічного комплексу Борисівки*.

На більш ранній час поселення Плисків — Чернявки вказує і орнаментація посуду. Для кераміки поселень борисівського типу характерні широкі канелюри, лінії заглиблого орнаменту мілкі, нерівні, прокреслені недбало, часто доповнені великими круглими ямками. Посуд з Плисків — Чернявки, на противагу їм, вкритий порівняно мілкими і вузькими канелюрами, переважно в поєданні з відбитками прямо-кутного штампа. Круглий штамп зустрічається значно рідше, в комплексі є тільки кілька фрагментів, прикрашених лише канелюрами або відбитками штампа, що повторюють їх напрямок. У глиняній масі посуду зовсім відсутні домішки черепашки, що зустрічаються серед матеріалів Печер, Сабатинівки I та пам'яток типу Красноставки. Матеріали таких поселень як Красноставка, Гребля, Лісове значно відрізняються від керамічного комплексу Плисків — Чернявки. Для них характерна поява посуду грушоподібної та біноклеподібної форм, глечиків з ручками і невеличкіх мисочок, що майже не зустрічаються в ранньотрипільський час і властиві етапу В-1¹⁰.

Таким чином, деякі риси керамічного комплексу Плисків — Чернявки вказують на певний хронологічний інтервал між цим поселенням та пам'ятками борисівського типу. Посуд Плисків — Чернявки за рядом ознак (маса, форми, орнаментація) наближається до матеріалів поселень заключного етапу раннього Трипілля, таких як Тростянець і Шкуринці¹¹. Схожість кераміки вказує на хронологічну близькість цих пам'яток і на можливий генетичний зв'язок між пам'ятками тростянецького типу та Плисків — Чернявки.

Отже, поселення Плисків — Чернявка слід віднести до заключної фази раннього Трипілля. Комплекс розглянутих матеріалів відбиває момент появи трипільських племен на р. Рось та підтверджує припущення про їх розселення в басейні Середнього Дніпра вже на заключному етапі раннього Трипілля¹².

⁸ Черніць К. К. Ранньотрипільське поселення — Табл. XIII, 1—10; Бібиков С. Н. Указ. соч.— Табл. 93, а, б; 95; 101; 105, б; 107, а, б; 108; 110.

⁹ Цвек Е. В. Памятники борисовского типа в системе восточного ареала Триполье — Кукутенской области // 100-летие М. Я. Рудинского (Тез. конф.) — Полтава, 1987.— С. 37.

* Матеріали з фондів Державного історичного музею УРСР, колекція А-47.

¹⁰ Цвек О. В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільноти // Археологія.— 1985.— № 51.— С. 33, 34.

¹¹ Заець І. И. Древние земледельцы среднего течения Южного Буга во 2-й половине IV тыс. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1975.— С. 16, 17.

¹² Мовша Т. Г. Две паралельные линии в развитии трипольской этнокультурной обласі // НОСА.— К., 1975.— Ч. 1.— С. 71.

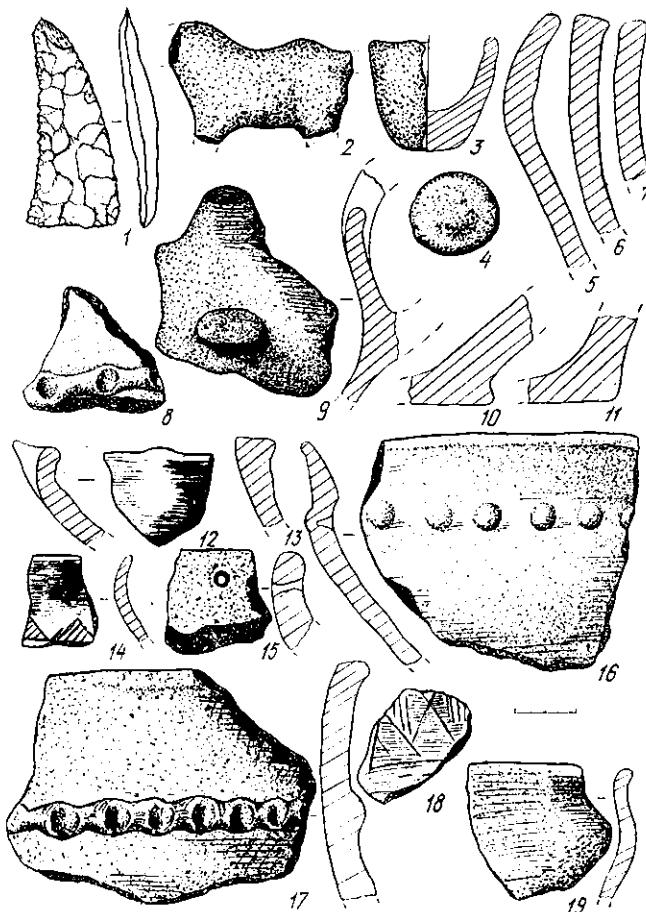

Рис. 5. Матеріали білогрудівської культури (1–11) та ранньоскіфського часу (12–19).

Невелику групу в колекції становлять матеріали пізнього Трипілля. Група кухонного посуду з домішками слюди, кварцу або товченої черепашки представлена фрагментами горщиків, оздоблених на плічках рядком відбитка шнуря, конічними наліпленнями, наколами або штампом (рис. 4, 15, 16, 19–21). До цієї групи належить невелика накривка напівкулястої форми з двома вушками у верхній частині (висота — 4,5 см, діаметр — 6,5 см). Поверхня неорнаментована, добре загладжена (рис. 4, 17). Із тієї ж маси, що й кухонний посуд, виготовлено коніче прясельце (рис. 4, 22).

Столовий посуд представлений фрагментами миски з нахиленим до середини краєм. Внутрішня поверхня орнаментована темно-коричневим розписом (рис. 4, 18).

Пізньотрипільські матеріали Плисків — Чернявки за формою і орнаментацією аналогічні посуду східно-волинської групи пам'яток пізнього Трипілля — Райки, Троянів, Паволоч¹³.

Значне місце серед предметів колекції посідає комплекс матеріалів білогрудівської культури. Із знарядь праці збереглися три крем'яні вкладиші до серпів, довжиною 6,5—7,5 см, шириноро — 3 см (рис. 5, 1). До групи кухонної кераміки, що становить основну масу матеріалів, відносяться фрагменти близько 50 посудин, виготовлених з глини з домішками кварцу, слюди, вапняку. Поверхня коричневого, сіруватого, рідше жовтуватого забарвлення, звичайно загладжена.

¹³ Шмаглій М. М. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури // Археологія. — 1966. — Т. 20. — С. 15—37. — Табл. III, 1—3, 11; V, 1.

Серед форм виділяються тюльпаноподібні посудини двох типів: з високими та широко відігнутими назовні вінцями, край яких потовщений або загострений (рис. 5, 5), і посудини з менш профільованим тулузом та ледве відігнутими вінцями (рис. 5, 6, 7). Товщина стінок — 0,7—0,9 см. Діаметр вінець близько 30 см, денець, які часто мають зачірні — 8—15 см (рис. 5, 10, 11).

Кухонний посуд оздоблювався наліпним валиком — простим та розчленованим ямками або нарізками. Іноді орнамент складається з окремих відрізків валика (рис. 5, 8).

Столовий посуд представлений фрагментами черпака з округлим тулузом, порівняно короткою шайкою і петельчастою ручкою, що виступає над краєм вінець (рис. 5, 9).

Групу ритуальної кераміки виготовлено з добре вимішаної глини світлого кольору, без домішок. Вона представлена фрагментами 18 мініатюрних посудин (висота 3—5 см). За формою — це мисочки з потовщеним краєм і банкоподібні посудинки з округлим денцем (рис. 5, 3). Серед інших предметів із цієї ж глини — пряслоподібні вироби, «хлібці» (рис. 5, 4), моделі зерен, грудочки глини та зооморфна статуетка. Фігурка невеликих розмірів (висота — 4, довжина — 6 см, голівка і ніжки відбиті) зображує коня (рис. 5, 2). Старанно підкреслено гризу та широку сідловину. Фігурки коней відомі також серед пластики інших пам'яток цього періоду¹⁴.

В цілому комплекс білогрудівської кераміки аналогічний матеріалам поселень Собківка, Велика Андрусівка і може бути датований XI—IX ст. до н. е.¹⁵

Окремо виділено групу кераміки ранньоскіфського часу — фрагменти близько 40 кухонних та столових посудин.

Кухонний посуд (15%) представляють уламки із глини з домішками піску, зрідка зерен кварцу. Поверхня шорстка, іноді добре загладжена і залощена, сірого або чорного кольорів. Виявлено фрагменти тюльпаноподібних посудин, прямостінних банок, орнаментованих насірізними проколами під краєм вінець, а на плічках — валиком, розчленованим ямками (рис. 5, 17).

Столовий посуд (85%) представлений уламками із добре вимішаної глини з домішками піску, подрібненого кварцу, слюди. Поверхня переважно чорного кольору, старанно залощена з обох боків. Переважають фрагменти мисок конічної і напівсферичної форм з навскіс зрізаним або загнутим до середини краєм, іноді оздобленим напівовалальними виступами по краях і наколами, які нанесені із внутрішнього боку, зовні утворюють перлини. Діаметр мисок — 15—30 см (рис. 5, 12, 13, 16).

Є також уламки черпаків (рис. 5, 14, 19), фрагменти петельчастих ручок з циліндричним відростком. На поверхні збереглися сліди лощіння чорного та бурого забарвлення, а також геометричний орнамент. До столових посудин інших форм належать фрагменти стінок з врізним орнаментом (рис. 5, 18), іноді заповненим інкрустацією та відбитками зубчастого штампа, а також орнаменту, зробленого наколюванням, очевидно, керамічним штампом.

Ранньоскіфські матеріали з Плісків — Чернявки заслуговують на особливу увагу, оскільки поселення цього періоду в басейні р. Рось майже невідомі. Описаний комплекс має прямі аналогії серед матеріалів поселень ранньоскіфського часу поблизу сіл Жаботин, Медвин, а також поховань пам'яток цього періоду¹⁶ і може бути датований VII ст. до н. е.

¹⁴ Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы.— К., 1982.— С. 189.— Рис. 75, 4.

¹⁵ Березанская С. С. Белогрудовская культура // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— С. 499—509.— Рис. 136, 137.

¹⁶ Покровская Е. Ф. Предскіфское поселение у с. Жаботин // СА.— 1973.— № 4.— С. 176—180.— Рис. 5, 6; Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескіфского времени в бассейне р. Рось.— К., 1981.— С. 81—96.

Матеріали черняхівської культури, сліди якої було виявлено на південно-західному схилі мису, представлені кружальною керамікою — фрагментами денеца мисок на кільцевих піддонах з відмученого тіста з пролошеною поверхнею сірого кольору та значними домішками піску. Матеріали аналогічні кераміці інших пам'яток черняхівської культури¹⁷.

Різночасові археологічні комплекси з Плісків — Чернявки вказують на тривале існування пам'ятки, починаючи з раннього Трипілля. Характеристика матеріалів цього періоду і була основною темою публікації.

T. N. Radievskaia

ПОСЕЛЕНИЕ ЭПОХИ МЕДИ — РАННЕГО ЖЕЛЕЗА У С. ПЛИСКОВ И ЧЕРНЯВКА ВИННИЦКОЙ ОБЛАСТИ

Публикация посвящена характеристике раннетрипольских материалов, найденных на поселении Плісков — Чернявка. Раннетрипольский слой на памятнике был прослежен в 5-ти раскопках. Выявлены остатки глинобитных жилищ, хозяйственных ям, а также сооружения из камня. Раннетрипольский комплекс самый многочисленный. Состоит он в основном из керамики, которая подразделяется на 3 группы — с углубленным, канелированным орнаментом и кухонная.

Анализ известных в настоящее время материалов позволяет отнести поселение к заключительной фазе раннего Триполья. Раннетрипольский керамический комплекс из Плісков — Чернявки отражает момент появления трипольских племен в бассейне Среднего Днепра и свидетельствует о расселении их в этом районе уже на заключительном этапе раннего Триполья.

T. N. Radievskaia

SETTLEMENTS OF BRONZE EPOCH — EARLY IRON NEAR VIL. PLISKOV, VINNITSA REGION

The publication is devoted to characteristics of the early Tripolian materials found in the settlement of Pliskov-Chernyavka. The early Tripolian stratum on the monument was traced in 5 excavations. Remains of adobe buildings, household pits as well as stone constructions were found. The early Tripolian complex is the most numerous. It consists, mainly, of pottery which is subdivided into 3 groups: with deep ornament, cannelled ornament and that for kitchen.

Analysis of the materials known at present permits dating the settlement to the final phase of the early Tripolie. The early Tripolian pottery complex from Pliskov-Chernyavka reflects the moment of Tripolian tribes' appearance in the Middle Dnieper basin and testifies to the settling in this region at the final stage of the early Tripolie.

Одержано 05.01.83.

¹⁷ Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981.— С. 189, 190, 194.— Табл. 12, 13.

Херсонес і Західний Понт: проблема контактів

В. І. Кадеев, С. Б. Сорочан

Досліджуються нові і деякі давно відомі матеріали з розкопок Херсонеса, що вказують на торговельно-економічні та культурні зв'язки Північного Причорномор'я з Мезією і Фракією в перших століттях нашої ери.

Існування певних економічних зв'язків Херсонеса із Західним Причорномор'ям у перших століттях н. е. вважається доведеним¹. Так, перебування у Херсонесі римського гарнізону, на думку деяких авторів, сприяло не тільки поширенню римського впливу, але й фракійської культури². Проте даних, що підтверджують ці висновки, поки що не багато.

На підставі уже відомих і нових досліджень спробуємо встановити характер економічних та культурних контактів Херсонеса з Фракією і Мезією у перших століттях н. е., уточнити та доповнити уявлення з цієї проблеми, виявити ступінь впливу римської Фракії на Херсонес.

Новим підтвердженням існування економічних контактів Херсонеса з Західним Понтом є знахідки уламків керамічних ступ-мортаріїв з дворядковими латинськими клеймами MARCV [SA]/[RE] TIO FE [CIT] та [RH] ILEM [OH]/[M] INN [E], що належали майстрам Марку Арецію та Філемону³. Посудини правила для розтирання овочів, зерна, приготування тіста, сиру. Подібні мортарії відомі в Тірі та Ольвії⁴. Вони були поширені у другій половині II — початку III ст. у подунайських провінціях⁵. Вироби Марка Ареція знайдено в Дакії, Ульпії Траяна, Сарміцеgetузі, Бурідаві, Ромулі та в Нижній Мезії, в районі с. Острів (повіт Адамклісі) та в Дуросторумі⁶. Мортарії з клеймом Філемона виявлено в Тібіскумі (Дакія), Барбосі та Дуросторумі (Нижня Мезія)⁷. Ці майстри були вихідцями з Північної Італії і займалися своїм ремеслом у канабі XI Клавдієвого легіону, що була розташована в Дуросторумі⁸. Можна припустити, що продукція Марка та Філемона супроводжувала пересування римських військових підрозділів між Нижньою Мезією і Таврикою, поширювалася торговцями, що обслуговували солдатів та іхні сім'ї. В цей час в Херсонесі були відомі й інші вироби мезійських ремісників, що свідчить про розширення економічних контактів міста із територією західного узбережжя Чорного моря. Серед таких виробів можна відзначити світильники із зображенням півня, канфара, виноградної китиці, нереїди на гіпопкампі тощо, що мають повну схожість із виробами з розкопок на території Малої Скіфії (сучасна Добруджа). Відомі вони й в Ісакчя, Печеняге, Сімбета Нове, Істрії, Овідії, Тропеї Траяна, Бізоні, але особливо поширені в Каллатії і Томі⁹. Датуються вироби другою половиною II — початком III ст., і, на думку румунських дослідників, належать до однієї з найбільших у Причорномор'ї майстерень Евктемона та його послідовників¹⁰. До привізних належать також два буролакових світильники «ме-

¹ Сорочан С. Б. Економічні зв'язки Херсонеса Таврійського з заходом в I ст. до н. е.—V ст. н. е. // Археологія.—1985.—Вип. 50.—С. 9—18; Сорочан С. Б., Шевченко А. В. Западнопонтийские светильники II—VI вв. из Херсонеса // ВХУ.—1983.—№ 238.—С. 94—100; Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Новый погребальный комплекс II—IV вв. н. э. и экономическое развитие Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.—К., 1986.—С. 101—129.

² Соловоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.—К., 1973.—С. 273; Щеглов А. Н. Фракийские посвятительные рельефы из Херсонеса Таврического // МИА.—1969.—№ 150.—С. 177.

³ ДХМ, інв. № 35272, 31504, 390/36502; Калашник Ю. П. Группа керамических клейм римского времени из Ольвии и Херсонеса // СГЭ.—1986.—Т. 51.—С. 41.

⁴ Клейман И. Б., Сон Н. А. Западнопонтийские и провинциально-римские культурно-экономические связи Тиры // МАСП.—К., 1983.—С. 52, 53.—Рис. 2, 4.

⁵ Băluță C. Mortaria stampilate comune în Dacia și Moesia Inferior // Pontica.—1981.—Т. 14.—Р. 264.

⁶ Ibid.—Р. 265, 266; Culică V. Un nou «mortarium» cu stampilă, descoperit în Dobrogea // SCIV.—1965.—Т. 16.—N 2.—Р. 373—375.—Fig. 1—2.

⁷ Băluță C. Op. cit.—Р. 266, 267.

⁸ Culică V. Un nou «mortarium» ... —Р. 376; Culică V. Stampila pe mortaria găsite în sud —vestul Dobrogei // SCIV.—1971.—Т. 22.—N 2.—Р. 335, 336.

⁹ Сорочан С. Б., Шевченко А. В. Указ. соч.—С. 95—97.—Рис. 1—4; Кузманов Г., Салкін А. Колекцията от антични лампи в Музея на Каварна // Известия на Народния музей.—Варна, 1981.—Кн. 17.—С. 55.—Табл. V, 39—42; Iconomi C., Bordeianu C. A nouă descoperire de Lucerne la Constanța // Pontica.—1981.—Т. 14.—Р. 270.—Fig. 1—3.—Р. 274—276.

¹⁰ Rădulescu A. Die lokale Herstellung de Beleuchtungsgegenstände-Lucernae // Pontica.—1981.—Т. 14.—Р. 187.

зійського типу» із зображенням бика на щитку, загостреними овами на плечах та врізною сигнатурою на дні (рис. 1) *. Такі світильники зустрічаються в похованнях Каллаті II ст.¹¹, але в переважній більшості походить з Томі¹², що дає підставу вважати цей центр їх основним експортером. У Херсонесі відома й інша продукція мезійських майстрів — червоноолакові та буролакові посудини з рельєфним рослинним орнаментом (рис. 2) *, теракотова іграшкова фігурка коня із наскрізними отворами для осей коліс¹³. На території Мезії, в районі Нікополя-на-Істрі, виявлено не тільки аналогічні вироби, але й керамічний бій, випалювальні печі та керамічні форми для виробництва цих речей¹⁴.

Привертають увагу одноручні глечики з тулубом біконічної форми, що трапилися у могильнику біля радгоспу «Севастопольський», неподалік від Херсонеса. Тут виявлено ще 384 амфори та глечики, що правила похованальними урнами. Серед них було 11 однотипних глечиків із рожево-коричневої та світло-червоної глини з циліндричним, ледь перехопленим біля основи горлом та лійкоподібним піддоном. Такі ж глечики знайдено на Козирському городищі, в Ольвії, городищах Золотий Мис (с. Широка Балка) поблизу с. Петухівка¹⁵ та на Усть-Альмінському в Південно-Західному Криму ***. Поодинокі знахідки відомі в Мірмекії й Танаїсі¹⁶. Картографування вказує на походження цих глеків із Західного Причорномор'я. Особливо часто вони трапляються в могильниках Малої Скіфії. Румунські археологи неодноразово відзначали їх присутність у похованнях поблизу Вістієрна, Єнісала (повіт Тулча), Улчіор, Хорія, поселенні Аліман (повіт Констанца), Томі, Каллаті¹⁷. А. Радулеску вважає можливим їх місцеве виробництво в провінції Мала Скіфія¹⁸. Очевидно, слід визнати їх подунайське походження.

Відносно датування глеків єдиної думки немає. А. В. Бураков вважає, що в Козирці вони існували з кінця I ст. до н. е. до середини III ст. н. е., тобто до загибелі городища¹⁹. Останнім часом ряд дослідників на підставі стратиграфії поховань та аналізу інвентаря поховань урн-глечиків з могильника поблизу радгоспу «Севастопольський»

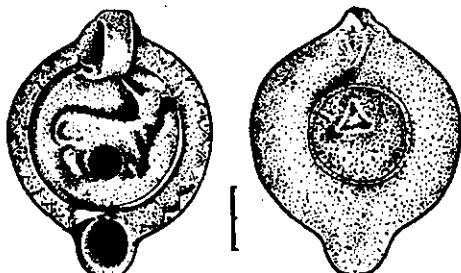

Рис. 1. Світильник «mezianського» типу з сигнатурою

* ДХМ, інв. № 19009, 104/37048.

¹¹ Bärlădeanu-Zavatîn E. În legatura cu o necropolă din epoca romana la Callatis // Pontica.— 1977.— Т. 10.— Р. 128, 129.— N 1.— Pl. 6, 1.— Р. 137.— N 10.

¹² Icoană C. Orașe greco-romene.— București, 1967.— Р. 96.— 98.— N 441—459.— Р. 20.— Tip. XX.

** ДХМ, інв. № 196/36502.

¹³ ОАК за 1893 г.— СПб., 1895.— С. 74.

¹⁴ Султев Б. Един занаятчийски център в Долна Мизия // Археология.— 1982.— Кн. 4.— С. 30, 31.— Обр. 1, 4; Вълев В. Антични некрополи в Свищовско // Археология.— 1965.— Кн. 1.— С. 33.— Обр. 11.

¹⁵ Бураков А. В. Городище біля с. Козирки поблизу Ольвії // АП УРСР.— 1962.— Т. 11.— С. 51, 61, 70, 72, 75.— Табл. II, 6.

*** БИАМ, інв. № V Ar.-71, № 85.

¹⁶ Гайдукевич В. Ф. Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг. // МИА.— 1952.— № 25.— С. 169.— Рис. 61.

¹⁷ Rădulescu A. Contribuții la cunoasterea ceramicii de uz comunit din Dobrogea // Pontica.— 1975.— Т. 8.— Р. 346.— Pl. 2—2a; Babes M. Necropola daco-romană de la Enisala // SCIV.— 1971.— Т. 22.— N 1.— Р. 25, 26.— Fig. 2, 1—2, 4; 3, 1—4; 4, 1, 2, 5; 8, 1; Scopari C. Mormint getic de epocă romana la Aliman // Pontica.— 1977.— Т. 10.— Р. 238—241.

¹⁸ Rădulescu A. Contribuții ... — Р. 358.

¹⁹ Бураков А. В. Козирское городище рубежа и первых столетий нашей эры.— К., 1976.— С. 102, 103.— Тип. 8.

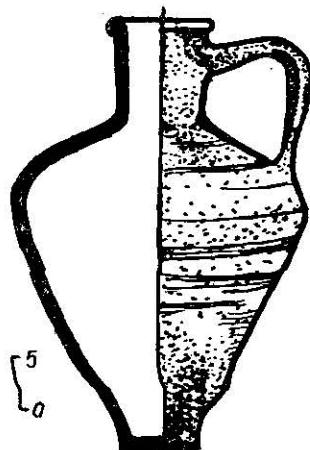
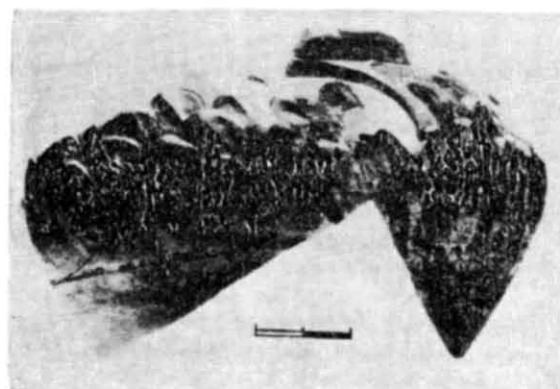

Рис. 2. Фрагмент буролакової посудини з рельєфним орнаментом.

Рис. 3. Глек з біконічним тулубом на піддоні з могильника біля радгоспу «Севастопольський».

датують деякі з них III ст.²⁰ С. Ф. Стржелецький вважав за можливе датувати їх другою половиною чи навіть 70—80-х рр. III ст.²¹ Вивчення глеків з біконічним тулубом з могильника показує, що серед них можна виділити два різночасові варіанти. Більш пізній представлений глеками висотою 35—45 см, з діаметром тулуба 24—29 см. Глеки мають високе (9,5—13 см) горло діаметром 9—12 см, високий (близько 6—9 см) лійкоподібний піддон діаметром 10 см, виступ на дні, широку ручку, вигнуту до горла під прямим кутом та ледь вігнуту біля нижньої частини тулуба.

Відомо щість таких посудин *. Для їх датування важливі знахідки глеків-урн № 5 та 6 **, накривками для яких правили червонолакові плоскодонна конічна чашка II—III ст. та чашечка з округлими, трохи загнутими до середини, стінками²². Обидва глеки виявлено в засипці підбійної могили № 3 з матеріалами II—III ст. та херсонеськими монетами 130—140 і 140—270 рр.²³. Ще один глек-урна (№ 17 ***), накритий конічною чашкою II—III ст., трапився в засипці підбійної могили № 14 разом з глиняним глечиком, скляним бальзамарієм кінця I—II ст. н. е. та луковою одночлененою фібулою з нижньою тятивою другої половини II—III ст.²⁴ У самому глеку знайдено скляний бальзамарій з конічним тулубом та фібулу з підвісним приймачем, кінець якої шільно обмотаний дротом²⁵. А. К. Амброз відносить її до так званих «інкерманських» фібул другої половини II—III ст.²⁶

Глек-урна № 245 **** знайдений у засипці над могилою № 104, інвентар якої становили столова кераміка та скляний глек з низьким ци-

²⁰ Гороховський Є. Л., Зубар В. М., Гаврилюк Н. О. Про пізню дату деяких античних городищ Ольвійської хори // Археологія.—1985.—Вип. 49.—С. 30.

²¹ Стржелецький С. Ф. Розведки могильника III в. н. э. в совхозе № 10 1954 г. // Архів ГХМ.—Д. № 1312.—Л. 328, 329 (урни № 9, 11); Стржелецький С. Ф. Отчет о раскопках могильника в совхозе № 10 1956 г. // Архів ГХМ.—Д. № 747.—Л. 51 (урни № 5, 6, 17).

* Могильник поблизу радгоспу «Севастопольський», урна № 9, 11 (1954 р.); № 5, 6, 17 (1956 р.); № 245 (1962 р.).

** ДХМ, інв. № 8/36444, 10/36444.

²² Книпович Т. Н. Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг. // МИА.—1952.—№ 25.—С. 303.—Рис. 3, 3;—С. 315.—Тип. 13 (Т).

²³ Стржелецький С. Ф. Отчет о раскопках ... 1956 г.—Л. 6—8, 37.—Рис. 161, 162.

*** ДХМ, інв. № 32/36444.

²⁴ Стржелецький С. Ф. Отчет ... 1956 г.—Л. 15.—Рис. 54, 55; Порівн.: Амброз А. К. Фібули юга європейської часті СССР.—М., 1966.—С. 52.—Табл. 9—17.

²⁵ Стржелецький С. Ф. Отчет ... 1956 г.—Л. 40.—Рис. 184.

²⁶ Амброз А. К. Указ. соч.—С. 52.

**** ДХМ, інв. № 152/36576.

ліндрічним тулубом, муфтоподібними вінцями і широкою жолобчастою ручкою, що дає підставу датувати поховання не пізніше II ст.²⁷ а глечик, що служив урною,— не раніше кінця II—III ст.

Інший варіант глечиків представлений п'ятьма посудинами * — висотою 33—48 см, з діаметром тулуба 23—31, горла — 9,5—11 (висота останнього 7—12 см) (рис. 3). Вони відрізняються більш округло вигнутою ручкою, більш присадкуватим піддоном висотою 2—6 см та плоским дном діаметром 7—10 см. Кожна друга посудина має на горлі та плічках широкі смуги, нанесені білою фарбою. Уточнити їх дату можна за матеріалами могильника біля радгоспу «Севастопольський».

Так, глечик-урну № 2 ** було накрито червонолаковою тарілкою із стрімким бортиком, яку можна датувати кінцем I—II ст.²⁸ Всередині глека-урни № 5 з кам'яного ящика XVI містився червонолаковий глек, що мав коротке, розширене догори горло та вертикально загнуті вінця. Його не можна датувати пізніше II ст.²⁹ Сам ящик був перекритий засипкою, де знайдено червонолакові тарілки, чашки, скляний гутус II—III ст., римську монету першої четверті IV ст.³⁰ Ще один глек-урна *** був накритий червонолаковим конічним кубком II—III ст. Проте ця урна відноситься до групи поховань № 41—47, 87—92, де урни № 41, 42 представлені великими світлоглиняними яйцеподібними амфорами на довгій ніжці з високим лійкоподібним горлом³¹. Судячи за скляними бальзамаріями та червонолаковими чашками, що супроводжують ці амфори, їх можна датувати не пізніше II ст. н. е.³² Це підтверджує непрямою вказівкою на час виготовлення частини глеків з біконічним тулубом, знайдених на цій ділянці могильника.

Посуд, подібний глекам цього варіанта, відомий з поховань Єнісала, Улчіор і Томі не пізніше II ст. Імовірно, він був попередником однотипних виробів III ст. Враховуючи матеріали з могильника поблизу радгоспу «Севастопольський», можна припустити, що глеки обох варіантів завозилися із Подунав'я, найвірогідніше, з II ст. і протягом III ст. (приблизно до 70-х років).

Херсонес продовжував жуваву торгівлю включно до походів готів та їх союзників у другій третині III ст. Із західнопонтійських центрів у місто надходили керамічні вироби (світильники, ойнохой, глеки, кубки), а також бронзові пряжки з інкрустацією та деякі типи фібул³³. Повністю схожі на західнопонтійські також глиняні кубки-глечики банкаподібної форми з муфтоподібними вінцями та ледь канельованим тулубом ****. У Херсонесі вони зустрічаються не раніше III і до кінця IV ст. Подібний посуд добре відомий в Ескусі, Новіодунумі, Каллатії, Діногетії, Сачідаві, Томах та інших центрах подунайських провінцій з II ст.³⁴ Імовірно, вони почали завозитися у Херсонес лише в період

²⁷ Стржелецький С. Ф. Отчет о раскопках могильника III—IV вв. на территории совхоза «Севастопольский» в 1962 г. // Архив ГХМ.— Д. № 856, I.— Л. 58, 59.— Рис. 148, 149; Л. 168.— Рис. 428.

* Могильник біля радгоспу «Севастопольский», урна № 2 (1956 р.); № 5, 81 (1961 р.); № 101, 121 (1962 р.).

** ДХМ, інв. № 4/36444.

²⁸ Стржелецький С. Ф. Отчет ... 1956 г.— Л. 36.— Рис. 156; Порівн.: Книпович Т. Н. Указ. соч.— С. 314.— Рис. 11, 1.— Тип. 9 А (Т).

²⁹ Див.: Книпович Т. Н. Указ. соч.— С. 307.— Рис. 5, 5.— Тип. 20 (М).

³⁰ Стржелецький С. Ф. Отчет о раскопках позднеантичного могильника в совхозе «Севастопольский» в 1961 г. // Архив ГХМ.— Д. № 854, 1.— Л. 7, 10, 11.— Рис. 48.

*** ДХМ, інв. № 81/36561.

³¹ Стржелецький С. Ф. Отчет ... 1961 г.— Л. 26.— Рис. 115, 116, 119, 120, 189, 195.

³² Могильник біля радгоспу «Севастопольский», урни 41, 52, 63, 69, 97, 116, 126, 153, 1964; Див.: Куніна Н. З., Сорокіна Н. П. Стеклянные бальзамарии Боспора // ТГЭ.— 1972.— Т. 13.— Тип. 1, гр. 2, варіант А.— Тип. 3; Арсеньєва Т. М. Некрополь Танаїса.— М., 1977.— С. 126.— Табл. XXIII, 6; Петерс Б. Г. Краснолаковая керамика из раскопок Михайлівского поселения // КСИА АН ССР.— 1976.— Вип. 145.— С. 85.— Рис. 10, 11.

³³ Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Тавріческого I—IV вв. н. э.— К., 1982.— С. 106.— Рис. 71, 7.— С. 117.— Рис. 47, 1—3.— Тип. 11—12.

**** ДХМ, інв. № 434, 17097, 23536, 34/36757 та ін.

³⁴ Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Новый погребальный комплекс II—IV вв. н. э. ... — С. 108.— Рис. 3, 3.

Рис. 5. Бронзова статуетка актора-раба.

Рис. 4. Світильник III—IV ст. н. е. у вигляді «трубки в каганці».

найбільшого пожвавлення зв'язків міста з Мезією у першій третині III ст. З цього часу в Херсонесі зустрічаються світильники, виготовлені на гончарному кругі, іноді у вигляді широкої трубки, що кріпилася до дна круглого каганця (рис. 4). Деякі з них виготовлено з рожевої щільної глини із безліччю дрібних блискіток, що не дозволяє припустити місцеве їх виробництво*. За супроводжуючими матеріалами можна встановити, що вони були відомі в місті вже в III ст.³⁵, продовжували існувати пізніше. Повністю аналогічні їм вироби знайдено в Мезії, Капідаві й Томах, де вони, ймовірно, виготовлялися у II—IV ст.³⁶ На це вказують виявлені тут перехідні форми подібних світильників, тоді як у Херсонесі вони невідомі.

У 50—70-х роках III ст. Херсонес зберігав старі контакти, хоч варварські походи призвели до скорочення торговельного обігу. Проте цей занепад у розвитку торгівлі не можна пов'язувати з економічною кризою, оскільки наприкінці III — початку IV ст. знову активізувався ввіз товарів до міста із Західного Причорномор'я³⁷. Це підтверджують численні знахідки світильників, виготовлених в гончарних майстернях у районі Одесса, Діонісополя та інших центрів на території Фракії³⁸. В цей період у місті з'являються ювелірні вироби, срібні шийні гравні, поясні гарнітури, фібули з інкрустацією та шарнірні з так званими цибулеподібними голівками, центри виробництва яких розміщувалися на Дунаї та в Західних провінціях³⁹.

Таким чином, херсонеська торгівля із Західним Понтом тривала без помітних перерв до кінця римського періоду. Звичайно немає підстав для перебільшення її ролі в економіці Херсонеса і тим більше в економіці західнопонтійських провінцій, оскільки вона завжди супроводжувала військово-політичні зв'язки цих районів. За нашими підрахунками, обсяг цієї торгівлі не перевищував 3% херсонеського імпорту. Для порівняння зазначимо, що торгівля з Малою Азією становила понад половину загального зовнішнього торгового обороту Херсонеса. Проте помітна стабільність цих відносин, безсумнівно, вказує на те, що для Херсонеса вони були дуже важливими. Нові матеріали свідчать, що ці зв'язки не обмежувалися економічними інтересами, а проявлялися і в культурних контактах.

* Ермітаж, інв. № X. 1948. 72; ДХМ, інв. № 11/36713, 38/36789, 3/36849 та ін.

³⁵ Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г. // ИАК. — 1907. — Вып. 25. — С. 96. — № 1960; Косцюшко-Валюжинич К. К., Скубетов М. И. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1907 г. // ИАК. — 1911. — Вып. 42. — С. 55. — № 2286.

³⁶ Scoran C. Tipi sconosciuti di lumini a olio romani e il problema di certe trasmissioni nel primo feudalesimo // Pontica. — 1973. — Т. 6. — Р. 212—215. — Fig. 2, 4, 2. — Tip. 13.

³⁷ Сорочан С. Б. Вкaz. праця. — С. 14.

³⁸ Сорочан С. Б., Шевченко А. В. Указ. соч. — С. 97—100. — Рис. 5, 6.

³⁹ Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 58. — Рис. 37, 1; Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Указ. соч. — С. 122, 127. — Рис. 9, 1—10, 14, 16; 10, 6; Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА. — 1971. — № 2. — С. 102, 103.

Одним із підтверджень висловленої думки є бронзова статуетка, знайдена в 1983 р. у портовому районі Херсонеса⁴⁰. Вона зображає актора, на що вказує маска на його обличчі (рис. 5), і відноситься до жанрових творів, які досить рідко зустрічаються в дрібній пластиці. У фігурки відбита стопа лівої ноги і можна припустити, що саме цією ногою актор стояв на невеликому круглому постаменті. Аktor виступає в ролі раба, про що свідчить коротка туніка та амфора на плечі. Схоже, що це «кухонний» раб — персонаж з так званої нової комедії, відродженої в перших століттях н. е. і популярної в римських провінціях, зокрема на території Мезії.

Підтверджує це і поліхромна мозаїка із зображенням персонажів комедії Менандра «Ахейці», відкрита болгарськими археологами в Ескусі⁴¹. Датується статуетка періодом не раніше II ст., привезена вона з Мезії, де подібні вироби дрібної пластики широко відомі. Найближчою аналогією може правити срібна статуетка актора-раба, знайдена в похованні II — початку III ст. н. е. від м. Варни⁴².

Особливої уваги заслуговує бронзова табличка із зображенням Діоніса в едикулі, знайдена 1966 р. в околицях Херсонеса, що її ми прийняли спочатку за посвятний предмет⁴³. Вивчення засвідчило, що це бронзова матриця, яка використовувалася для виготовлення відбитків зображень Діоніса на найтонших платівках благородних та кольорових металів, тобто для виготовлення своєрідних ікон цього божества. Знахідка матриці стверджує, що в Херсонесі виготовляли посвятні предмети, імовірно, для солдатів римської армії, не виключене їх використання місцевим населенням при відправленні культу Діоніса.

Подібні матриці добре відомі на території низинної Мезії: серію виробів із зображенням Зевса, Гери, Артеміди, Геракла та інших божеств виявлено в Абритусі (сучасне м. Разград)⁴⁴. Зустрічаються вони і в інших районах Мезії та Фракії⁴⁵. Датуються матриці першими століттями, не раніше II ст. н. е.

У Херсонесі Таврійському відомі й інші предмети, які свідчать про вплив Фракії та римського провінціального мистецтва. Тут знайдено вироби, що тривалий час у науковій літературі називалися в одних випадках головними шпильками⁴⁶, в інших — туалетними паличками⁴⁷. Виготовлялися вони з кістки, дерева, бронзи. Це круглі у перетині стержні, один кінець яких закінчується кільцем, а другий — зображенням Афродіти, голуба. Оскільки їх знаходили переважно з обламаними кінцями, інтерпретація виробів утруднювалася.

Серед останніх таких знахідок у Херсонесі можна назвати кістяний фрагмент із зображенням Афродіти⁴⁸. У фігурки відсутні голова, верхня частина тулуба, права рука та ступні ніг. Лівою рукою богиня притимує одяг, що рівними складками спадає додолу. Зліва біля її ніг зображеній дельфін (рис. 6, 4), атрибут Афродіти — покровительки моряків. Зображення досить схематичне, можливо, належить майстрі середньої руки. Подібні кістяні знахідки, але кращої роботи та хо-

⁴⁰ Кадеев В. И. Раскопки в портовом районе Херсонеса // АО 1983.— М., 1985.— С. 280.

⁴¹ Иванов Т. Проучвания на града през римската и ранновизантийската епоха в България (1944—1964) // Археология.— 1964.— Кн. 3.— С. 37.— Обр. 2.

⁴² Минчев А. Сребърна статуетка на актьор от Одесос // Археология.— 1981.— Кн. 1, 2.— С. 45—47.

⁴³ Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках н. э.— Харьков, 1981.— С. 30.

⁴⁴ Majewski K. Kultura grymska w Bulgarii.— Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969.— S. 121.— Rys. 156—161.

⁴⁵ Велков И. Новооткрити стариини // ИАИ.— 1932, 1933.— Т. 7.— С. 414; Милчев А., Ковачев Н. Необнародвани паметници от Севлиевско // Археология.— 1967.— Кн. 2.— С. 41.— Обр. 4.

⁴⁶ Иванова А. П. Художественные изделия из дерева и кости // АГСП.— М.— Л., 1955.— С. 432.

⁴⁷ Сокольский Н. И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1971.— С. 220.

⁴⁸ Кадеев В. И. Раскопки в портовом районе Херсонеса // АО 1982.— М., 1984.— С. 264.

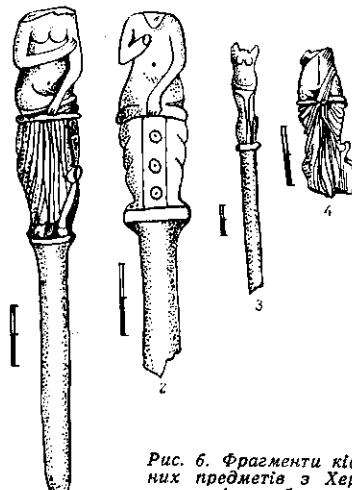

Рис. 6. Фрагменти кістяних предметів з Херсонесу із зображенням Афродіти (1—4).

ронності, в Херсонесі непоодинокі. На деяких зображення Афродіти з дельфіном біля ніг⁴⁹, на інших — Афродіти Стидливої * (рис. 6, 1—3).

Аналогічні і за сюжетом, і за технікою виконання фрагментовані кістяні предмети добре відомі серед археологічних знахідок, виявлених у Фракії та Мезії⁵⁰ (рис. 7). Вироби, що добре збереглися, знайдено у жіночих похованнях римської доби в некрополі м. Августа Траяна (сучасне м. Стара Загора)**. Загальна довжина знахідок — 18—19 см, діаметр стрижня до 1 см. На одному кінці предмета кільце діаметром 2,5—3 см, на другому — рельєфне зображення Афродіти (рис. 7, 2). І форма, і розміри виробів переконують, що це не головні шпильки і не туалетні палички. Можна припустити, що це культові чи вотивні

предмети, оскільки зображення на них досить певні: Афродіта, рідше — голуб, що входить до її свити і є символом родючості ***. Схоже, що ці предмети відігравали якусь роль у похованальному обряді жінок і дівчат римської Фракії, пов'язану з культом Афродіти хтонічної: всі знахідки виявлені *in situ* походять із жіночих поховань. Про існування такої іпостасі Афродіти свідчить і спеціальна література⁵¹.

У Херсонесі названі предмети з'являються в перших століттях н. е., можливо, з переселенцями чи вихідцями із Фракії або під їхнім впливом. На жаль, умови знахідки не дають доповнень для уточнення їх інтерпретації. До цього часу не встановлено призначення двох керамічних червонолакових платівок серцеподібної форми, оздоблених різбленим орнаментом з дрібних насічок (рис. 8). Знайдені вони в одному з поховань херсонеського некрополя⁵². Платівки аналогічної форми та розмірів, але з багатшим орнаментом (стилізованим рослинним), виявлено в некрополі римської Пауталії****.

Значний фракійський та західнопонтійський культурний вплив помітний на деяких херсонеських пам'ятках мистецтва. На схожість надгробних рельєфів із сценою «загробної трапези» Херсонеса та Одеса в свій час вказувала Г. П. Іванова⁵³. Значна кількість цих надгробків у Херсонесі свідчить про досить широкий попит на них серед заможних верст місцевого населення. Замовлялися вони переважно місцевим майстрям, що виконували їх на зразок західнопонтійських, але з врахуванням запитів замовника, місцевих традицій і особливостей матеріалу, з якого вони виготовлялися.

В існуванні фракійського впливу переконує нова група посвятивих рельєфів місцевого виробництва, серед яких — і знахідки з портового

⁴⁹ ОАК за 1885.—СПБ., 1897.—С. 107.—Рис. 257; Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом // ИАК.—1905.—Вып. 16.—С. 49.—Рис. 8.

* Випадкова знахідка 1950 р. на березі моря в Херсонесі.

⁵⁰ Милчев А., Пеков Д. Новооткрыти находки от Михайловград (Монтана) // Археология.—1965.—Кн. 3.—С. 50.—Обр. 6; Preda C. Callatis: necropolis romanobizantina.—Bucureşti, 1980.—Pl. XXIX; Перник.—София, 1981.—Т. 1.—С. 180.—Обр. 123, 6.—С. 191.—Обр. 132. Фрагмент кістяного предмета з Афродітою із Рацієрію, виставлений у експозиції Окружного музею в м. Відін.

** Вдячні науковому співробітнику Окружного музею в м. Стара Загора К. Калчеву, який надав можливість ознайомитись з цими знахідками.

*** Кілька бронзових предметів із зображенням голуба є в колекції Археологічного музею м. Варна.

⁵¹ Farnell L. The Cults of the Greek States.—Oxford, 1896.—Vol. 2.—Р. 652.

⁵² ИАК.—1911.—Вып. 42.—С. 6, 9.

**** Пластини зберігаються в Окружному музеї м. Кюстендила. Ознайомила нас з цими науковий співробітник музею Л. Стайкова.

⁵³ Іванова Г. П. Сцена загробної трапези на херсонеських надгробних рельєфах // Археологія.—1970.—Т. 23.—С. 74—90.

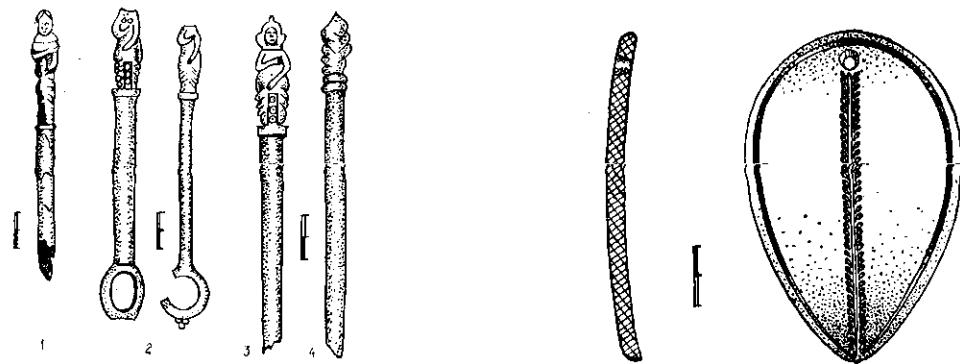

Рис. 7. Кістяні предмети з зображенням Афродіти та Мелеагра. 1—4: 1 — Монтана. Окружний музей м. Михайлівграда; 2 — Августа Траяна. Окружний музей м. Стара Загора; 3 — Рацерій. Окружний музей м. Відлін; 4 — Каллатіс (Preda C. Caffaiis... pl. XXIX).

Рис. 8. Червонолакова керамічна плитка з некрополя Херсонеса.

району Херсонеса. Рельєфи виконані безумовно за фракійськими сюжетами, але мають певні місцеві особливості в художній манері та деяких деталях зображення⁵⁴. Один з них виявлено 1970 р. при розбиранні ранньосередньовічної стіни. Прямокутна мармурова стела мала заокруглений лівий кут та зображала вершника біля віттаря (рис. 9). Нижній край стели зберіг вузьку смугу облямівки. Сліди збитої зубилом облямівки можна помітити і вподовж лівого краю. Зображення виконане в досить високому рельєфі і збереглося повністю, не-значних ушкоджень зазнали лише фігури вершника та коня. Від зображення віттаря збереглася лише ліва половина. Кінь та вершник на рельєфі повернуті праворуч. Вершник різко зупинив коня і стримує його біля віттаря, на якому горить вогнище. На такий задум автора твору вказують складки одягу, що розвиваються за спиною вершника, тухо натягнуті поводи та фігура коня з високо піднятою лівою передньою ногою. Поза коня важка, статична. Помітна також певна невідповідність пропорцій вершника і коня: вершник присадкуваний, без талії і, незважаючи на пряму посадку, видіється сутулуватим, з не-пропорційно великою головою. Дуже виразне обличчя вершника з бородою та пишною шапкою волосся, перевитого стрічкою; персонаж одягнений у хламиду. За спиною у нього згорнута накидка, на ногах — чоботи.

В цілому рельєф виконаний у відповідності з канонами, характерними для подібних фракійських пам'яток: стела майже повністю заповнена зображенням, непропорціональна фігура вершника головою впирається в край стели тощо⁵⁵. Однак пам'ятка відрізняється від уже відомих зображень фракійського вершника, описаних в літературних джерелах, присвячених пам'яткам з території Балканського півострова⁵⁶. Найбільш близькі за композицією зображення зустрічаються серед рельєфів з вершником і присвятями богові Асклепію⁵⁷. Це може вказувати на те, що стела виготовлена в Херсонесі, але, можливо, на замовлення одного з уродженців Фракії — солдата місцевого римського гарнізону.

Інший рельєф, що зображує фракійського вершника, знайдено на дні водозбірної цистерни 1975 р. у приміщенні, суміжному з тим, де

⁵⁴ Кадеев В. И. Раскопки в Херсонесе // АО 1970.— М., 1971.— С. 268—269; Кадеев В. И., Романчук А. И. Раскопки в портовом районе Херсонеса // АО 1975.— М., 1976.— С. 330.

⁵⁵ Дав.: Кобылина М. М. Античное искусство на территории Болгарии // Материалы по теории и истории искусства.— М., 1956.— С. 65.

⁵⁶ Kazanov G. Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien.— Budapest, 1938; Scorpan C. Cavalerul trac.— Constanța, 1967.

⁵⁷ Ibid.— Taf. 40, 238.

виявлено перший рельєф. Зображення різьблене на прямокутній вапняковій стелі з ледь заокругленими кутами (рис. 10). Зберігся він не повністю: відбито правий нижній кут і частково пошкоджено верхній. Значно пошкоджені фігура вершника і коня, важко визначити окремі деталі рельєфу. Однак немає сумніву, що знахідка виготовлена в Хер-

Рис. 9. Мармуровий рельєф із зображенням фракійського вершника.

Рис. 10. Вапняковий рельєф із зображенням фракійського вершника.

сонесі. На це вказує матеріал стели та характер зображення вёршника. Датується пам'ятка не раніше II ст.

Цілком імовірно, що обидва рельєфи належали до посвятних і зберігалися в одному приміщенні, хоч потім виявилися в сусідніх. Знахідки дають можливість припустити, що в портовому районі Херсонеса поруч із приміщенням казарми, розташованої біля міських воріт, містилося фракійське святилище.

Розглянуті матеріали свідчать не тільки про існування економічних і культурних контактів Херсонеса Таврійського з римською Фракією та Мезією, але й про вплив культури останніх на деякі сторони побуту, ідеології та образотворчого мистецтва херсонеського населення.

В. И. Кадеев, С. Б. Сороцан

ХЕРСОНЕС И ЗАПАДНЫЙ ПОНТ: ПРОБЛЕМА КОНТАКТОВ

В статье рассмотрены новые и некоторые давно известные, но не привлекавшие к себе внимания, материалы из раскопок Херсонеса, указывающие на торгово-экономические и культурные связи Северного Причерноморья с Мезией и Фракией в первых веках нашей эры. Об этом свидетельствуют обнаруженные в Херсонесе мортарии мастеров Марка Арецио и Филемона, клейменые светильники II — начала III в., краснолаковые сосуды с рельефным орнаментом, кубки-горшочки баночной формы с каннелированным туловом, а также довольно многочисленные светильники фракийского типа IV—VI вв. По-видимому, из Подунавья со второй половины II в. и до 70-х гг. III в. поступали два варианта однотипных кувшинов с биконическим туловом на высоком поддоне. Обнаружены также материалы, свидетельствующие об определенном влиянии римской провинциальной культуры на быт, идеологию и изобразительное искусство Херсонеса. Это бронзовые статуэтки божеств, имеющих аналогии в Мезии и Фракии; жанровая статуэтка, изображающая раба-актера; бронзовая матрица для изготовления изображений Диониса, подобная найденным в Абритусе и Фракии; культовые или вотивные kostяные стержни с кольцом на одном конце и изображением Афродиты на другом. В портовом районе Херсонеса найдены мраморные и известняковые рельефы с изображением фракийских всадников и Асклепия, которые позволяют предположить, что по соседству со зданием казармы у городских ворот находилось святилище, которое посещали солдаты римского гарнизона фракийского происхождения.

В целом объем торговли Херсонеса с Западным Понтом не превышал 4% импорта города, однако с учетом транзитных товаров, шедших через Мезию из Италии и западных провинций Римской империи, он достигал 10%.

V. I. Kadeev, S. B. Sorochan

THE CHERONESE AND WEST PONT: PROBLEMS OF CONTACTS

Based on materials of the excavations in the Chersonese, the paper ilucidates new and well-known but scanty data which testify to trade-economical and cultural relations of the North Black sea area with Mezia and Frakiya in first centuries of this era. Mortars of masters Mark Aretsio and Filemon, branded lighting appliances of the 2nd—early 3d centuries, red-lacquer vessels with relief ornament, bawl-pots of jar shape with cannelured body as well as rather numerous lighting apliances of the Frakian type of the 4th—6th centuries discovered in the Chersonese testify to it. Two variants of one-type jugs with a biconical body on a high bottom were apparently coming from Podunavie (the Danube area) since the second half of the 2nd century and to 70s of the 3d century. Materials which confirm a certain effect of the Rome province culture on the every-day life, ideology and the fine arts of the Chersonese were also found: bronze statuettes of divinities having analogs in Mezia and Frakiya; a genre statuette depicting a slave-actor; a bronze matrix for making Dionysus images, the like is found in Abritus and Frakiya; cult and votive ivory rods with a ring on one end and Afrodite image on the other. Marble and limestone reliefs with images of the Frakian riders and Asklepius which permit supposing that a shrine was situated near the barracks beside the town

gates which was visited by the soldiers of the Frakian extraction from the Rome garrison have been found in the port region of the Chersonese.

On the whole, trade volume of the Chersonese with West Pont did not exceed 4 % of the town import, but with regard for transit goods going via Meziya from Italy and western provinces of the Roma empire it achieved 10 %.

Одержано 12.01.88.

Тринефні споруди у черняхівському домобудуванні

Б. В. Магомедов

Аналізується тип будівель, що потрапив у Східну Європу з північної Германії. Скорочені пропорції черняхівських тринефних споруд пояснюються умовами іншого етно-соціального та географічного середовища. Доводиться, що для зведення стін цих споруд використовувалися різні матеріали, в тому числі блоки дерну, а в конструкції даху застосовувалося глиняне покриття.

Поняття черняхівської культури як поліетнічного утворення нині стало загальноприйнятим. Свідоцтва про вплив на її формування племен слов'янського, пізньоскіфського, сарматського, германського, фракійського походження представлені археологічним матеріалом різних категорій¹. Серед різноманітності черняхівського домобудування деякі типи споруд вдалося переконливо пов'язати з культурною традицією певного етносу. Так, підквадратні напівземлянки з печами-кам'янками, поряд з іншими ознаками, є слов'янським елементом у черняхівській культурі², кам'яні будинки Причорномор'я — залишками еллінізованого пізньоскіфського населення³. У 60-ті роки увагу дослідників привернули так звані «великі» або «довгі будинки», походження яких пов'язувалося з германськими домобудівними традиціями⁴. Головною відмітною рисою цих наземних будівель є значна площа — 65—120 м² та більше,— а також їх поділ на житлову та господарську частини (що, зрештою, прослідувати не завжди вдається). Е. А. Рікман вважав, що це помешкання великих патріархальних сімей. Вони виникли під германським впливом, хоч споруджувалися різними племенами⁵. М. О. Тиханова, вивчивши два, що добре збереглися, «довгих будинки» на поселенні Лепесівка, співставляла їх з германськими *Stallhaus* Північно-Західної та Центральної Європи, а ліпну кераміку — з матеріалами могильника Дитиничі та пам'яток Німеччини і Польщі⁶. Пізніше цей тип будівель розглядав В. К. Волянік. На жаль, без достатніх підстав він вважав, що необхідною рисою «великих будинків» є їх виразна дво- (або багато-) камерність, а тому виключав з-поміж них усі молдавські матеріали. «Достовірні» споруди з Волині та Середнього Подніпров'я пов'язані із

¹ Археология Украинской ССР.—К., 1986.—Т. 3.—С. 70—100.

² Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу.—К., 1981.—С. 18—61.

³ Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.—К., 1987.—С. 16—25.

⁴ Рикман Э. А. К вопросу о «больших домах» на селищах черняховского типа // СЭ.—1962.—№ 3.—С. 121—138; Тиханова М. А. Раскопки на поселении III—IV вв. у с. Лепесовка в 1957—1959 гг. // СА.—1963.—№ 2.—С. 178—190.

⁵ Рикман Э. А. Указ. соч.—С. 121—138; Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.—М., 1975.—С. 88—105.

⁶ Тиханова М. А. Указ. соч.—С. 178—190; Тиханова М. А. Раскопки поселения у с. Лепесовки // VII Международный конгресс доисториков иprotoисториков. Доклады и сообщения археологов СССР.—М., 1966.—С. 209—214.

Тринефні житла черняхівської культури

Пам'ятка, № житла	Розмі- ри, м.	Площа, м ²	Про- порції	Наяв- ність су- цільної обмазки	Кількість опор даху	Діаметр ям від внутріш- ніх опор, м	Діаметр ям стов- пів від стін, м
Будешти, будівля 2	18×8	144	2 : 1	+	8	0,7—0,8	0,4—0,5
Русяни, житло 1	16×9	144	1,8 : 1	+	?	?	?
Собар, житло 1	15,5×11	170	1,4 : 1	+	4	1×1,6	0,4—1
Шершні, житло 2	9,3×6,7	62	1,4 : 1	+	6	0,6×1,1	—
Курники, житло 1	понад 11,5×7	понад 80	?	—	6 або більше	0,6—1	0,4—0,6

знахідками кераміки «типу Дитиничів або пшеворської культури»⁷. Подальші дослідження підтвердили ці спостереження. Ліпна кераміка, що супроводжує більшість черняхівських «великих будинків», має пряме відношення до культур басейну Вісли — вельбарської та пшеворської.

Зосереджуючись на типологічній єдності «великих будинків», дослідники менше уваги приділяли їх конструктивним особливостям. Серед останніх найважливішими слід вважати ті, що зумовлені великою площею будівлі. Це додаткові опори всередині будинку. В багатьох з досліджених черняхівських «великих будинків» внутрішні опори відсутні (або не простежені). Відомі будівлі, де перекриття спиралося не тільки на стіни, але й на ряд стовпів, розташованих під гребенем даху (наприклад, у Великій Слобідці)⁸. Оскільки в цьому випадку внутрішній простір приміщення ділився по осі будинку на дві частини, такий тип споруд прийнято звати двонефним. Дещо більше поширені тринефні конструкції, де двома рядами стовпів приміщення ділилося на три частини. При значній ширині будівлі така конструкція має переваги над однопрольотною або двонефною. Оскільки вага даху розподілялась на два ряди опор приблизно посередині кроков, то: 1) при тій самій міцності можна було збільшити вагу перекриття; 2) бокові стіни споруди зазнавали значно меншого вертикального навантаження. Функція стін у таких будівлях обмежувалася в основному захистом від вітру та холоду, тому їх могли зводити і з нетривких матеріалів — обмашеного глиною плоту, блоків дерну і т. ін.

Житла подібного типу в Південно-Східній Європі попередників не мають, але добре відомі на Заході. «Довгі будинки» тринефної конструкції, поділені на житлову частину та стійло для худоби (*Wohnstallhaus*) будувалися населенням Північної Європи з часу доби бронзи. У римський час вони переважали на рівнинах між Рейном та Ельбою, відомі у Данії, на південні Скандинавського півострова та на балтійських островах. У Південній Прибалтиці (північ НДР та Польщі) тринефні будинки поодинокі⁹. Паралельно тут трапляються двонефні, однопрольотні наземні, а також заглиблі житла¹⁰. Пов'язавши мож-

⁷ Воляник В. К. К вопросу о «больших домах» в черняховской культуре // Славяне и Русь.—К., 1979.—С. 37—48.

⁸ Козак Д. Н., Журко О. І. Поселення поблизу с. Велика Слобідка пізньоримського часу в Середньому Подністров'ї // Археологія.—1983.—Вип. 43.—С. 62—71.

⁹ Кларк Дж. Доistorische Европа.—М., 1953.—С. 166, 167; Zippelius A. Das vormittelalterliche dreischiffige Hallenhaus in Mitteleuropa // Bonner Jahrbücher.—1953.—Bd. 153.—S. 13—45; Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa.—Berlin, 1978.—Bd. I.—S. 309—310.—Bd. II.—1983.—S. 81.

¹⁰ Prahistoria Ziemi Polskiej.—Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1981.—T. V.—S. 105, 383—384; Die Germanen ... —Bd. II.—S. 83. У Польщі тринефа будівля знайдена тільки у Вульці-Ласецькій: Bender J. W., Barankiewicz B. Osada z okresu rzymskiego w Wólce Lasieckiej, pow. Lowicz // AP.—1962.—T. VII.—Z. 1.—S. 23—30.—Rys. 15.

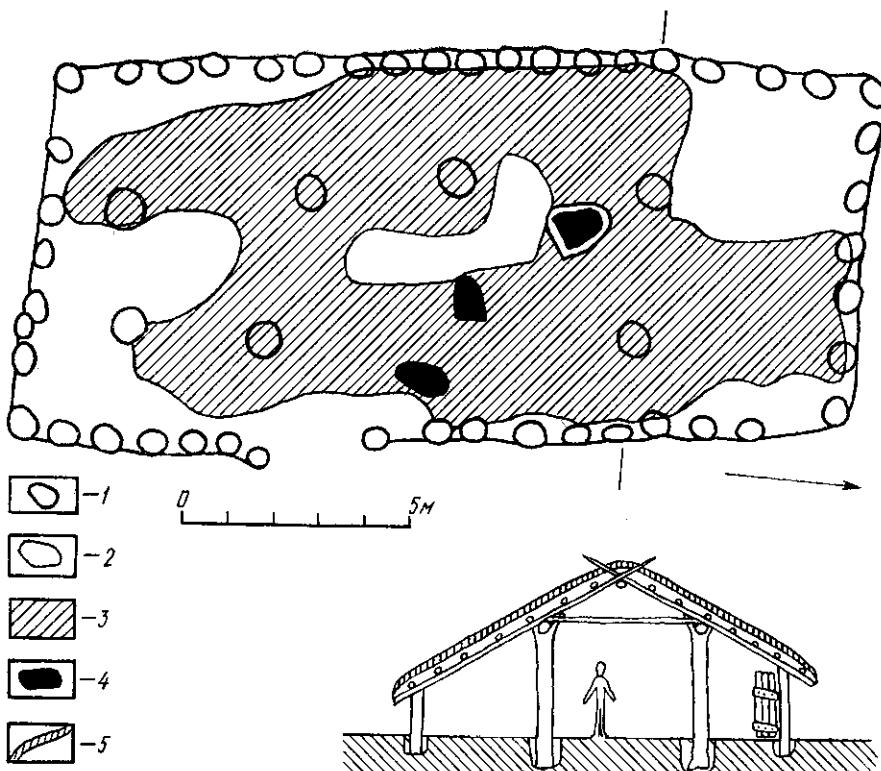

Рис. 1. Будешти. План та реконструкція будівлі 2. Умовні знаки: 1 — стовпові ями, 2 — інші ями, 3 — розвал обпаленої глиняної обмазки, 4 — вогнище, 5 — глиняна обмазка покрівлі.

ливість появи «довгих будинків» у польському Помор'ї з гіпотетичним переселенням із-за моря племені готів, дослідники помітили їхню подібність до будівель Південної Скандинавії. Відзначалися і суттєві відмінні, зокрема у конструкції стін: на півночі Німеччини та Польщі вони, звичайно, мали каркас із дерев'яного частоколу, тим часом як у Скандинавії стіни споруджувалися з каменю, пересипаного землею, а у Ютландії (Данія) із землі, точніше — дерну¹¹. Деякі польські дослідники вважають, що ідея «довгого будинку» була занесена у Помор'я із Скандинавії і набула місцевих конструктивних змін¹². Інші такий зв'язок (в усякому разі пряме переселення скандінавів) піддають сумніву¹³.

На нашій території, як і в Польщі, довгі житлові споруди не мають генетичних попередників. Однак не всі вони прямо наслідують і класичний германський *Wohnstallhaus*. У конструктивному плані наближаються до нього черняхівські тринефні будівлі. Нині їх відомо сім: п'ять у Молдавії та дві у Вінницькій області УРСР. Найбільш чітко цей тип представлений на молдавському поселенні Будешти¹⁴ (рис. 1;

¹¹ Skowron I. Osada z okresu rzymskiego na Pomorzu, w południowej Skandynawii i Jutlandii. Studium porównawcze // Archaeologia Baltica.—1979.—Vol. IV.—S. 128—129. Дернові стіни зрідка зустрічаються у північно-західній Німеччині: Zippelius A. Op. cit.—S. 36.

¹² Skowron I. Op. cit.—S. 128—129.

¹³ Kmiecicki J. Kulturverbindungen Skandinaviens und südlicher Ostseeküste in der Spät-Latene und römischen Kieserzeit // Archaeologia Baltica.—1986.—T. VII.—S. 39—59.

¹⁴ Щербакова Т. А., Чеботаренко Г. Ф. Усадьба на поселении первых веков н. э. у с. Будешты // Археологические исследования в Молдавии в 1973 г.—Кишинев, 1974.—С. 96—97.—Рис. 1, сооружение 2.

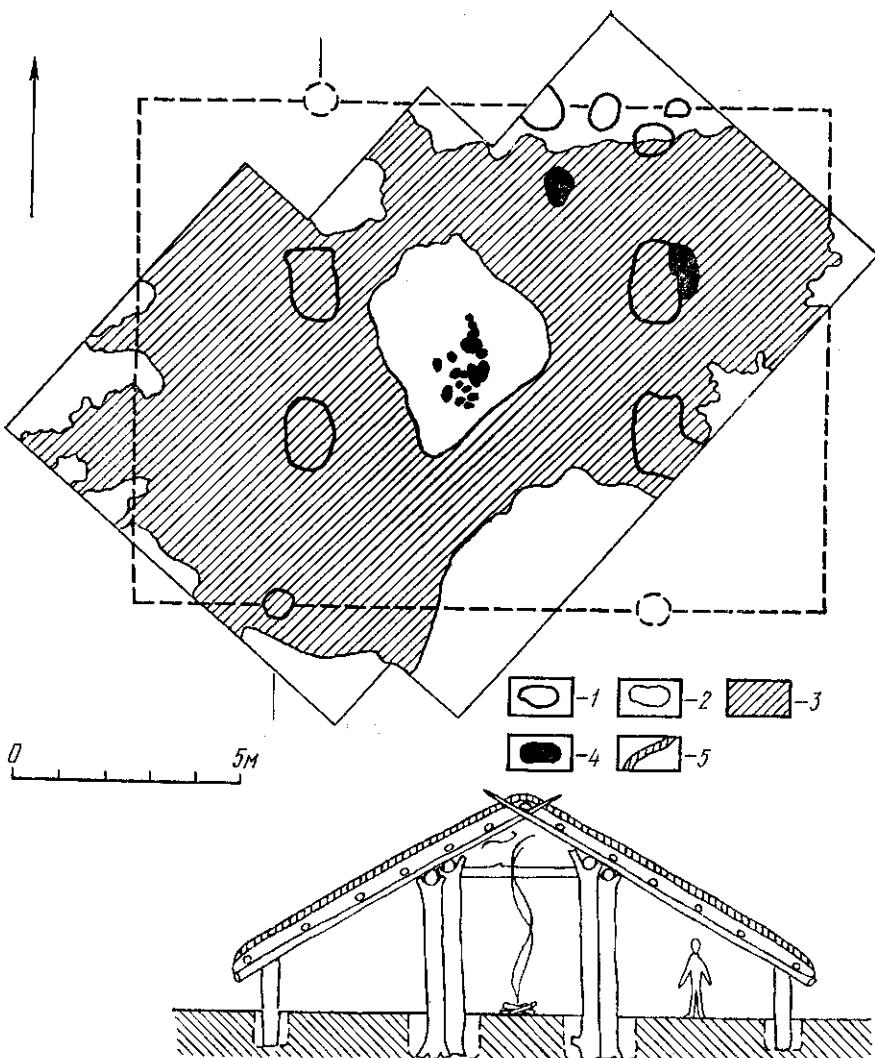

Рис. 2. Собар. План та реконструкція житла 1 (розкоп VII). Умовні знаки: 1 — стовпові ями, 2 — інші ями, 3 — розвал обпаленої глиняної обмазки, 4 — вогнище, 5 — глиняна обмазка покрівлі.

таблиця). Розміри споруди 18×8 м. Паралельно довгій осі збереглося два ряди ям від внутрішніх опор. Стіни простежуються за щільним рядом стовпових ямок. Більша частина площини житла вкрита шаром обпаленої глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій.

Два тринефні будинки (в Русинах та Собарі) дослідив Е. А. Рікман¹⁵. План першого з них не опублікований, але за описом житло подібне до будештського (таблиця). Вказано автором споруда з Собаря (житло 2, розкоп XI) розкопана не повністю¹⁶. Під шаром обмазки (9×12 м) розчищено стовпові ями, однак чіткої системи їх розташування не встановлено і виявити конструкцію житла важко. Рештки іншого приміщення з Собаря (житло 1, розкоп VII) Е. А. Рікман інтерпретував як будівлю з двонефною планіровкою¹⁷. Ми пропонуємо свій варіант реконструкції цієї споруди, як тринефної (рис. 2; таблиця). На його місці лишилося нагромадження обпаленої обмазки розмірами

¹⁵ Рікман Э. А. Этническая история ... — С. 91.— Табл. IV.

¹⁶ Рікман Э. А. Поселение первых столетий нашей эры Собарь в Молдавии // СЛ.— 1970.— № 2.— С. 184—187.— Рис. 4.

¹⁷ Там же.— С. 180—183.— Рис. 16.

15,5×11 м. Навколо центральної частини з вогнищем симетрично розташовані чотири овальні ями розмірами в середньому 1×1,6 м. Довга вісь будівлі проходила поміж ними в напрямку схід — захід. У ці ями були вкопані товсті опори перекриття. Овальну форму можна пояснити тим, що кожна з них складалася з пари зв'язаних стовпів. На місці бокових стін збереглися значно менші ями. Якщо реконструювати план споруди, її пропорції виявляються дуже домірними. Ширина центрального нефу — 3,5 м, обох бокових — по 3,8 м. Довжина центральної частини між парами опорних стовпців — 7,5 м, довжина торцевих частин будинку — по 3,8 м. Несучим каркасом служили стовпи, між якими розміщувалися менш тривкі конструкції.

В останні роки ще дві тринефні споруди відкрито у Молдавії Т. О. Щербаковою та М. Б. Щукіним, однак відомості про них поки що не опубліковані.

У 1982—1983 рр. під час дослідження поселень Шершні та Курники на Південному Бузі відкрито рештки наземних жител, два з яких

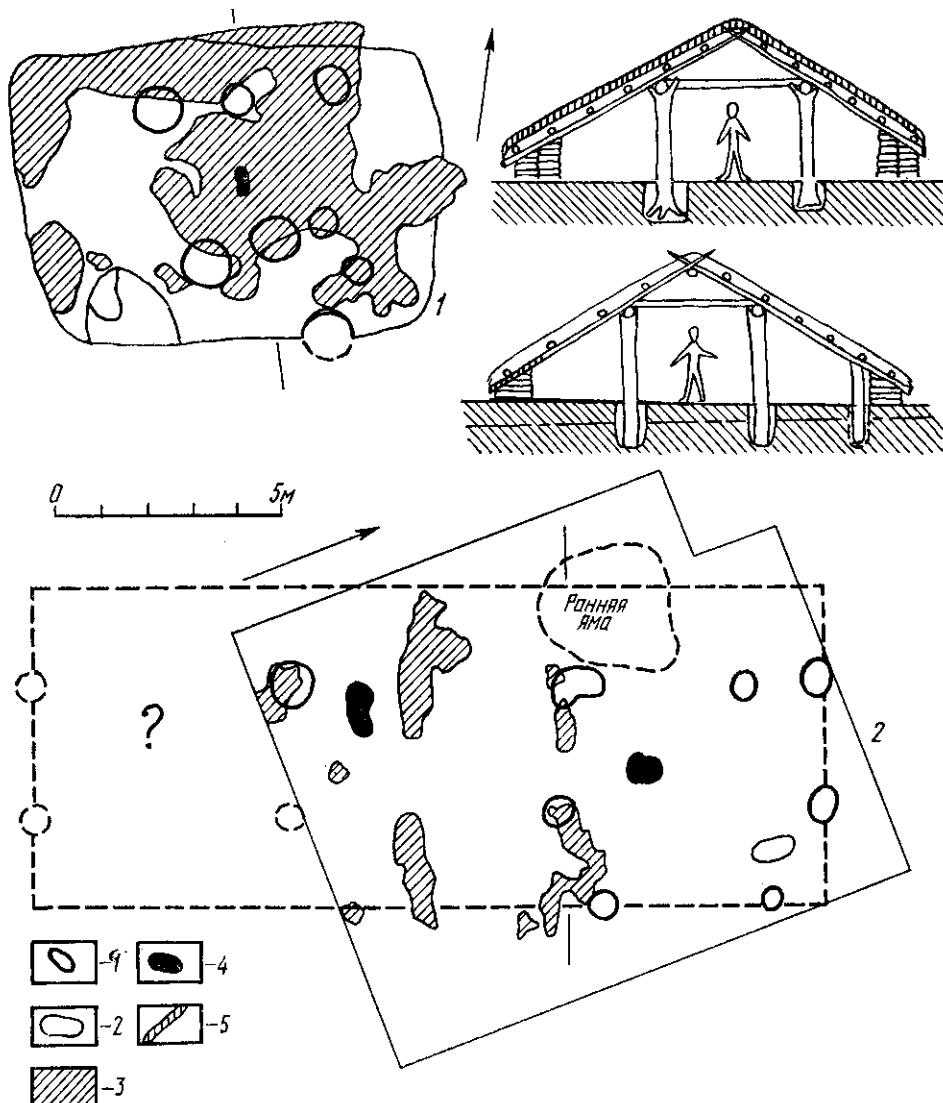

Рис. 3. Планы та реконструкції жител: Шершні (1), Курники (2). Умовні знаки: 1 — стовпові ями, 2 — інші ями, 3 — розвал обпаленої глиняні обмазки, 4 — вогнища, 5 — глинняна обмазка покрівлі.

мали тринефну конструкцію¹⁸. Житло 2 з Шершнів простежувалось у вигляді прямокутної гумусованої плями розмірами $6,7 \times 9,3$ м, перекритої шаром обпаленої глини (рис. 3, 1; таблиця). Ями від опорних стовпів розміщувалися двома лініями по три у кожній. Їхні діаметри — від 0,6 до 1,1 м, глибина 0,45—0,8 м. Решта ям мала допоміжне або господарське призначення. Вогнище було у центрі житла. Більша частина площини будови перекривалася шаром обмазки товщиною до 0,25 м у центрі. На глині збереглися відбитки полови та соломи, гілок з листям, розколотих колод та жердин, у тому числі перехрещених під прямим кутом. У заповненні житла траплялося вугілля.

Від житла 1 у Курниках збереглося менше решток, ніж від описаних вище будівель (рис. 3, 2; таблиця). Воно сильно пошкоджене оранкою, його південна частина досліджена не повністю. Західна стіна перекривала більш ранню, заглиблену господарську споруду. Ширина житла 7, довжина — не менше 11,5 м. Від двох рядів внутрішніх опор залишилися розташовані попарно ями (діаметр 0,6—1 м, глибина 0,65—0,95 м). Одна з ям від південної пари стовпів, напевно, лишилася за межами розкопу. Північна пара стовпів не тільки підтримувала перекриття, але й входила у конструкцію торцевої стіни. Приблизно таким чином можна реконструювати і південну торцеву стіну. На місці бокової східної стінки простежуються ями від стовпів. Західна стіна відновлена умовно за поширенням знахідок та обмазки. Обпалена глинена обмазка залягала двома смугами шириною 0,4—1,2 м строго перпендикулярно до осі житла. Є підстави гадати, що це сліди згорілих внутрішніх перегородок з проходами посередині. Південне та північне приміщення цього трикамерного житла опалювалися вогнищами.

На підставі планів та залучення європейських аналогій ми спробували реконструювати поперечні перерізи тринефних будинків (рис. 1—3). Усіх їх об'єднує наявність надто широких прогонів між боковими стінами: від 6,7 до 11 м. Загальною рисою є і великий діаметр ям для внутрішніх опор (в Будештах, Шершнях та Курниках від 0,6 до 1,1 м, в Собарі — $1 \times 1,6$ м), що перевищує діаметр ям для стовпів зовнішніх стін. Як вказано вище, це зумовлено тим, що перекриття тисло в основному на внутрішні опори. Для них застосовувалися товсті колоди, хоч важко припустити, що їхній діаметр перевищував 0,5 м. Можливо, у великі ями вкопувалися стовбури дерев разом із обрубаним корінням.

Верхівки опор обох повздовжніх рядів у тринефних будівлях були зв'язані горизонтальними жердинами, на які спиралися крокви. Крім того, для надання жорсткості каркасу опори скріплювалися поперечними балками попарно. Мінімальна висота цієї конструкції (без кроков), що являла собою несучий «скелет» будівлі, визначалася зростом людини й ледве чи набагато його перевищувала. У пропонованих реконструкціях черняхівських тринефних споруд висота опорних стовпів прийнята у межах 2—3 м при схилі покрівлі близько 30° . У цьому випадку найвища точка стелі (під гребенем даху) сягає 3—4 м. Цього достатньо для вентиляції приміщення під час горіння вогнища. Більш високе розташування даху утруднювало обігрівання житла¹⁹. Цим пояснюється і невелика висота бокових стін — від 0,6—0,7 (Курники) до 1—1,6 м (Будешти). В останньому випадку високій боковій стіні будинку відповідає дверний отвір шириною 2 м. Його висота (близько 1,5 м) цілком достатня для входу. У більшості випадків вход містився у торцевій стіні.

Стіни та дахи тринефних будинків могли будуватися з різних матеріалів. Основою стін будештської споруди був частокіл з паль діаметром близько 0,3 м. Можливо, вони були переплетені лозою та об-

¹⁸ Магомедов Б. В. Черняховские памятники Южного Поднебесья // Труды V Международного конгресса археологов-славянистов.—К., 1988.—Т. 4.—С. 144—148.

¹⁹ Німецькі дослідники вважають, що висота германських будинків сягала 7 м (Die Germanen ... — Bd. I.—S. 310).

машені глиною. Стіни жител з частоколу в черняхівському домобудуванні трапляються рідко. Вони є елементом конструкції двонефного «довгого будинку» з Великої Слобідки та подібної споруди з Журівки²⁰. Основа стін з вкопаних в ряд стовпів характерна для наземних споруд, у тому числі й «довгих будинків», на півночі Польщі (пшеворська та вельбарська культури)²¹ та для більш західних германських культур²².

Про стіни споруд з Собаря, Курників та Шершнів важко стверджувати щось певне. Стовпових ям тут практично не лишалося (за винятком нерегулярних ям, мабуть від додаткових опор). З подібними випадками дослідники черняхівського домобудування стикаються постійно. Ями від стовпів не простежуються при розкопках наземних споруд різної площині, у тому числі й «великих будинків»²³. Звичайно вважають, що такі стіни являли собою пліт, обмазаний глиною. Тонкі, не-глибоко забиті кілки лишали мало примітні ямки, які важко виділити в культурному шарі. В літературі утвердилася думка, що масиви обпаленої глинняної обмазки, які постійно трапляються на місці згаріш, є залишками саме таких стін. Справді, у ряді випадків, коли обмазка залягає більш-менш суцільною смugoю по периметру житла або на місці перегородок, таке пояснення є переконливим. Прикладом цього є «довгі будинки» з Лепесівки²⁴. Залишки стін тут представлені у вигляді смуг обпаленої глини близько 0,3 м завширшки, що окреслюють план двокамерної споруди. Вздовж південної стіни М. О. Тихановій вдалося простежити ряд ямок від кілків діаметром 2—2,5 см. Смуги обмазки, але значно ширші (1—2 м) виявлено й на місці стін «великого будинку» з Делакеу²⁵. Подібні сліди внутрішніх перегородок житла з Курників описані вище (рис. 3, 2). У більшості ж випадків обмазка лежить величими масивами неправильної форми, іноді на всій площині будівлі. Таке ми бачимо на тринефних будинках з Будешт, Собаря, Шершнів (рис. 1; 2; 3, 1), а також у багатьох інших наземних спорудах різної площині²⁶. З конструкцією стін ці залишки, як правило, не пов'язані. Прості розрахунки показують, що коли під час пожежі стіни завалювались навіть строго під кутом 90° і тільки всередину приміщення, їхня висота у будештському житлі мала бути не меншою 4 м, а у будинках з Собаря і Шершнів — відповідно 5 та 3,5 м. Така висота неможлива при slabkому каркасі та й практично не потрібна. Великим масивам обмазки слід шукати інше пояснення (на цьому зупинимось нижче).

Оскільки, як було сказано, низькі бокові стіни тринефних будинків не були розраховані на велике навантаження, вони могли споруджуватися не тільки з обмазаного плоту, але й з дерну, подібно до ютландських жител²⁷. Стіни, складені з блоків дерну звичайно мали товщину 1—1,5 м при висоті 0,6—1 м (у наших випадках) і являли собою досить стійку конструкцію. Так могли бути побудовані зовнішні стіни житла з Курників, бо ані обмазки, ані регулярних стовпових ям від них не залишилося. Внутрішні ж перегородки з легкої дерев'яної основи з обмазкою після пожежі простежуються як скучення обпаленої глини (рис. 3, 2).

Великі масиви обмазки в середньому 10—15 см завтовшки, що перекривали площу тринефних жител з Будешт, Собаря, Шершнів та багатьох інших черняхівських будівель, на нашу думку, є залишками покрівлі. Глиною поверх комишу покривалися дахи небагатих будинків у грецьких колоніях Причорномор'я та кам'яних споруд на черняхів-

²⁰ Козак Д. Н., Журко О. І. Вказ. праця.— С. 62—71.

²¹ *Prahistoria ...*— S. 105, 383—385; *Kmiecinski J.* Op. cit.— S. 46—47.

²² *Die Germanen ...*— Bd. I.— S. 309—310.— Bd. II.— S. 81—83.

²³ Рикман Э. А. Этническая история ... — Рис. 13.

²⁴ Тиханова М. А. Раскопки на поселении III—IV вв. ... — С. 182.— Рис. 1.

²⁵ Рикман Э. А. Этническая история ... — С. 93, 94.— Рис. 13, 2.

²⁶ Там же.— Рис. 13.

²⁷ Skowron I. Op. cit.— S. 104—107, 119.

ських селищах того ж регіону²⁸. Дерев'яно-земляна покрівля застосовувалась у східнослов'янських та давньоруських житлах²⁹. Близьку аналогію являють також північноєвропейські «довгі будинки» з дахами, критими дерном. Велика вага таких дахів у черняхівських тринефних спорудах розподілялася на систему внутрішніх опор. При навантаженні на кожну з них по 2—3 т стовпі діаметром 30—50 см забезпечували необхідний запас міцності. У сучасній будівельній практиці нормативним є навантаження опор з розрахунку 2,5 кг/см². У такому випадку для житла з Будешт, наприклад (вага покрівлі близько 24 т або по 3 т на кожний з внутрішніх стовпів), придатні опори з площею перерізу 1200 см², тобто колода діаметром 40 см. З цими розрахунками узгоджується великий розмір стовпових ям у розглянутих будівлях.

Таким чином, у черняхівському домобудуванні вирізняється тип тринефних будівель подібний до традиційних споруд культур Середньої та Північної Європи не тільки за розмірами та формою (як решта «великих будинків»), але й за конструкцією. Деяко вкорочені пропорції споруд з Собаря та Шершнів (відношення довжини до ширини 1,4:1) порівняно з будівлями з Будешт, Русян та, певно, з Курників (відношення більше, ніж 1,8 : 1) пояснюються пристосуванням даного типу споруд до умов Східної Європи. Це можна пов'язати, з одного боку, із змінами в способах утримання худоби під впливом місцевих звичаїв та природних умов, а з другого — з розвитком структури сім'ї. Застосування дерну для стін та глини для покриття дахів зближує ці будівлі більш конкретно з домобудуванням Південної Скандинавії та Ютландського півострова. Це підтверджує припущення М. О. Тиханової (засноване на географії поширення «довгих будинків», фібул-монстрів та речей з рунічними написами) про існування зв'язків Ютландії з черняхівськими областями. Реальними носіями цих зв'язків могло бути плем'я герулів, вигнане з їхньої батьківщини данами. У другій половині III ст. воно виступає разом з готами біля берегів Чорного моря³⁰.

Б. В. Магомедов

ТРЕХНЕФНЫЕ СООРУЖЕНИЯ В ЧЕРНЯХОВСКОМ ДОМОСТРОИТЕЛЬСТВЕ

Среди разнообразия черняховских построек выделяются типы, связанные с культурной традицией разных этносов: славян, поздних скифов, а также германцев, с влиянием которых связывают «большие» или «длинные» дома. Последние автор делит на однопролетные, двух- и трехнефные сооружения. Трехнефные дома, состоящие из жилой части и стойла, в римское время господствуют в Северной Германии и Южной Скандинавии. На севере ГДР и Польши они единичны и сосуществуют с другими типами строений. В черняховской культуре трехнефных жилищ нам известно семь. Реконструкции на основе планов доказывают малую высоту их стен. Поскольку в трехнефных сооружениях масса перекрытия распределяется в основном на внутренние опоры, стены могли сооружаться из не очень прочных материалов. Применялись частокол, плетень, а также кладка из дерна. Большие массивы обмазки, занимающие значительную часть площади жилищ, являются не остатками стен (как было принято считать), а остатками крыш, обмазанных глиной поверх камыша, веток, соломы. На каждую внутреннюю опору диаметром 30—50 см приходилось 2—3 т веса крыши, что соответствует современным строительным нормативам. Укороченные пропорции части черняховских «длинных домов» объясняются условиями Восточной Европы (изменение способов содержания скота, развитие структуры семьи). Применение дерна для стен и деревянно-земляная крыша подтверждают предположение о связях Ютландии с черняховскими областями (через переселение герулов).

²⁸ Магомедов Б. В. Черняховская культура ... — С. 23.

²⁹ Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники из с. Монастырек на Среднем Днепре.—К., 1988.—С. 83.

³⁰ Тиханова М. А. К вопросу о связях Южной Скандинавии с Восточной Европой в первой половине I тысячелетия н. э. // Studia archaeologica in memoriam Harry Moora.—Tallin, 1970.—С. 202—206.

THREE-NEPH STRUCTURES IN CHERNYAKHOVIAN HOUSE-BUILDING

Among a variety of Chernykhovian structures the types connected with cultural traditions of different ethnoses are distinguished: Slavs, late Scythians and Germans (with the influence of the latter "big" and "long" houses are associated). Long houses are divided by the authors into one-bay, two- and three-neph structures. Three-neph houses consisting of a dwelling part and a stall predominate in Rome times in the North Germany and South Scandinavian. In the North of GDR and Poland they are single and coexist with other types of structures. Seven three-neph dwellings are known in the Cheryakhovian culture. Plan-based structures prove small height of their walls. Since in three-neph constructions weight of ceiling was mainly distributed on inner supports, the walls might be constructed from low-strength materials. Palisade, wattle-fence as well as turf laying were used. Large massifs of covering which embrace considerable part of the dwelling area are not remains of walls (as it was accepted previously) but remains of roofs covered with clay after reed, branches, thatch. 2—3 tons of roof weight fell at each inner support 30-50 sm in dia., which corresponds to modern building code. Shortened proportions of a part of Chernyakhovian "long houses" were specified by conditions of Eastern Europe (change in the ways of the cattle care, development of the family structure). Utilization of turf for walls and wooden-earth roof confirm supposition about relations of the Jutland with Chernyakhovian areas (through herule resettlement).

Одержано 29.02.89.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1990 р. КНИГА

Мурзин В. Ю.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ СКИФОВ.

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ СКИФСКОГО ЭТНОСА.

10 арк.: іл.: 2 крб. 10 к.

Монографія присвячена одному з найбільш дискусійних питань сучасного скіфознавства. У книзі робиться спроба визначити початкову і заключну стадії процесу формування скіфського етносу в часі, висвітлюються основні етапи складання скіфів як конкретного історичного етносу. Усі питання розглядаються на широкому фоні ранньої історії скіфів, реконструкції найважливіших подій, якій приділяється значна увага.

ПАМЯТЬ АРХЕОЛОГІЙ

Микола Львович Ернст

І. М. Храпунов

5 жовтня 1989 року виповнюється 100 років з дня народження Миколи Львовича Ернста. Про його діяльність повідомляє лише радянська історична енциклопедія¹ та коротка ювілейна замітка чл.-кор. АН УРСР С. М. Бібікова². Сергій Миколайович працював під керівництвом М. Л. Ернста ще в студентські роки³ і з того часу не забував про свого старшого товариша. Під час довгих років ув'язнення М. Л. Ернста тільки С. М. Бібіков — єдиний з археологів — підтримував з ним зв'язок. У Кримському обласному державному архіві зберігається книга С. М. Бібікова «Раннетрипольське поселене Лука-Врублевецька на Днестре» з дарчим написом, яку він надіслав М. Л. Ернсту на заслання. Слід відзначити, що і М. Л. Ернст дуже тепло згадував свого учня і жалував, що Сергій Миколайович не став його послідовником у вивченні Чокурчі⁴.

Вершина творчої активності М. Л. Ернста припадає на 1920—1930-і роки, — час не зовсім вдалий для досліджень в галузі археології, — сподіватись на фундаментальні публікації майже не доводилося. Тому статті М. Л. Ернста в переважній більшості опубліковані в малодоступних виданнях. Багато з написаного взагалі не вдалося видрукувати. Трагічно склалась особиста доля М. Л. Ернста, у розквіті сил відірваного від праці. Внаслідок цього вченого швидко забули і його вклад в науку залишився не поцінованим.

М. Л. Ернст народився у Києві. Незабаром сім'я Ернств переїхала в м. Глухів, де Микола навчався у гімназії. Освіту він продовжив у Берлінському університеті. Там же в Берліні у 1911 р. він захистив магістерську дисертацію «Beriehungen zu den Krim-tataren unter Iwan III» і написав свою першу статтю⁵. У 1912 р. М. Л. Ернст повертається на батьківщину, стає бібліотекарем у бібліотеці Київського університету, але не залишає наукової праці. На той час він особливо цікавився російською історією⁶. У 1918 р. М. Л. Ернст працює бібліотекарем публічної бібліотеки в Петрограді, а в жовтні цього ж року переїжджає до Сімферополя. У Криму його діяльність пов'язана з Таврій-

¹ СИЭ.—М., 1976.—Т. 16.—С. 530.

² Бібіков С. М. Микола Львович Ернст (до 75-річчя з дня народження) // Археологія.—1964.—Т. XVI.—С. 232—233.

³ Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе.—Севастополь, 1927.—С. 42.

⁴ Письмо Н. Л. Ернста — С. Н. Олтаржевской // КОГА.—Р-3283.—Оп. № 1.—Ед. хр. № 18.

⁵ Ernst N. Die ersten Ein fâle der Krymtataren in Südrussland // Zietchrift für osteuropäshe Geschichte.—1912.—Band III.—Heft. 1.

⁶ Эрнст Н. Л. Путинль и его посад в первой половине XVII в.—К., 1914.

ським університетом, де він спочатку був бібліотекарем, потім приватдоцентом, а з жовтня 1920 р.— професором на кафедрах російської історії та німецької мови. Не залишаючи університет, М. Л. Ернст влаштовується до Центрального музею Тавріди (нині Кримський краєзнавчий музей) і працює там з 1921 по 1937 рр. завідуючим археологічним відділом і заступником директора з наукової роботи. Одночасно він бере найактивнішу участь у роботі Кримського комітету у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва, старовини та народного побуту (Кримохрис); є постійним секретарем, а пізніше й головою Таврійського товариства історії, археології та етнографії.

У 1937 р. Микола Львович був змушеній припинити роботу — його несподівано звільнили з музею, а на початку 1938 р. заарештували. У 1940 р. його силоміць звинуватили у протизаконних діях. Потім свідчення М. Л. Ернста перевірили, визнали їх хибними і за подання фальшивих свідчень його засудили до восьми років позбавлення волі. Покарання М. Л. Ернст відбував у Горьківській області, де працював лісорубом. У 1948 р. його звільнили, але незабаром знову заарештували і на п'ять років заслали у табір. З 1953 р. по 1956 р. Микола Львович мешкав в м. Прокопівську Кемерівської області як спецпоселенець. Помер він від інфаркту, коли отримав дозвіл повернутись у Крим — не витримав нервового потрясіння.

Коротко описавши життєвий шлях М. Л. Ернста, спробуємо звернутись до його наукової діяльності. Після переїзду в Крим 1918 року М. Л. Ернст відразу береться до вивчення археологічних пам'яток. У надзвичайно важких умовах громадянської війни, розрухи, голоду він безперервно займався пошуком старожитностей. С. М. Бібіков згадував, що Миколу Львовича, який ні за яких обставин не припиняв археологічних розвідок, неодноразово заарештовували то червоні, то білі, то зелені, але кожного разу відпускали — очевидно, вважаючи його просто диваком. У 1920-і рр. М. Л. Ернст плідно працював у Кримській палеолітичній експедиції. Під керівництвом Г. О. Бонч-Осмоловського він набув необхідних знань і досвіду польової роботи. Кримська палеолітична експедиція займалась розкопками і розвідками пам'яток різних часів, і це, напевне, сприяло формуванню майже унікальних якостей М. Л. Ернста як дослідника — пізніше він однаково успішно вивчав різні епохи — від палеоліту до пізнього середньовіччя. Ті пам'ятки, в розкопках яких у 1920-і рр. брав участь М. Л. Ернст, перелічені в спеціальній публікації⁷. Найвизначніше дослідження, здійснене під його керівництвом — розкопки мустьєрської стоянки в гроті Чокурча поблизу Сімферополя. Цю пам'ятку відкрив С. І. Забєлін у 1927 р., а в 1928—1936 рр. розкопки тривали під керівництвом М. Л. Ернста. Результати досліджень опубліковані лише в двох невеликих статтях⁸, на які тепер посилаються у всіх працях з кримського палеоліту, а також у популярній книзі⁹. Великий за обсягом, майже готовий до видання рукопис і більша частина польових матеріалів про Чокурчу зникли під час арешту М. Л. Ернста (а не під час Великої Вітчизняної війни, як інколи вважають)¹⁰. Колекція зберігалась, головним чином, в геологічному кабінеті Кримського педінституту і доля її невідома¹¹.

У різні роки М. Л. Ернст досліджував в охоронних цілях кургани, розташовані у Північному Криму і на околицях Сімферополя. Одне з поховань епохи бронзи в кургані біля с. Бахчи-Елі було перекрите плитою, орнаментованою зображеннями культових сцен, у тому числі най-

⁷ Эрнст Н. Л. Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921—1930) // ИТОИАЭ.— Симферополь, 1931.— Т. III.

⁸ Эрнст Н. Л. Раскопки палеолитической стоянки в Чокурчинском гроте у Симферополя // ИТОИАЭ.— Симферополь, 1929.— Т. III; Эрнст Н. Л. Четвертичная стоянка в пещере у дер. Чокурча в Крыму // ТАИЧПЕ.— 1934.— Вып. 5.

⁹ Эрнст Н. Л. Люди ледникового периода в Крыму. Научно-популярный очерк.— Симферополь, 1930.

¹⁰ Колосов Ю. Г. Белая скала.— Симферополь, 1977.— С. 8, 9.

¹¹ Письмо Н. Л. Эрнста— С. Н. Олтаржевской.

давніших з відомих у Східній Європі, орними знаряддями¹². Скіфські поховання з розкопок М. Л. Ернста частково опубліковані¹³. Деякі відомості про них збереглись в архівах.

Особливу увагу М. Л. Ернста привертали пізньоскіфські пам'ятки. Він був першим, хто, за висловом П. М. Шульца, «... у культурі пізніх скіфів відзначив неповторну своєрідність»¹⁴. Загальновідомо, що під керівництвом М. Л. Ернста у 1926 р. були проведені перші широкомасштабні розкопки столиці пізньоскіфської держави¹⁵. Наступного року він розкопав два вирубаних у скелі склепи на некрополі пізньоскіфської столиці. Стіна одного з склепів була прикрашена унікальним рельєфом вершника-скіфа¹⁶. М. Л. Ернст досліджував друге за обсягом пізньоскіфське городище Кермен-Кир. Результати цих робіт не опубліковані, але використовуються сучасними дослідниками завдяки збереженому звітові¹⁷. Відомо також, що М. Л. Ернст досліджував городище поблизу с. Мамут-Султан (нині Добре)¹⁸ і с. Джадар-Берди (нині Дружне)¹⁹. У 1927 р. місцеві мешканці частково зруйнували пізньоантичний могильник Нейзац. М. Л. Ернст встиг дослідити два склепи і тим самим поклав початок вивченню цікавої пам'ятки, яка відбила складні етнічні процеси, що відбувались у Криму в другій половині III—IV ст. н. е.²⁰ Приблизно до цього ж часу відноситься могильник, відкритий М. Л. Ернстом у долині р. Каці (дослідник розкопав ще один склеп)²¹. Із середньовічних пам'яток він розкопав лише склепи в урочищі Узен-Баш в Байдарській долині²².

Протягом свого життя в Криму М. Л. Ернст регулярно займався археологічними розвідками. У 1924 р. він дослідив, описав і зробив візуальний план городища біля с. Ягмурча (нині Залісся), вірно визначивши його культурну принадлежність на основі підйомного матеріалу²³. У 1929 р. він дослідив городища Солов'ївка (відоме ще членам ТУАК²⁴) і Хан-Елі²⁵. В архіві Кримського краєзнавчого музею збереглись протоколи засідань Таврійського товариства історії, археології та етнографії, у яких зберігаються відомості про деякі скіфські пам'ятки²⁶. Зокрема, М. Л. Ернст повідомив про городище в Холодній Балці (очевидно, йдеться про Таш-Джерган) (Протокол від 16 жовтня 1923 р., арк. 6). Разом з С. І. Забніним він доповів про скіфські поховання в

¹² Ця знахідка неодноразово публікувалась. Див.: Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.— М., 1987.— С. 79, 80 (з вказівкою на попередні публікації).

¹³ Троцкая Т. Н. Погребения у села Белоглинки // СА.— 1957.— № XXVII; Троцкая Т. Н. Находки из скіфских курганов Крыма, хранящиеся в областном краеведческом музее // ИАДК.— К., 1957.— С. 175—189; Крис Х. И. О впускных погребениях эпохи раннего железа в курганах долины Салгира // СА.— 1976.— № 2.— С. 242; Скорый С. А. Скифский курган с катакомбами в Северном Крыму // ДСС.— К., 1982.

¹⁴ Шульц П. Н. Позднескифская культура и ее варианты на Нижнем Днепре и в Крыму // ПСА.— М., 1971.— С. 131.

¹⁵ Эрнст Н. Л. Неаполь Скифский (к столетию со времени первых раскопок) // Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе.— Севастополь, 1927.

¹⁶ Эрнст Н. Л. Отчет о раскопках в Крыму // Архив ЛОИА.— Ф. 2.— Оп. 1.— 1927.— № 146.— Л. 13.

¹⁷ Колтухов С. Г. Об оборонительных сооружениях цитадели городища Красное (Кермен-Кыр) // СА.— 1986.— № 1.

¹⁸ Эрнст Н. Л. Летопись археологических раскопок...

¹⁹ Археологические экспедиции ГАИМК и АН СССР в 1919—1956 гг.— М., 1962.— С. 42.

²⁰ Высотская Т. Н., Махнева О. А. Новые позднескифские могильники в Центральном Крыму // Население и культура Крыма в первые века н. э.— К., 1983.— С. 73, 74.

²¹ Кутайсов В. А. Городище первых веков н. э. на горе Тас-Тепе в Крыму // Там же.— С. 147, 148.

²² Эрнст Н. Л. Отчет о раскопках в Неаполисе и в Байдарской долине // Архив ЛОИА.— Ф. 2.— Оп. 1.— 1926.— № 198.

²³ Эрнст Н. Л. Городище у деревни Ягмурча у Симферополя // Архив ЛОИА.— Ф. 2.— Оп. 1.— 1924.— № 110.

²⁴ ИТУАК.— 1903.— № 35.— С. 57, 58.

²⁵ Эрнст Н. Л. Летопись археологических раскопок...

²⁶ Протоколы заседаний Таврійського общества історії, археології та етнографії // Архів Кримського краєвидческого музея.— КП-24584.— Д-9516.

Зміїній печері, відзначивши розташовані над нею кільцеві вали (Протоколи від 22 червня 1924 р., арк. 12, і від 24 березня 1926 р., арк. 75). У плані дослідника входило суцільне дослідження річок Малий Салгір, Бештерек, Зуя, Бурульча, Сари-Су, Бюк- і Кучук-Карасу, Індол²⁷. Невідомо, наскільки здійснились ці задуми, але серед пізньоскіфських пам'яток, відомих М. Л. Ернсту і перелічені у книзі В. Ф. Гайдукевича, названо 15 городищ і 3 могильники²⁸. Деякі з них і досі відомі лише за назвами.

М. Л. Ернст протягом кількох років вивчав одне з найбільших у Криму «печерних міст» Ески-Кермен. Підсумком цієї праці є велика стаття, яка прояснила ряд надзвичайно заплутаних на той час проблем середньовічної Таврики²⁹.

У 1935—1937 рр. М. Л. Ернст разом з Я. П. Бірзгалом і С. Д. Коцюбинським за завданням Алупкинського музею здійснив величезну роботу по дослідженню пам'яток Південного берега Криму. У даному випадку його цікавили всі пам'ятки археології та архітектури від доби палеоліту до XIX ст. Кожна первісна стоянка, таврська поховальна споруда, середньовічне укріплення, будівля нового часу, що заслуговували на увагу, детально описувались, фотографувались, робились їх архітектурні обміри. Було одержано дуже цікавий, за відгуками співробітників М. Л. Ернста, архів, який згодом передано на зберігання до Алупкинського музею³⁰. Микола Львович встиг опублікувати лише короткий опис здійсненої роботи³¹, а архів, напевно, загинув під час евакуації Алупкинського музею у роки Великої Вітчизняної війни. Але навіть із лаконічних нотаток зрозуміло, яка велика робота була проведена. Кількість описаних таврських кам'яних ящиків нараховується сотнями, а середньовічних ісарів — десятками. Багато з них були невідомі попереднім дослідникам, у т. ч. і П. І. Кеппену. Цікаво, що М. Л. Ернст робив і досить суттєві історичні висновки, які не співпадали із загальноприйнятими і підтвердилися через багато років. Наприклад, він заперечував наявність таврських доримських стін Харакасу, а укріплення на Аю-Дазі відносив до доби середньовіччя.

Незважаючи на велику завантаженість археологічними дослідженнями, М. Л. Ернст не забував свого старого, ще студентського, захоплення російсько-татарськими відносинами. В одній праці він досліджував епізод російсько-татарсько-генуезьких відносин, який відбувся недавно до захоплення Криму турками³². В іншій — у результаті глибокого мистецтвознавчого та історичного аналізів — йому вдалося довести, що знамениті Залізні двері Бахчисарайського палацу були збудовані 1503 року талановитим італійським архітектором Алевізом Новим, який зупинявся у Криму по дорозі до Москви³³. У Москві Алевіз уславився, збудувавши багато церков, у т. ч. Успенський собор.

У 1936 р. вийшла з друку книга німецького історика Тунманна³⁴. Переклад цієї книги ще до революції виконала сестра відомого вченого О. Л. Бертьє-Делагарда С. Л. Белявська. М. Л. Ернст, який добре во-

²⁷ Эрнст Н. Л. Письмо в Главнауку НКПроса РСФСР // Архив ЛОИА.—Ф. 2.—Оп. 1.—1930.—№ 143.—Л. 3.

²⁸ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.—М., 1949.—С. 530, 531.

²⁹ Эрнст Н. Л. Эски-Кермен и пещерные города Крыма // ИТОИАЭ.—Симферополь, 1929.—Т. III.

³⁰ Письмо Я. П. Бирзгала С. Н. Олтаржевской // КОГА.—Р. 3283.—Оп. № 1.—Ед. хр. № 22.

³¹ Эрнст Н. Л. Археологическое исследование в Крыму в 1935 г. // Литература и искусство Крыма.—1936.—Кн. 2; Эрнст Н. Л. Обзор археологических исследований в Крыму в 1935 г. // СА.—1937.—№ 3.—С. 244; Эрнст Н. Л. Исторические и археологические памятники Южного берега Крыма // Социалистическая реконструкция Южного берега Крыма.—Симферополь, 1936; Паничкина М. З. Обзор археологических находок по газетным сообщениям в 1934—1935 гг. // СА.—1937.—№ 3.—С. 267.

³² Эрнст Н. Л. Конфликт Ивана III с генуэзской Кафой (К истории московско-крымской торговли и происхождения казачества) // ИТОИАЭ.—Симферополь, 1927.—Т. I.

³³ Эрнст Н. Л. Бахчисарайский ханский дворец и архитектор Великого князя Ивана III француз Алевиз Новый // ИТОИАЭ.—Симферополь, 1928.—Т. II.

³⁴ Тунманн. Крымское ханство.—Симферополь, 1936.

лодів кількома іноземними мовами, доповнив і відредактував цю книгу, написав до неї науковий коментар і сприяв появі видання, що стало цінним джерелом для дослідників, які вивчають історію Криму.

Слід згадати й організаційну та просвітницьку діяльність М. Л. Ернста. Він був без сумніву найенергійнішим членом Таврійського товариства історії, археології та етнографії. Зберігся список доповідей, прочитаних ним на засіданнях товариства. М. Л. Ернст виступав практично на кожному засіданні з широкого кола питань. Чотири томи «Ізвестий» товариства були видані за його допомогою. Він же був одним з авторів першого після революції путівника по Криму³⁵. Працюючи в музеї і намагаючись удосконалити його експозицію, М. Л. Ернст розроблює методику вирізки стародавніх поховань і навіть здійснює перші спроби у цьому напрямку³⁶. Як відомо, перші археологічні конференції всесоюзного масштабу відбулись у Криму — 1926 р. у Керчі, 1927 р. в Херсонесі. М. Л. Ернст приймав активну участь в обох. Він був членом різних організаційних та редакційних комітетів, зробив кілька доповідей, які викликали підвищений інтерес, був учасником дискусій³⁷.

М. Л. Ернста цікавили також етнографічні сюжети. Алупкінський музей здійснив видання збірника кримсько-татарського фольклору, упорядником якого був Микола Львович³⁸. Неодноразово він виступав по радіо і в місцевій пресі, зокрема в журналі «Література та мистецтво Криму», розповідаючи про археологічні відкриття в Криму й популяризуючи пов'язані з Кримом сюжети античної літератури.

На закінчення, в допомогу майбутнім дослідникам, скажемо кілька слів про архіви, в яких зберігаються документи, що мають відношення до М. Л. Ернста. В архіві ЛВІА знаходяться всі звіти про археологічні розкопки М. Л. Ернста, а також його листування з ГАІМК з приводу організації археологічних робіт у Криму. Дублікати деяких звітів, а також частина польових матеріалів є в архіві Кримського краєзнавчого музею в Сімферополі. Тут також знаходяться вже згадувані протоколи засідань ТОІАЕ. У фондах Кримського краєзнавчого музею зосереджені практично всі знахідки з розкопок М. Л. Ернста (Чокурча, Неаполь та інш.), які збереглися на сьогодні. Найбільше зібрання документів про М. Л. Ернста має Кримський обласний державний архів. Тут зберігається ряд окремих відбитків статей М. Л. Ернста, список наукових праць (автограф), його фото з членами сім'ї і співробітниками, особисті документи. Збереглися також листи Миколи Львовича, які він писав дружині С. М. Олтаржевській із заслання. У листуванні С. М. Олтаржевської з деякими істориками та археологами (акад. Е. М. Жуковим, С. М. Бібіковим та інш.) є відомості з біографії М. Л. Ернста. В архіві знаходить рукопис М. Л. Ернста «Джерела вивчення історії Криму», в якому зроблена спроба огляду документів, що стосуються усіх періодів кримської історії³⁹.

Одержано 28.01.89.

³⁵ Путеводитель по Крыму.— Симферополь, 1923.

³⁶ Эрнст Н. Л. К технике вырезки древних погребений // Сборник в честь В. А. Городцова.— М., 1929.

³⁷ Бюллетени конференции археологов СССР в Керчи, 1926. II Конференция археологов СССР в Херсонесе.— Севастополь, 1927.

³⁸ Сказки и легенды татар Крыма.— Симферополь, 1936.

³⁹ Филимонов С. Б. Рукопись Н. Л. Эрнста по истории Крыма // Советские архивы.— 1980.— № 5.

Е. О. Симонович та українська археологія

М. Ю. Брайчевський

Днями виповнилося 70 років від дня народження Ерасті Олексієвича Симоновича — одного з провідних фахівців у газулі ранньослов'янської археології. Е. О. Симонович не був штатним працівником нашого Інституту; протягом свого життя він жив у Ленінграді та Москві, але своєю діяльністю найтісніше був зв'язаний з Україною. Він виконував польові завдання Інституту археології АН УРСР, зокрема — в зоні новобудов, брав участь у всіх інститутських конференціях і сесіях, активно друкувався на Україні. Отож, маємо всі підстави вважати Е. О. Симоновича своїм співпрацівником, хоч документально це співробітництво не було оформлене.

Е. О. Симонович належав до першого повоєнного покоління радянських археологів, що увійшли в науку в тяжкі 40-і роки. Творча діяльність його почалася в Ленінграді, де він проходив аспірантуру під керівництвом відомого вченого М. О. Тиханової. Там же наприкінці 1949 р. захистив кандидатську дисертацію, а пізніше переїхав до Москви, де працював спочатку в музеї красних мистецтв ім. О. С. Пушкіна, а далі в Інституті археології АН СРСР.

Археологічним дебютом Е. О. Симоновича в 1946 р. була участь у розкопках знаменитого поселення Лука-Врублівецька у Наддністрянщині під керівництвом С. М. Бібікова.

Лука-Врублівецька широко відома як ранньотрипільська пам'ятка, де виявлені також шари пізнього часу, зокрема черняхівської культури та епохи Київської Русі. Матеріали першої половини — середини I тис. н. е. стали об'єктом уваги молодого дослідника, а надалі — головною джерелознавчою підвалиною його майбутньої кандидатської дисертації.

Саме тоді визначилося коло наукових інтересів Е. О. Симоновича. Тут найбільш виразними є два напрямки: вивчення й інтерпретація черняхівської культури та історія релігійних уявлень стародавніх суспільств. Майже 40 років віддав Е. О. Симонович розробці цієї проблематики і продовжував працювати над нею до останнього свого дня. Проте ця вірність не була виявом творчої обмеженості. Навпаки, коло інтересів дослідника виходить далеко за межі власне черняхівської тематики — як в просторовому, так і в хронологічному відношенні.

Багато зроблено ним, наприклад, для вивчення скіфських старожитностей Північної Надчорноморщини та Криму. Результатом цього є серія публікацій і насамперед монографія, присвячена некрополю Неаполя Скіфського, видана інститутом в 1983 р., вже після смерті дослідника.

Значним внеском в науку було відкриття колочинської культури, що посіла істотне місце серед ранньослов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. Дискусія розгорілася довкола питання етнічної атрибуції нововиявленого культурного явища. Е. О. Симонович рішуче відстоював слов'янську приналежність Колочина, енергійно спростовуючи нападки скептиків (І. І. Ляпушкін, І. П. Русанова, Ж. Вижарова та ін.). Час підтверджив справедливість позиції Е. О. Симоновича; нині слов'янство колочинської культури не викликає сумнівів.

І все таки основна творча біографія Е. О. Симоновича пов'язана з розробкою черняхівської проблематики. До того, як він розпочав вивчати цю культуру, вона становила собою майже суцільну *terra incognita*. В 1946 р. археологи мали лише коротку публікацію В. В. Хвойки, присвячену могильникам в м. Черняхові і (ще меншу) в с. Ромашках; розкопані в передвоєнний час, але не публіковані дані про некрополі в сс. Маслові й Привільному та ще ряд слабо вивчених, спорадично ви-

явлених і опублікованих об'єктів (сс. Гурбінці, Дідівщина, Микільське-на-Дніпрі тощо). Зарубіжні пам'ятки, досліджені І. Ковачем на території сучасної Румунії (Марошсентана та Марошашаргель) та Т. Рейманом в південній Польщі (так званий Krakівський округ) не одержали належної оцінки. Майже зовсім недослідженими залишилися поселення. Отож, наявні матеріали не давали дослідникові адекватного уявлення про культурний комплекс. Досить зауважити, наприклад, що близькі матеріали Т. Реймана з Тропішова навіть не співставлялися з пам'ятками черняхівського типу через відсутність у польського автора належного уявлення про керамічний комплекс культури.

Сьогодні черняхівська культура — чи не найповніше досліджено археологічне явище в Східній Європі. Вона репрезентована трьома тисячами поселень і сотнями могильників. І в цьому — чимала заслуга Е. О. Симоновича, невтомного польового працівника, що відмінно володів методикою археологічних досліджень.

Ось далеко не повний список поселень і могильників, досліджених ним особисто: Данилова Балка, Грушівка, Кут, Гаврилівка, Ломовате, Черняхів, Журівка, Коблево, Вікторівка, Ранжеве та багато інших. Якщо до цього додати широкі розвідкові роботи, що увінчалися відкриттями і введенням в науку численних нових археологічних об'єктів, то стане явним величезний внесок Е. О. Симоновича в джерелознавчий тезаурус ранньослов'янської тематики. Саме йому належить остаточне обґрунтування тези щодо просування Черняхова до степової Надчорноморщини. Ним же встановлений північно-східний регіон культури в області Курського полісся. Лише ледь окреслена роботами Г. Є. Аліхової та Ю. А. Ліпкінга думка дісталася обґрунтування завдяки ретельним дослідженням Е. О. Симоновича. Нині територія черняхівської культури постає перед нами в принципово новому свіtlі та масштабі.

Однак головні наукові здобутки Е. О. Симоновича не в результатах польової діяльності (хоча й вони виглядають досить солідно), а в історичній інтерпретації черняхівської культури та ряду синхронних археологічних виявів. Зупинимося коротко на деяких найважливіших аспектах, насамперед на питанні єдності і територіальної структури черняхівського культурного типу. Ця проблема стала особливо актуальною в середині 50-х років після виступу П. М. Третякова на VII конференції ІА АН УРСР з тезою про багатоетнічний характер черняхівської культури.

Кандидатська дисертація Е. О. Симоновича була присвячена черняхівським матеріалам Поділля. Головним її змістом було виділення двох локальних виявів культури — Дністрянського та Південнобузького. Лише пунктирно намічена схема, через обмеженість фактичної бази (крім матеріалів з Луки-Врублівецької дисерант мав у своєму розпорядженні лише кілька речей з розкопок С. С. Гамченка в Лабушна — Посад та розвідкові дані з могильника у Вилах — Ярузьких) була істотно розроблена в наступні роки (її не тільки самим Е. О. Симоновичем). Отже, висунута в 1949 р. гіпотеза пізніше дісталася своє підтвердження та обґрунтування.

Почавши з розчленування черняхівської культури на територіальні вияви, Е. О. Симонович в подальшому звернувся до з'ясування складної діалектики єдності та відмінностей, переконливо довів, що черняхівська культура на всій величезній території свого поширення становить собою єдине суспільне утворення. І цю тезу не може розхитати той незаперечний факт, що єдина по суті культура має певну структуру, в тому числі й просторову.

Фундаментальна праця на цю тему, опублікована 1959 р. (через десятиліття після захисту дисертації) повністю зберігає свою наукову актуальність і в наш час. З проблемою типологічної єдності Черняхова пов'язана і проблема його етнічної атрибуції. Дискусія з цього приводу, що виникла в другій половині 50-х років, досить запутала проблему, але не вплинула на переконання дослідника. В трактуванні етногонічних питань Е. О. Симонович завжди уникав спрощеного підходу

в аналізі історичного процесу. В ті роки слов'янській концепції протиставлялась вже згадувана теза про політнічність черняхівської культури, згідно з якою носіями культури були різні народи — слов'яни, готи, сармати, фракійці і т. д. Спростовуючи цю теоретично неспроможну концепцію, яка не підтверджувалась фактичним матеріалом, Е. О. Симонович заперечував і протилежні їй спроби ствердити етнічну вичленованість і відмежованість черняхівської культури, що принципово противиставляли її всім іншим синхронним виявам.

Для Е. О. Симоновича культурно-історична складність Черняхова зводилася до двох надто важливих аспектів: а) складна генетична підоснова, неможливість вивести черняхівську культуру з якогось одного давнішнього типу (скажімо, з пшеворської або зарубинецької культури); б) складність населення маргінальних районів, де черняхівські традиції органічно переплітаються з іншими традиціями, що мали відмінні історичні корені.

Наслідуючи принцип іти до постановки теоретичних питань *a posteriori* від джерелознавчої розробки фактичного матеріалу (а не навпаки), Е. О. Симонович і цю проблему вирішував на основі передусім польових досліджень. Його праці пов'язані з двома найважливішими маргінальними зонами, про які теж уже згадувалося: на північному сході — Курське лівобережжя і на півдні — степова Причорноморщина. В першому випадку йшлося про стикування черняхівської культури з близькими за характером пам'ятками типу Кантемирівки, що послужили однією з основ формування салтівської культури. В другому — про пізньоантичні пам'ятки типу городища низового Дніпра, залишенні нащадками скіфо-сарматських племен і занесені гунською навалою.

Важливим аспектом історичної інтерпретації черняхівської культури є уточнення хронології, і насамперед — її верхньої межі. Ця проблема не втратила своєї актуальності і сьогодні. Наприкінці 40-х років вона стояла дуже гостро. Е. О. Симонович, почавши з утвердження традиційного погляду, за яким верхній рубіж культури проходив десь на початку V ст., в ході дальших досліджень усвідомив необхідність перенести цей рубіж в бік омолодження культури. На кінець 50-х років в літературі з цього приводу визначилися дві протилежні точки зору. Частина дослідників, що намагалася приписати черняхівську культуру готам, твердила, що час її існування не виходить за рамки останньої четверті IV ст. Іх опоненти вважали, що культура продовжувала розвиватися й пізніше — в V, VI, на початку VII ст., а на думку деяких авторів — ще й у VIII ст.

Остаточно проблема не вирішена й посьогодні. Е. О. Симонович на підставі хронологічних спостережень над матеріалами черняхівського типу з могильників у Даниловій Балці та біля вівчарні радгоспу «Придніпровський» (с. Гаврилівка) прийшов до висновку щодо принципової хибності «ультракороткої» хронології і рішуче став на підтримку тези про більш пізнє датування черняхівських матеріалів. Ретельно дотримуючись обережності у висновках (може, навіть, трохи гіпертрофованої), він вважав безсумнівним існування культури щонайменше протягом V ст. і схилявся до поширення хронологічного діапазону на VI ст. Розкопки в с. Журавці та інших пунктах дали йому додаткові факти для обґрунтування цієї концепції.

Нині відносно пізньо датування черняхівської культури доведене досить переконливо — V ст. в усякому разі не викликає сумніву. Це робить неспроможною інтерпретацію Черняхова як готської культури. Е. О. Симонович мав цілковиту рацію, визнаючи наявність в країному випадку незначної інфільтрації готських елементів в черняхівському (слов'янському) середовищі.

Без перебільшення видатним слід вважати внесок Е. О. Симоновича у вивчення ідеологічних уявлень черняхівських (та й не лише черняхівських) племен. Тут ми торкаємося другого не менш важливого напрямку його творчих інтересів. Е. О. Симоновичу належить серія цікавих праць, присвячених культовим традиціям стародавніх народів

Східної Європи, як вони відбилися в пам'ятках матеріальної культури. Це дослідження вотивних предметів, проблеми первісної магії як фантастичного засобу активно впливати на хід земних справ і т. д.

Головним же досягненням Е. О. Симоновича в цій сфері було обґрунтування тези про поширення християнства в середовищі черняхівських племен. Ще в 1952 р., після розкопок у Даниловій Балці, він висловив гіпотезу щодо імовірності проникнення нової віри в черняхівське суспільне середовище, розвинувши цю тезу в серії фундаментальних праць на базі нових матеріалів, що послідовно накопичувалися. В результаті цікава здогадка перетворилася на наукову гіпотезу, а далі стала фактом, заперечувати який навряд чи наважиться серйозний дослідник.

Основні здобутки Е. О. Симоновича у вивченні та інтерпретації черняхівської культури викладені ним в докторській дисертації, яку він успішно захистив у 1971 р. Ця монографія містить структуру концепцію, переконливо аргументовану фактичними матеріалами. З одного боку, вона підсумовує величезну працю і досягнення радянської археологічної науки, одного з найважливіших її розділів, а з другого — відкриває нову стадію в розробці цієї проблематики.

Такими ж етапами є й інші підсумкові праці, в створенні яких Е. О. Симоновичу належить вирішальна роль. Це — том «Зведення археологічних джерел СРСР», присвячений могильним старожитностям черняхівської культури (1982 р.) та черняхівський том 20-томної «Археології СРСР», підготовлений до друку, але їй досі не виданий через кончину дослідника.

Не можна обійти увагою й велику організаторську роботу Е. О. Симоновича в стінах Інституту археології АН СРСР. Йдеться не лише про експедиційну діяльність. Він був ініціатором підготовки і видання збірників серії «Матеріали та дослідження з археології СРСР», присвячених черняхівській культурі (вийшло з друку три великі томи — №№ 82, 116 та 139) і слов'янським старожитностям другої половини I тис. н. е. (№ 108).

Е. О. Симонович був активним учасником черняхівських конференцій, що іх проводив ІА АН СРСР разом з ІА АН УРСР та іншими археологічними установами України, організатором Львівської сесії 1969 р., Кам'янець-Подільської 1971 р. та останньої для нього Севастопольської 1983 р. Передбачалося, що ці нерегулярно скликувані конференції надалі перетворяться в постійно діючий симпозіум із суveroю періодичністю сесій.

Е. О. Симонович завжди відгукувався на всі помітні події, які стовувалися його наукових інтересів. Свідченням цього є серія рецензій, опублікованих ним в археологічних виданнях, для яких характерне поєднання глибокого і вимогливого аналізу з незмінною доброзичливістю.

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ Е. О. СИМОНОВИЧА *

1. Про культуру полів поховань на Поділлі (у зв'язку з розкопками в с. Луді-Врублівецькій) // Археологія.— 1951.— Т. V.
2. Раннетрипольське поселення у с. Данилова Балка // КСИИМК.— 1951.— Вип. XXXIX.
3. Млинове спорудження перших століть н. е. на Південному Бузі // Археологія.— 1952.— Т. VI.
4. Погребення V—VI вв. н. э. у с. Данилова Балка // КСИИМК.— 1952.— Вип. X—XIII.
5. Раннеславянские поселения у сс. Грушевка и Кут // КСИА АН УССР.— 1953.— № 2.
6. Погребение киммерийского времени на Тилигульском лимане // КСИА АН УССР.— 1954.— № 3.
7. О древнем Одессе // ВДИ.— 1954.— № 4.
8. Памятники черняховской культуры на Нижнем Днепре // КСИА АН УССР.— 1955.— № 4.

* Складений О. М. Мельниковською, А. Е. Симонович.

9. О датировке поселения первых веков н. э. в Луке-Брублевецкой // КСИИМК.— 1955.— Вып. 57.
10. Обзорпольской историко-археологической литературы // ВДИ.— 1955.— № 4.
11. Погребения X—XII вв. Каменского могильника; О некоторых типах поселений первых вв. н. э. в Северном Причерноморье // КСИИМК.— 1956.— Вып. 65.
12. Памятники черняховской культуры Степного Поднепровья // СА.— 1955.— № XIV.
13. Глиняная тара для хранения запасов // СА.— 1956.— № XXVI.
14. Пам'ятки черняхівської культури Нижнього Побужжя // Археологія.— 1957.— Т. X.
15. Лепная посуда памятников черняховской культуры Нижнего Днепра // КСИИМК.— 1957.— Вып. 68.
16. Стеклянная посуда середины I тыс. н. э. с Нижнего Днепра // КСИИМК.— 1957.— Вып. 69.
17. К вопросу о раннечерняховских поселениях культуры полей погребений // СА.— 1958.— № 1.
18. Две статуэтки коня из Побужжя // КСИИМК.— 1958.— Вып. 72.
19. Об единстве и различиях памятников черняховской культуры // СА.— 1959.— № XXIX—XXX.
20. Раннечерняховское поселение у с. Ломоватого // КСИА АН УССР.— 1959.— № 8.
21. Раскопки городища Колочин-1 в Южной Белоруссии // КСИИМК.— 1959.— Вып. 77.
22. Спроба реконструкції млина перших століть н. е. // Нариси з історії техніки.— К., 1960.— Вип. 6.
23. Монеты из некрополя Неаполя Скифского (у співавторстві з К. В. Голенко) // СА.— 1960.— № 1.
24. Раскопки поселения Ломоватое-2 // КСИА АН УССР.— 1960.— № 79.
25. Памятники позднекочевнического времени в Поднепровье // КСИА АН СССР.— 1960.— № 81.
26. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре; Памятники черняховской культуры в с. Кринички (по материалам С. Гамченко и раскопкам 1957—1958 гг.) // МИА.— 1960.— № 82.
27. Египетские вещи в могильнике Неаполя Скифского // СА.— 1961.— № 1.
28. Поселение эпохи Киевской Руси в с. Чаплин в Южной Белоруссии // СА.— 1961.— № 2.
29. К вопросу об этнической принадлежности нижнеднепровских памятников рубежа и начала н. э. // ЗОАО—Одесса, 1960.— Т. 1 (34).
30. К вопросу о скифской принадлежности черняховской культуры // СА.— 1962.— № 2.
31. Кочевническое погребение у с. Михайловки // КСИА АН СССР.— 1962.— № 87.
32. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху // СА.— 1963.— № 1.
33. Инкрустированные стеклом изделия из Черкасской области // КСИА АН СССР.— 1962.— № 90.
34. Фибула с Нижнего Днепра с надписью // КСИА АН СССР.— 1962.— № 89.
35. Городище Колочин-1 на Гомельщине // МИА.— 1963.— № 108.
36. Античный памятник на Тилигульском лимане // КС ОАМ.— Одесса, 1964.
37. Раскопки могил возле с. Кошары на Тилигульском лимане // МАСП.— Одесса, 1962.— № 4.
38. Фибулы Неаполя Скифского // СА.— 1963.— № 4.
39. Итоги новых работ на могильнике Неаполя Скифского в Крыму // КС ОГАМ.— Одесса, 1963.
40. Игрально-счетные жетоны на памятниках черняховской культуры // СА.— 1964.— № 3.
41. Орнаментация черняховской керамики // МИА.— 1964.— № 116.
42. Нижнеднепровское поселение черняховской культуры у с. Осокоровка (у співавторстві з В. Ф. Пещановым) // МИА.— 1964.— № 116.
43. Северная граница памятников черняховской культуры // МИА.— 1964.— № 116.
44. Стеклянные кубки из Журавки // КСИА АН СССР.— 1964.— Вып. 102.
45. Работы на черняховских памятниках в Приднепровье // КСИА АН СССР.— 1963.— Вып. 94.
46. К вопросу о проникновении населения черняховской культуры в Причерноморье // КС ОГАМ 1963.— Одесса, 1965.
47. Рідкісний келих // Наука і суспільство.— 1965.— № 8.
48. Черняховские памятники северо-западного Причерноморья // АО 1965.— М., 1966.
49. Погребение I—II вв. н. э. в с. Могильно в Подолии // КСИА АН СССР.— 1966.— Вып. 107.
50. Ингульский клад // СА.— 1966.— № 1.
51. Гончарная мастерская III—IV вв. н. э. в с. Журавке // КСИА АН СССР.— 1966.— Вып. 107.
52. О связях лесных и лесостепных раннесредневековых культур Поднепровья (по керамическим материалам) // СА.— 1966.— № 3.
53. Перший черняхівський могильник в Північному Причорномор'ї // Археологія.— 1966.— Т. XX.
54. К семидесятилетию В. П. Петрова (у співавторстві з Брайчевським М. Ю.) // СА.— 1966.— № 3.
55. Новые работы в с. Черняхове // МИА.— 1967.— № 139.

56. Пятая научная сессия по археологии в Одессе (15—18 апреля 1964) // СА.—1965.—№ 1.
57. Культура поздних скотов и черняховские памятники в Нижнем Поднепровье // Тезисы докладов и сообщений на конференции по вопросам скифо-сарматской археологии.—М., 1967.
58. Поселения культуры полей погребений в районе города Никополя // МИА.—1967.—№ 139.
59. Две геммы из Николаевского могильника на Нижнем Днепре // ВДИ.—1967.—№ 2.
60. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье // МИА.—1967.—№ 139.
61. Погребения I—III вв. н. э. Николаевского могильника на Нижнем Днепре // АО 1966.—М., 1967.
62. Новые находки эпохи бронзы на Тилигульском лимане // КСИА АН СССР.—1967.—Вып. 112.
63. Седьмая археологическая сессия в Одессе (у співавторстві з Н. М. Андрунію) // СА.—1967.—№ 2.
64. Форостовичи — раннесредневековое селище в Подесеньи // АО 1967.—М., 1968.
65. Железные гребешки с поселений черняховской культуры // Славяне и Русь (К 60-летию Б. А. Рыбакова).—М., 1968.
66. Поселение Викторовка II в устье Сосицко-Березанского Лимана (по материалам раскопок М. Ф. Болтенко) (у співавторстві з А. З. Яровим) // СА.—1968.—№ 2.
67. Рецензія на книгу: Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності (соціально-економічний розвиток черняхівських племен).—К., 1964 // СА.—1968.—№ 3.
68. Уникальная керамическая находка в районе г. Кодымы // АО 1968.—М., 1969.
69. Забытая коллекция В. В. Хвойки // СА.—1969.—№ 3.
70. Ольвийские монеты с Кошарского городища // ВДИ.—1969.—№ 2.
71. Раскопки Николаевского могильника на Нижнем Днепре // КСИА АН СССР.—1970.—Вып. 119.
72. Поселения VI—VII вв. н. э. на Черниговщине // КСИА АН СССР.—1969.—Вып. 120.
73. Порівняльне вивчення пам'яток черняхівської культури в районі м. Черкас // Археологія.—1969.—Т. XXII.
74. Два ранньосередньовічні поселення на Чернігівщині // Слов'яно-руські старожитності.—К., 1969.
75. Два бронзових котла с Нижнего Поднепровья // МИА.—1969.—№ 169.
76. Рефераты в издании профессора Ирмшера. Див.: *Bibliotheca classica Orientalis*.—Berlin, 1969.—Ig. 14; Hf. 1 та ін.
77. Стеклянный кубок с надписью из-под Одессы // ВДИ.—1966.—№ 1.
78. В. П. Петров (икролог) // СА.—1970.—№ 1.
79. Зарубинецкая и черняховская культуры в Поднепровье // МИА.—1970.—№ 176.
80. Культуры римского времени и славяне на территории Восточной Европы // Тезисы докладов советской делегации на II Международном конгрессе славянской археологии в Берлине.—М., 1970.
81. Страницы истории отечественных исследований памятников культуры полей погребений после Великого Октября // КСИА АН СССР.—1970.—Вып. 121.
82. Рецензія на книгу: Рикман Э. А. Памятник эпохи Великого переселения народов (по раскопкам поселения и могильника черняховской культуры у села Будешты).—Кишинев, 1967 // СА.—1970.—№ 4.
83. Скифское изваяние из Каменки Бериславской // АО 1969.—М., 1970.
84. Раскопки черняховского могильника в с. Коблеве // АО 1969.—М., 1970.
85. Християнство і черняхівська культура // Матеріали III-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції.—Львів, 1970.
86. Культура полей погребений и готская проблема в первой половине I тысячелетия н. э. // СС.—Таллин, 1970.—Вып. XV.
87. Третья Подольская историко-краеведческая конференция // СА.—1970.—№ 2 (спільно з І. С. Винокуром).
88. Исследования черняховского поселения Воробьевка II // АО 1970.—М., 1971.
89. Культура поздних скотов и черняховские памятники в Нижнем Поднепровье // ПСА.—М., 1971.
90. Хірургія в черняхівську епоху // Середні віки на Україні.—К., 1971.—Вып. 1.
91. Находка позднеантичной амфоры из Курской области // СА.—1971.—№ 4.
92. Північне Причорномор'я і слов'янини // Археологія.—1971.—Вып. 2.
93. Могильник в с. Рыбаковке против о. Березань (у співавторстві з А. З. Яровим) // СА.—1971.—№ 1.
94. Племена Поднепровья в первой половине I тысячелетия нашей эры: Автореф. дис. ... докт. истор. наук.—М., 1971.
95. Деякі типи ранньосередньовічної кераміки // Археологія.—1972.—Вип. 7.
96. Раскопки черняховских памятников Правобережного Сейма // АО 1971.—М., 1972.
97. Рецензія на книгу: Бондар М. М. Минулі Канева та його околиць.—К., 1971 // УІЖ.—1972.—№ 7.
98. Рецензія на книгу: *Kunisz A. Chronologia napływu pieniądzy rzymskiego na ziemia Małopolski Polskie tomarzystwo archeologiczne*.—Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969 // СА.—1972.—N 1.
99. Рецензія на книгу: *Geburtsstunde der Slaven. Die Tschernjachow Kultur*. // Exact.—Stuttgart, 1974.—№ 1.

100. Этно-культурные особенности черняховских племен Поднепровья // Тези докопії XV наукової конференції АН УРСР.— Одеса, 1972.
101. Могильник поблизу «Городка Миколаївка» на Нижньому Дніпрі // АДУ.— 1972.— Вип. IV.
102. Опыт сопоставлений керамики Белоруссии и балтийских племен в I тысячелетии н. э. // Беларускія старожыднасці.— Мінск, 1972.
103. Древности Скандинавии и Прибалтики на территории культуры полей погребений // КСИА АН СССР.— 1973.— Вып. 133.
104. Черняхівські племена Подніпров'я (культура та етнос) // Археологія.— 1973.— Вип. 10.
105. Скифский могильник у с. Михайловка на Нижнем Днепре (разом з Е. Ф. Лагодовською) // СД.— К., 1973.
106. Разведки и раскопки памятников I тыс. н. э. в Курской обл. // АО 1972.— М., 1973.
107. Работы Николаевского отряда в Херсонской и Одесской обл. // АО 1972.— М., 1973.
108. Культуры римского времени и славяне // Berichte über den II Internationalen Kongres für slawische Archeologie.— Berlin, 1973.— Bd. II.
109. Новые открытия в селищах Авдеево и Воробьевка-2 возле г. Курска // Раннесредневековые восточнославянские древности.— Л., 1974.
110. Погребения эпохи бронзы на черняховских могильниках // КСИА АН СССР.— 1975.— Вып. 142.
111. Поселение Воробьевка-2 в Курской области // КСИА АН СССР.— 1974.— Вип. 140.
112. Разведки в Херсонской и Одесской областях // АО 1973.— М., 1974.
113. Рецензия-интервью на книгу Р. Хахмана // Exact.— Stuttgart, 1975, № 1.
114. Про кераміку черняхівського типу в Криму // Археологія.— 1975.— Вип. 18.
115. Розкопки в с. Комарівці на Посейм'ї (разом з О. М. Мельниковською) // Археологія.— 1975.— Вип. 15.
116. Три сезона работ в Курской области (памятники I тысячелетия н. э.) // НОСА (тезисы докладов на конференции).— К., 1975.— Ч. III.
117. Работы Черняховской экспедиции // АО 1974.— М., 1975.
118. Региональные особенности южных черняховских памятников // Тезисы докладов советской делегации на III Международном конгрессе славянской археологии.— М., 1975.
119. Черняховские могильники на востоке и западе Одесской области // 150 лет ОАМ АН УССР (Тезисы докладов).— К., 1975.
120. Рецензія на книгу: Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е.— К., 1972 // СА.— 1975.— № 4.
121. Черняховские материалы из с. Ново-Александровки на Нижнем Днепре // СА.— 1975.— № 1.
122. Об одной категории находок на памятниках черняховской культуры // СА.— 1975.— № 3.
123. Подражания амулетам из египетского фаянса в Нижнем Поднепровье // КСИА АН СССР.— 1976.— Вып. 145.
124. Культовые представления населения Южной Скандинавии позднеантичного времени по материалам могильника Симрис в Южной Норвегии // СС.— Таллин, 1976.— XXI.
125. Черняховская экспедиция 1975 года // АО 1975.— М., 1976.
126. «Готицизм» в археологии // Седьмая Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии (Тезисы докладов).— М.— Л., 1976.— Ч. 1.
127. Исследование позднескифских и черняховских памятников на Нижнем Днепре // АИУ 1976—1977 (Тезисы докладов XVII конференции ИА АН УССР).— Ужгород, 1976.
128. Стеклянная посуда из Поднепровско-Причерноморских памятников черняховской культуры // СА.— 1977.— № 1.
129. Исследования в Поднепровье // АО 1976.— М., 1977.
130. О культовых представлениях населения юго-западных областей СССР в позднеантичный период // СА.— 1978.— № 2.
131. Культура карпатских курганов и ее роль в этногенезе славян // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. VIII Международный съезд славистов. Загреб — Любляна, 1978. Доклад советской делегации.— М., 1978.
132. Некоторые наблюдения над датировкой черняховских памятников // Древняя Русь и славяне.— М., 1978.
133. Посуда зарубинецкого типа из Николаевского могильника на Нижнем Днепре // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы.— М., 1978.
134. Славяне (древние) // Энциклопедия искусства стран и народов.— М., 1978 (консультант Б. А. Рыбаков).
135. Поселение черняховской культуры у с. Снагость в Посеймье (разом с К. Ф. Соколовым) // АО 1977.— М., 1978.
136. Черняховская экспедиция на Украине // АО 1977.— М., 1978.
137. Ромашковский могильник // СА.— 1979.— № 3.
138. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.
139. Памятники позднеантичного времени возле г. Тиры // КСИА АН СССР.— 1979.— Вып. 159.

140. Курская новостроечная экспедиция // АО 1978.— М., 1979.
141. Работы в с. Данилова Балка // АО 1978.— М., 1979.
142. Черняховское селище Бургунка на Нижнем Днепре // КСИА АН СССР.— 1980.— Вып. 162.
143. Курская новостроечная экспедиция // АО 1979.— М., 1980.
144. «Князівські» поховання черняхівської культури // Тези доповідей V-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Кам'янець-Подільський, 1980.
145. Северная периферия черняховской культуры и славян // Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянских археологов.— София, сентябрь 1980 г.— М., 1980.
146. Черняхівські горщики Подніпров'я // Археологія.— 1981.— Вип. 36.
147. Две античные терракотовые статуэтки с Нижнего Днепра // ВДИ.— 1981.— № 1.
148. Найдки античного времени из с. Беленького Белгород-Днестровского района // КСИА АН СССР.— 1981.— Вып. 168.
149. «Континуация» в развитии черняховских племен левобережного Днепра (по материалам лепной керамики Подесенья — Посеймья) // Позднейшие судьбы черняховской культуры (Тезисы докладов).— Каменец-Подольск, 1981.
150. З приводу черняхівських трупоспалень з розсіяними кісточками // Археологія.— 1982.— Вип. 41.
151. Население столицы позднескифского царства (по материалам Восточного могильника Неаполя Скифского).— К., 1983.— 474 с.
152. Погребальные обряды племен черняховской культуры (разом з Н. М. Кравченко).— М., 1983.— 150 с.
153. Работы черняховской экспедиции в Причерноморье // АО 1981.— М., 1983.
154. Сюжетные изображения на черняховской керамике // СА.— 1983.— № 4.
155. Черняховская керамика Поднепровья // Археология.— 1983.— Вип. 43.
156. Черняховская культура и памятники киевского и колочинского типов // СА.— 1983.— № 1.
157. Северо-восточное пограничье памятников черняховской культуры // Археология.— 1983.— Вип. 44.
158. Симпозиум «Позднейшие судьбы черняховской культуры» (г. Каменец-Подольский Хмельницкой области, сентябрь 1981 г.) (спільно з І. С. Винокуром) // СА.— 1983.— № 3.
159. Развитие культуры черняховских племен левобережья Днепра по материалам лепной керамики // КСИА АН СССР.— 1984.— Вып. 178.
160. Работы Черняховской экспедиции // АО 1983.— М., 1985.
161. Роботи Черняхівської експедиції 1981—1983 рр. (у співавторстві з Мельниковою О. М. і Тихомировим Н. О.) // Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Кам'янець-Подільський, 1985.— С. 47—48.
162. Симонович Е. О., Буданова В. П. Гепиди і готська проблема // Тези VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Кам'янець-Подільський, 1985.— С. 37—38.
163. Раннеславянское поселение Тазово под Курском // СА.— 1986.— № 4.
164. Гепиды и готская проблема (тезисы доклада) // Zachodnia Strefa osadnictwa kultury czerniachowskiej.— Lublin, 1986.
165. Раннетрипольское поселение в с. Данилова Балка на Кировоградщине // Археология.— 1987.— Вип. 60.
166. Раннесредневековые памятники БССР (типа Колочин) в связи с новыми раскопками в Курской области // Этногенез Белоруссов. Тез. докл. на научн. конф. по пробл. «Этногенез Белоруссов» 3—6 декабря 1973.— Минск. 1973.
167. Раннесредневековая культура лесной полосы Поднепровья (типа Колочин — Акатово) и ее место в славянском этногенезе // Slavia Antiqua.— 1975.— Т. XXII.
168. Инфильтрация латенской культуры на Нижний Днепр и в Крым и особенности подобных проникновений в близкие эпохи // Przemiany ludnościowy i culturowy I t. n. e. na ziemiach między Odroj i Dniereptem.— Ossolineum, 1982.
169. Передмова до зб.: «Древности эпохи сложения восточного славянства» // МИА.— 1964.— № 116.
170. Передмова до зб.: «История и археология юго-западных областей СССР» // МИА.— 1967.— № 139.

У друзі:

171. Кам'яна баба з с. Калинівка у Причорномор'ї // Археологія.
172. Про соціальну структуру черняхівського суспільства за матеріалами похованально-го обряду // Археологія.
173. Черняховская культура // Археология СССР.— М., 1990.

Одержано 22.03.89.

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ

Нові матеріали з неолітичного поселення в урочищі Біла Гора біля Полтави

Ю. В. Костенко

Відкрите у 1925—1926 рр. М. Я. Рудинським¹ неолітичне поселення в урочищі Біла Гора на околиці Полтави неодноразово було предметом досліджень учених². Оскільки нині ця цікава пам'ятка зруйнована піщаним кар'єром, то введення до наукового обігу виявленіх на ньому матеріалів може бути досить цікавим.

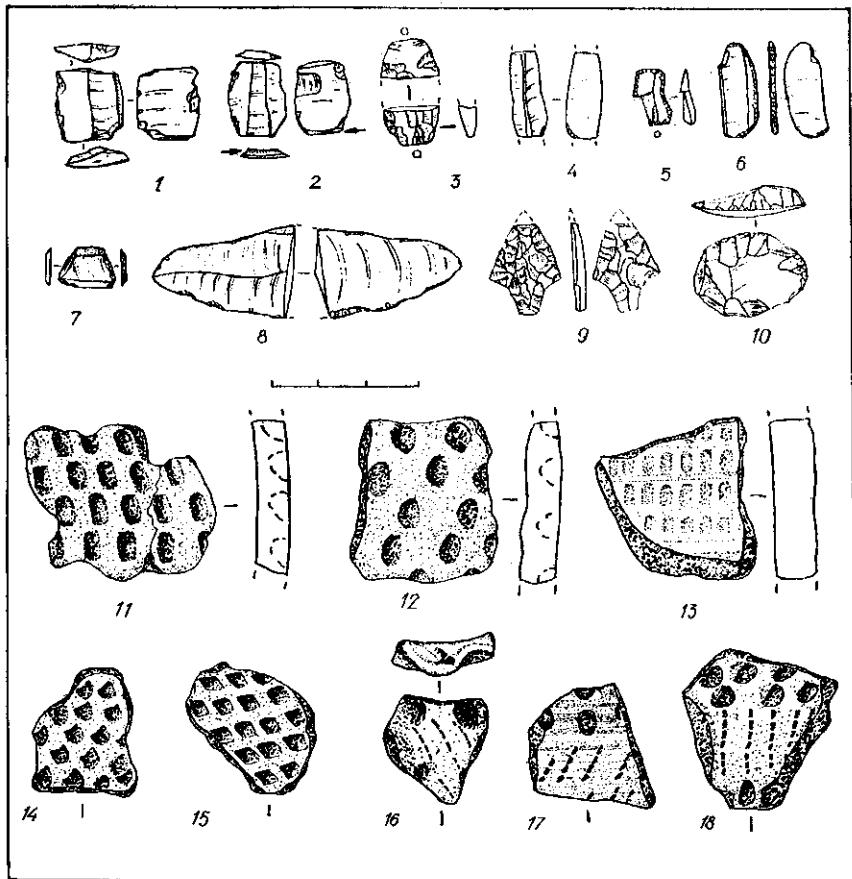
Протягом 1956—1957 рр. автором збирався підйомний матеріал на краю високої бровової тераси лівого берега р. Коломак та останцях кар'єру. Невелика колекція налічує 43 кремені та 29 уламків посудин.

Знаряддя праці виготовлялися переважно з іспрозворого кременю світло-сірого кольору з білими й темно-сірими вкрапленнями або смугами. Інколи трапляється кремінь з патиною. Пластини, їх уламків та перетинів удвоє більше, ніж відщепів. Переважають правильно ограновані пластини (рисунок, 4), проте є й ребристі. Шість пластин мають несистематичну ретуш (рисунок, 8), перетинів пластин три. Особливу увагу привертають вперше виявлені на цьому пункті вкладиші кукреського типу на коротких пластинах з підтескою по черевцю і заокругленими краями (рисунок, 1, 2). Уламок ще одного знаряддя на пластині також має підтесування по черевцю (рисунок, 3). Із знарядь геометричних форм виявлено сегмент на видовженій пластинці та невелику середньовисоку трапецію (рисунок, 6, 7). Відщепів з несистематичною ретушшю — чотири, один з яких пластинчастий, мікролітичний (рисунок, 5). Притуплюючою ретушшю на ньому утворено скоблеподібну віймку. Кінцевобічний скребок на відщепі з плоским ріжучим краєм виготовлений з нетипового для цього поселення чорно-коричневого кременю (рисунок, 10).

До кераміки належать тонкостінні (0,5—0,8 см) посудини з домішками піску та інколи зерен кровавику в тісті, поверхня яких ззовні і з середини має гребінцеві розкоси. Її можна поділити на три групи. Перша — п'ять фрагментів, орнаментованих рядами відбитків навескі поставленого дрібнозубчастого штампу і глибоких ямкових наколів (рисунок, 17, 18). Орнамент вінець посудини цієї групи ще складніший — по краю нанесені пальцеві зашліпі і відбитки дрібнозубчастого штампу, ззовні — відбитки такого ж штампу в поєданні з ямками (рисунок, 16). Один з фрагментів стінки посудини має в тісті незначні домішки дрібнотовченій черспашки. Друга група — дев'ять обкатаних уламків стінок з орнаментом у вигляді рядів окремо поставлених овальних ямок або відбитків великовузубчастого штампу (рисунок, 11, 12). Найчисленнішою є третя група — чотирнадцять фрагментів стінок посудин з часто підложену

¹ Рудинський М. Я. Матеріали до вивчення неолітичної доби стоянка р. Ворскла. Станція в ур. Біла Гора під Полтавою.— К., 1926.

² Неприна В. І. Неоліт ямочно-гребенчатої кераміки на Україні.— К., 1976.— С. 85—88.— Рис. 40, 15, 18, 19; Неприна В. І., Післарій І. О. Неолітичні пам'ятки поблизу Полтави // Археологія.— 1972.— Вип. 7.— С. 91—95.— Рис. 1, 10—12; Телегін Д. Я. Неолітичні поселення Лісостепового лівобережжя і Полісся України // Археологія.— 1957.— Т. XI.— С. 76.— Рис. 3, 5, 6; 5, 4; Сидоренко Г. О., Махно Е. В., Телегін Д. Я. Полтавська область.— К., 1982.— С. 13, 14.— Табл. 2, 1, 2, 5—13.

Вироби з кременю (1—10) та кераміки (11—18) в неолітичного поселення в урочищі Біла Гора поблизу Полтави.

ззовні та горбкуватою від негативів ямок внутрішньою поверхнями прикрашених густо нанесеними видовженими, овальними, підковоподібними ямками (рисунок, 14, 15).

Серед інших фрагментів виділяється уламок стінки посудини з орнаментом у вигляді паралельних рядів відбитків зубчастого штампу. Черепок більш щільний, тісто має домішки дрібного піску (рисунок, 13). Очевидно, з таким типом кераміки міг співіснувати невеликий двобічно оброблений сплощаючою ретушшю черенковий наконечник стріли з обламаним кінцем (рисунок, 9).

В цілому розглянуті матеріали не виходять за межі вже відомих з цього поселення раннього етапу неоліту ямково-гребінцевої кераміки. У той же час вони доповнюють уявлення про цю лам'яtkу. В першу чергу це стосується вкладишів з кукрекськими рисами, а також сегменту. Щодо останнього, то М. Я. Рудинський описує п'ять, як він їх називає, трапеціє-сегментових кременців з ретушшю мало не по всій дузі³. Проте вони відрізняються від виявленого сегменту, який, швидше, нагадує пластинку з притупленою спинкою, ніж трапецією.

Одержано 26.05.86.

³ Рудинський М. Я. Вказ. праця.— С. 10.— Табл. II, 49—51.

Могильник білозерської культури поблизу с. Біле́ньке у Подніпров'ї

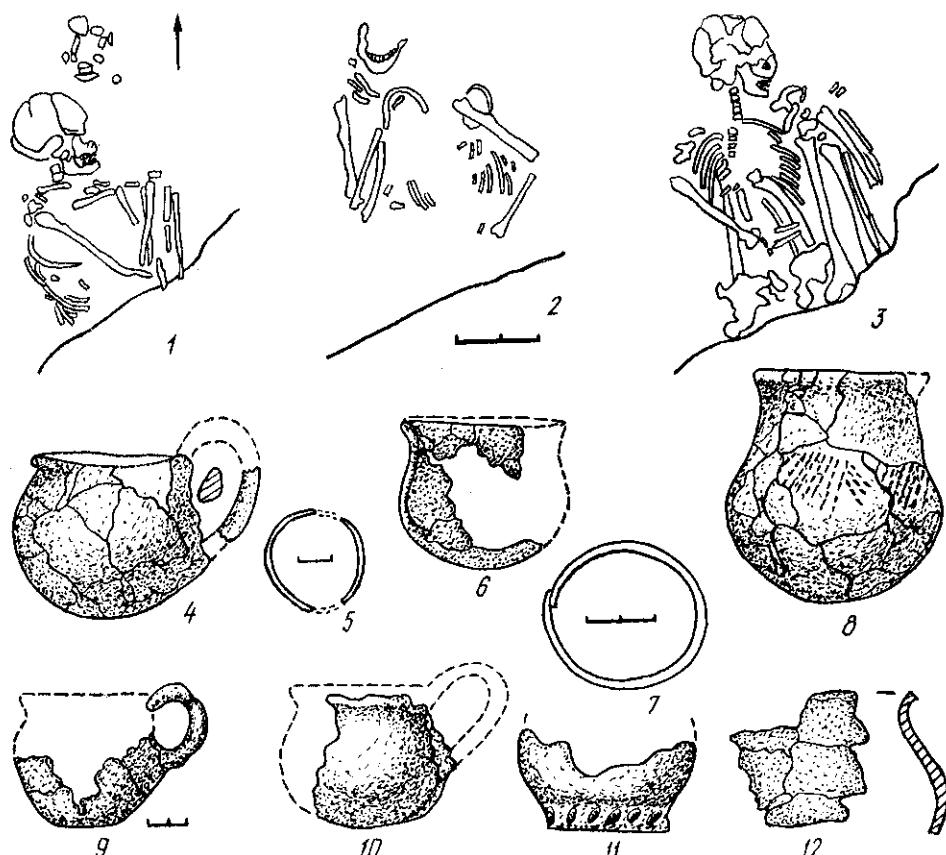
С. М. Твердохлєбов, Г. М. Тощев

Грунтовий могильник, виявлений розвідкою 1985 р., розташований за 4,5 км на південь від с. Біле́ньке Запорізького району Запорізької області, на березі Каховського водосховища. Висота берега сягає 18 м. Територія пам'ятки засаджена деревами та кущами.

При дослідженні відкрито залишки 5 поховань, розміщених в ряд уздовж лінії берегового зрізу по осі північний схід — південний захід. Знахідки внизу, попід кручю, свідчать про руйнування частини поховань у результаті зсувів ґрунту. Похованальні ями викопані у шарі гумусу, над яким фіксувався прошарок дерну завтовшки 0,15 м. Контури могил не простежувались. Кістяки виявлені на глибині 0,9—1,1 м від рівня сучасної поверхні.

Поховання 1 (рисунок, 1) містило скелет людини на лівому боці головою до північного заходу з підвіденими до черепа руками. Біля лобної частини черепа стояв роздавлений землею черпак з петельчастою ручкою (рисунок, 4), під черепом виявлено два уламки скроневої підвіски у вигляді дротяного бронзового кільца діаметром 2,5 см (рисунок, 5).

Від кістяків у похованнях 2 та 3 збереглися лише черепи, орієнтовані тіменем на північний захід. Біля потиличної частини черепа поховання 2 знайдено кубок та кілька шматочків вохри (рисунок, 8).

Контури збережених поховань та матеріали з могильника поблизу с. Біле́ньке: 1—3 — поховання № 1, 4, 5; речі з поховань 4, 5 — № 1, 6 — № 4, 8 — № 2; 7, 9, 10—12 — знахідки у зсуві берега.

Поховання 4 (рисунок, 2) було сильно зіпсоване корінням дерев. Кістяк міг лежати на лівому боці чи на спині черепом, на північ або північний захід. Кисть правицеї піднесена до підборіддя. Лівиця зігнута в лікті під прямим кутом, біля плечової кістки знайдено уламки черпака (рисунок, 6).

Поховання 5 збереглося найкраще (рисунок, 3). Кістяк лежав зігнутий, на лівому боці, черепом на північ — північ — захід. Кисть лівої руки підведена до черепа, позицію правої не встановлено.

У зразі берега за 1,5 м на півден від поховання 4 виявлено фрагменти черпака, що походить із зруйнованого поховання, а в обвалі землі біля підошви урвища — рештки трьох людських черепів, уламки ще одного черпака (рисунок, 10) та кубка (рисунок, 12), денце горщика (рисунок, 11) і бронзовий браслет із загостреними кінцями, що ледве заходять один за один (рисунок, 7).

Поверхня столового посуду з могильника (кубки та черпаки) добре загладжена, ледве підлощена, в тісті помітні домішки подрібненого шамоту, черепашки.

Усі знахідки мають близькі аналогії серед матеріалів білозерської культури. Це стосується розмірів та форм кубків¹, їх орнаментації дрібнозубчастим штампом², бронзових оздоб³. Черпаки з опуклим тулулом, близькі до чащ, можна зіставити з матеріалами Широчанського⁴ та Верхньохортицького могильників⁵. За черпаками могильник поблизу с. Біленське різиться від таких могильників білозерської культури, як Чернянський, Широчанський, Кочковатівський, в яких посуд подібної форми відомий у незначній кількості⁶ або ж відсутній зовсім (Будуржель)⁷. Тим часом його можна зіставити з Компаніїцівським могильником⁸, де представлені черпаки дещо інших пропорцій, та з пам'ятками цього часу у Надпоріжжі⁹.

За цим показником могильник поблизу Біленського входить до кола пам'яток, які В. В. Отрощенко відносить до північної степової півдзони білозерської культури, на що вказує й північно-західна¹⁰ орієнтація небіжчиків. В. В. Отрощенко вважає, що «локальні відмінності в обряді та комбінаціях інвентаря між похованнями північної і південної степових півдзон» пояснюються більш активними контактами населення північного регіону з племенами білогрудівської культури¹¹. Досліджений могильник, розташований на стику двох виділених В. В. Отрощенком півдзон, є однією з найбільш південних пам'яток північної групи, що датуються XII—X ст. до н. е.

Одержано 12.03.86.

¹ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир.— М., 1979.— С. 50.— Рис. 13.

² Мелюкова А. И. Указ. соч.— С. 54, 55.— Рис. 16.

³ Отрощенко В. В. Белозерская культура // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 523.— Рис. 142, 23, 26.

⁴ Лесков А. М. Предскифский период в степях Северного Причерноморья // МИА.— 1971.— № 177.— С. 78.— Рис. 1, 3.

⁵ Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 129.— Рис. 39, 2.

⁶ Там же.— С. 132.

⁷ Андрух С. И.; Добролюбский А. О., Тощев Г. Н. Курганы у с. Плавни в низовьях Дуная // Рукопись депонирована в ИНИОН 13(6)—85 г.— № 21110.—158 с.

⁸ Махно Е. В., Шарафутдинова И. М. Могильник епохи пізньої бронзи поблизу хутора Компаніїці на Дніпрі // Археология.— 1972.— Вип. 6.— С. 78.

⁹ Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н. и др. Указ. соч.— С. 129.

¹⁰ Там же.— С. 131, 132.

¹¹ Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н. и др. Указ. соч.— С. 134.

Археологічні пам'ятки в басейні річки Рати

М. О. Пелещин, І. Р. Михальчишин

У 1980—84 рр. розвідувальним загоном археологічної експедиції Львівського університету відкрито близько 60 різночасових пам'яток у басейні р. Рати — однієї з найбільших приток р. Західний Буг у його верхній течії (рис. 1). Це переважно низовинна, часто заболочена місцевість, систематичне археологічне вивчення якої до не-

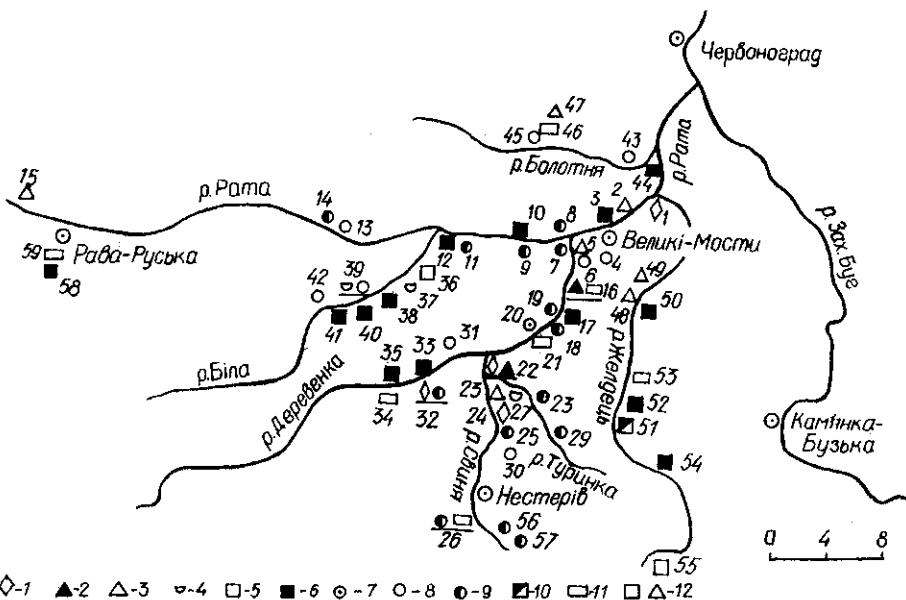

Рис. 1. Схема розміщення археологічних пам'яток у басейні р. Рати: 1 — Борове, 2 — Великі Мости II, 3 — Великі Мости III, 4 — Великі Мости I, 5 — Волиця III, 6 — Волиця I, 7 — Волиця IV, 8 — Волиця II, 9 — Двірці I, 10 — Двірці II, 11 — Бутини I, 12 — Бутини II, 13 — х. Дячки I (с. Гайче), 14 — х. Дячки I (с. Гайче), 15 — Борове, 16 — х. Медвежка (с. Боянець), 17 — Боянець I, 18 — Боянець II, 19 — Боянець III, 20 — Деревня I, 21 — Деревня II, 22 — Деревня I, 23 — х. Руда (с. Деревня), 24 — В'язова I, 25 — В'язова II, 26 — Нестерів, 27 — Турицка I, 28 — Турицка II, 29 — Верени, 30 — х. Опітний (с. В'язова), 31 — Кулява, 32 — Замочок I, 33 — Замочок II, 34 — х. Піддеревенка I (с. Замочок), 35 — х. Піддеревенка II (с. Замочок), 36 — Любеля I, 37 — Любеля II, 38 — х. Мельники (с. Любеля), 39 — х. Бесіді I (с. Любеля), 40 — х. Бесіді II (с. Любеля), 41 — х. Бесіді III (с. Любеля), 42 — Камінка, 43 — Сілець I, 44 — Сілець II, 45 — Кулічків I, 46 — Кулічків II, 47 — Кулічків III, 48 — Купищеволя I, 49 — Купищеволя II, 50 — Купищеволя III, 51 — Желдець, 52 — х. Мазярка I (с. Желдець), 53 — х. Мазярка II (с. Желдець), 54 — Воля Жовтанецька, 55 — Підгінє, 56 — Мацошин I, 57 — Мацошин II, 58 — Йонич I, 59 — Йонич II. У мової знаках: 1 — мезоліту, 2 — енеоліту, 3 — культури лійчастого посуду, 4 — культури кулястих амфор, 5 — культури шнурової кераміки, 6 — бронзового віку, 7 — комарівсько-шинецької культури, 8 — скіфського часу, 9 — східнопоморської культури, 10 — давньоруського часу, 11 — давньоруського часу, 12 — багатошарові.

давнього часу, за винятком окремих пам'яток, не проводилось¹. Проте інтенсивними меліоративними роботами останніх років тут виявлені і, на жаль, в тій чи іншій мірі вже зруйновані, численні археологічні пам'ятки. Тому інформація про результати проведених тут розвідувально-охоронних робіт є необхідною і допоможе глибокому вивченю районів, що межують з ПНР. Нижче подається характеристика пам'яток, виявлених в Сокальському і Нестерівському та частково Кам'янка-Бузькому районах Львівської області.

Пам'ятки Сокальського району. С. Борове. Мезолітична стоянка площею 30×25 м відкрита на піщаній дюні правого берега невеликої р. Желдець. Зібрано 140 крем'яних знарядь (різні типи скребків, трапеції, сегменти, пластини, вістря), а також близько тисячі відщепів. Культурний шар зруйнований оранкою.

Поблизу м. Великі Мости виявлено два багатошарових поселення. Більшість матеріалів з них належала культурі лійчастого посуду. Одне з них, площею 50×25 м, знаходилося на північно-східній околиці міста, на майже повністю зруйнованій кар'єром піщаній дюні лівого берега річки Рати. Культурний шар на периферійних ділянках був слабо насичений знахідками. Розкопано частину овальної ями (діаметр — 1,4 м), в якій трапилися залишки печі у вигляді кусків глиненої обмазки, численних фрагментів кількох горщиків. Тут також виявлено окремі матеріали культури шнурової кераміки і ранньозалізного часу.

Друге поселення знаходилося в 1 км на південний захід від міста, навпроти с. Волиця (хут. Пісок), і займало західну частину досить великого мису, при злитті річок Рати і Свині. Культурний шар залягав на глибині 1,30—0,50 м від сучасної поверхні в піщаному ґрунті і в значній мірі зруйнований як окопами Великої Вітчизняної війни, так і сучасними земляними роботами. У 1984 р. охоронними роз-

¹ Археологія Української РСР.—К., 1971.—Т. 1.—С. 355.

копками було досліджено близько 280 м², де виявлено залишки двох жител култури лійчастого посуду. Одне з них мало вигляд овальної ями (3×1,7 м) з вогнищем на долівці. Тут знайдено багато уламків кількох посудин. У стінці однієї з них збереглися відбитки зерен ячменю і пшениці. Цікавими знахідками є частини округлих глинняних хлібців. Від другого житла збереглася менша яма із залишками глинної печі. На цьому ж поселенні виявлено окрім уламків посуду культури шнурової кераміки, а також невелику, частково зруйновану яму зі слідами вогнища та окремими уламками посуду ранньозалізного часу.

Залишки ще двох поселень культури лійчастого посуду виявлені на оточених болотом і частково розорених дюнах поблизу с. Купичоля.

В 1 км на південний захід від с. Сілець, на піщаній дюні лівого берега р. Болотня зафіковане зруйноване меліоративними роботами поселення комарівсько-шинецької культури. Поверхня дюни вкрита дрібними кусками глинної обмазки, уламками глинняного ліпного посуду, в тісті якого чимало великих зерен жорстви. Виділяються фрагменти вінець та стінок, орнаментованих горизонтальними, косими борозенками і трикутниками (рис. 2, 7—9). Асортимент крем'яних знарядь складається з скребків, ножів, уламків сокир, пошкодженого наконечника списа з віймкою для кріпління. Знайдено кілька кам'яних шліфувальних плиток, розтирачів, товкач.

Біля с. Куличків (урочище Бутини), на оточеній болотом дюні лівого берега р. Болотня, на глибині 0,40 м від сучасної поверхні виявлено культурний шар і зібрано окрім виробів з сірого і жовтого кременю, уламки кераміки комарівсько-шинецької культури (рис. 2, 10—11), кам'яну зернотерку. Поруч на низькому лівому корінному березі річки (урочище Озіра) відкрито і детально обстежено давньоруське

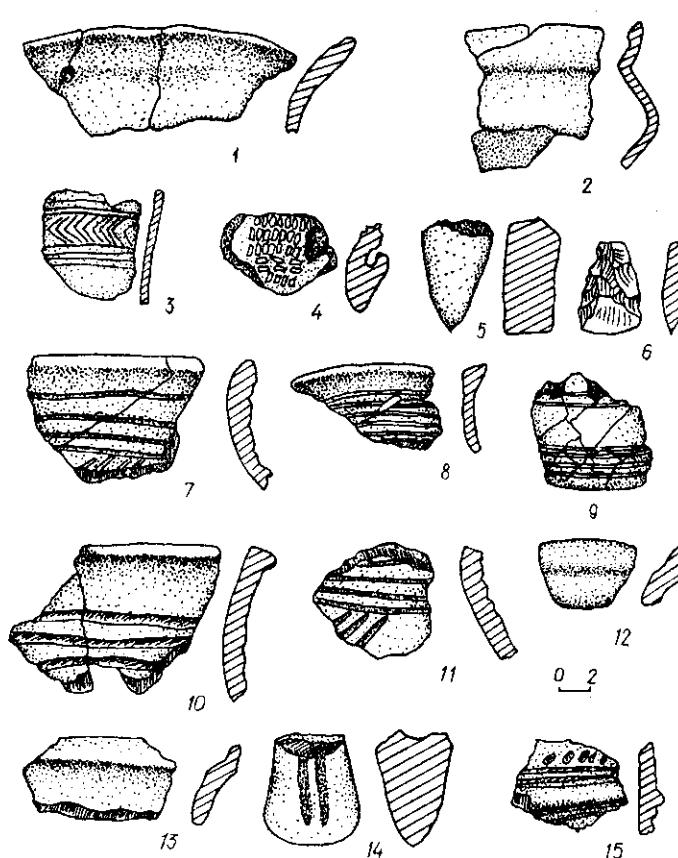

Рис. 2. Знахідки з поселень: 1 — Волиця III; 2 — Великі Мости II; 3 — Турина I; 4 — Любеля II; 5, 6 — Підлісне; 7—9 — Сілець; 10, 11 — Куличків I; 12, 13 — Деревня I; 14 — Великі Мости III; 15 — Нестерів. 1—4, 7—13, 15 — кераміка, 5, 14 — камінь, 6 — кремінь.

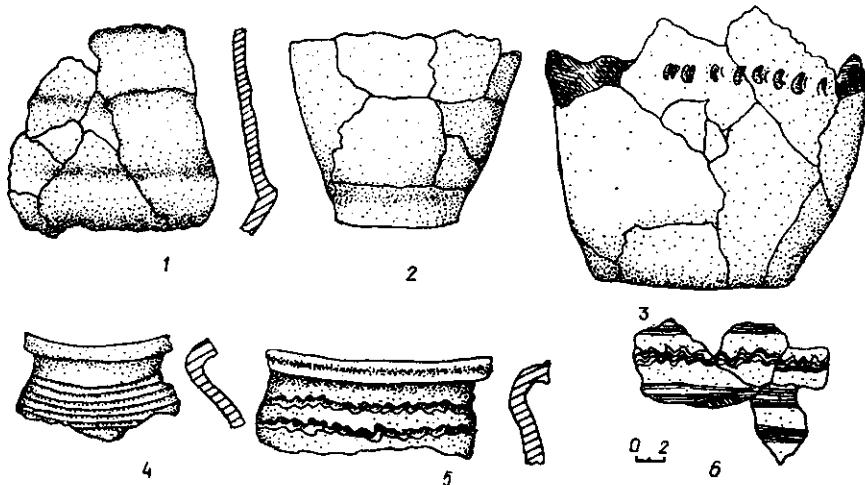

Рис. 3. Кераміка з поселень: 1, 2 — Замочок I, 3 — Д'ячки I, 4 — Слепець I, 5 — Іонич I, 6 — Нестерів.

селище. Зачисткою стінок в меліоративному каналі виявлено культурний шар на глибині 0,40 м від сучасної поверхні, в якому місцями простежується скупчення кусків глиняної обмазки будівель.

Нестерівський район. Невеликі роботи були проведені на дюнних поселеннях ранньозалізного часу біля с. Замочок і Гійче. При зачистці стінок кар'єру на дюні правого берега р. Деревенки, на глибині 0,95 м від сучасної поверхні виявлено уламки посудин з характерним біконічним профілем, а також високих горщиків (рис. 3, 1, 2). У видувах піску зібрано крем'яні вироби мезолітичних обрисів. Поблизу с. Гійче (хут. Д'ячки) в стінках піщаного кар'єру лівого берега р. Рати виявлено залишки кількох об'єктів у вигляді скупченні кусків перепаленої глини, вуглин деревя, зібрано уламки ліпних посудин, інколи прикрашених нігтевими вдавленнями (рис. 3, 3), проколами під краєм вінець.

Залишки кількох поселень виявлено на берегах р. Біла. На високій видовженій дюні лівого берега річки поблизу хут. Бесіди (с. Любеля), на глибині 0,20 м від сучасної поверхні виявлено культурний шар, який у деяких місцях розораний. Зібрана там кераміка має притаманні посудові комарівсько-тшинецької культури риси: лінійний орнамент, потовщені вінця, коричневий, темно-вишневий колір поверхні. Там же зібрано невелику кількість фрагментів кераміки культури кулястих амфор. На відстані 2 км вгору по річці, на лівому її березі, біля с. Камінка, при зачистці стінок кар'єру на піщаній дюні на глибині 0,20—0,30 м від сучасної поверхні простежується культурний шар з фрагментами посуду комарівсько-тшинецької культури.

Біля с. Підлісне на розораній піщаній дюні відкрито залишки поселення культури шнурової кераміки. Тут виявлено уламки посуду, крем'яні скребки, мініатюрну крем'яну сокирку з шліфованим лезом, частину кам'яної просвердленої сокири (рис. 2, 5, 6).

При зачистці стінок глиняного кар'єру на південній околиці м. Нестерів на високому лівому березі р. Скваряви виявлено культурний шар ранньозалізного часу. Зафіксовано куски глиняної обмазки, вуглини дерева, кістки тварин. Зібрана там ліпна кераміка має спеціально ошершавлену зовнішню поверхню, зустрічаються окремі фрагменти зі згладженою поверхнею, уламки посуду, орнаментованого заглибленими лініями (рис. 2, 15).

Поселення східнопоморської культури відкрите в 1 км на схід від с. Деревня на високому лівому березі р. Свіння. На фоні світлого суглинкового ґрунту простежуються сліди кількох будівель у вигляді темних плям зі скupченнями глиняної обмазки, уламків посуду, кварциту.

Поблизу с. Іоничі на високому лівому березі безіменного струмка виявлено давньоруське селище, частина території якого зруйнована кар'єром. При зачистці стінок кар'єру та в шурфах на глибині 0,40 м від сучасної поверхні простежується культурний шар, кераміка якого датується X—XI ст. (рис. 3, 5).

Кам'янко-Бузький район. Привертає увагу поселення черняхівської культури біля с. Желдеч на правому березі одноіменної річки, частково зруйноване її штучним руслом. Зачисткою стінок підмитого берега виявлено культурний шар, насичений грудками глиняної обмазки, вуглинами, кістками тварин, уламками ліпного та гончарного посуду. Поблизу згаданого села, на околиці хут. Мазярка, на правому березі р. Желдеч відкрито давньоруське селище, площею близько 300×100 м. Культурний шар в ряді місць зруйнований меліоративними каналами. Зафіксовано залишки печей у вигляді уламків каменів із слідами перебування у вогні, сажі, вугілля; зібрано фрагменти гончарних горщиків X—XII ст.

Одержано 20.09.85.

Нові дослідження Любимівського городища

В. М. Зубар, І. М. Храпунов

Пізньоскіфське городище знаходиться за 4 км на схід від м. Каховки Херсонської обл. на околиці с. Любимівка.

Вперше пам'ятка вивчалась у 1951—1952 рр. експедицією під керівництвом Л. Д. Дмитрова¹. Пізніше на Любимівському городищі була випадково знайдена ліпна посудина типу керноса². У з'язку з інтенсивним розмиванням пам'ятки Каховським водосховищем у 1978 р. експедицією ІА АН УРСР Славутич-1 (керівник — В. М. Зубар) проводилися нові охоронні розкопки³. Порівняно з планом 1951—52 рр. територія пам'ятки на період дослідження зменшилась удвоє. Роботи були зосереджені на береговому обриві, в місцях, які активно руйнувались абразією. Було за кладено три розкопи площею 135 м². Стратиграфія розкопаних ділянок подібна. Під дерном залягав насичений залишками шар гумусу, який поступово переходив у материковий суглинок. Товщина культурного шару — до 2,2 м.

Культурний шар був насичений камінням різних розмірів, які являли собою залишки споруд і вимосток, зруйнованих як у давнину, так і в наш час у результаті вибірки каміння. Між камінням простежувались скучення залишків печин і великих фрагментів керамічних посудин. В одному випадку трапились залишки будови, яка збереглася *in situ*. Дві її стіни, складені з необробленого каміння, прилягали одна до одної під прямим кутом. Обидві кладки іррегулярні, дволицеві, постелисти, без слідів з'язуючого розчину. Стіни збереглися на висоту 0,1—0,4 м (1—4 ряди кладки). Одна стіна розкопана на 4,6 м, друга — 2,3 м, обидві входять до борту розкопу. До цієї споруди прилягала вимостка, побудована із необробленого каміння різних розмірів. Вимостка залягала на рівні підошви кладок.

У межах розкопів знайдено 38 господарчих ям, нижні частини яких викопані в материковому суглинку. Стінки ям досліджені на глибину 0,4—1,8 м від рівня материка. Вони вертикальні або розширяються до дна, деякі з них укріплені камінням. Всі ями заповнені сміттям.

Культурний шар на дослідженні ділянці нагромаджувався протягом I ст. до н. е.—початку II ст. н. е. Причому, на одному із розкопів зафіксовано два будівельних періоди. До раннього періоду належить частина господарчих ям. До пізнього — описані вище будівля та інші господарчі ями. Під час розкопок виявлено окремі фрагменти керамічного посуду, що відносяться до елліністичного часу, а також II—III, VIII—X, XVII—XVIII ст. н. е.

На 80 м на схід від Любимівського городища закладена розвідкова траншея довжиною 15 м, шириноро — 0,5 м. У ній виявлено погано насичений залишками культурний шар товщиною 0,9 м та господарчу яму. Залишки із траншеї відносяться до

¹ Дмитров Л. Д., Зуб В. Л., Копилов Ф. Б. Любимівське городище рубежу нової ери // АП УРСР.—К., 1961.—Т. X (там же див. про історію попередніх досліджень).

² Амірханов А. Ш. До питання про посудини типу керноса // Археологія.—1984.—№ 46.—С. 87—90.

³ Зубар В. М., Литвинова Л. В. Роботи експедиції «Славутич» у 1978 р. // Археологія.—1982.—№ 38.—С. 110—113.

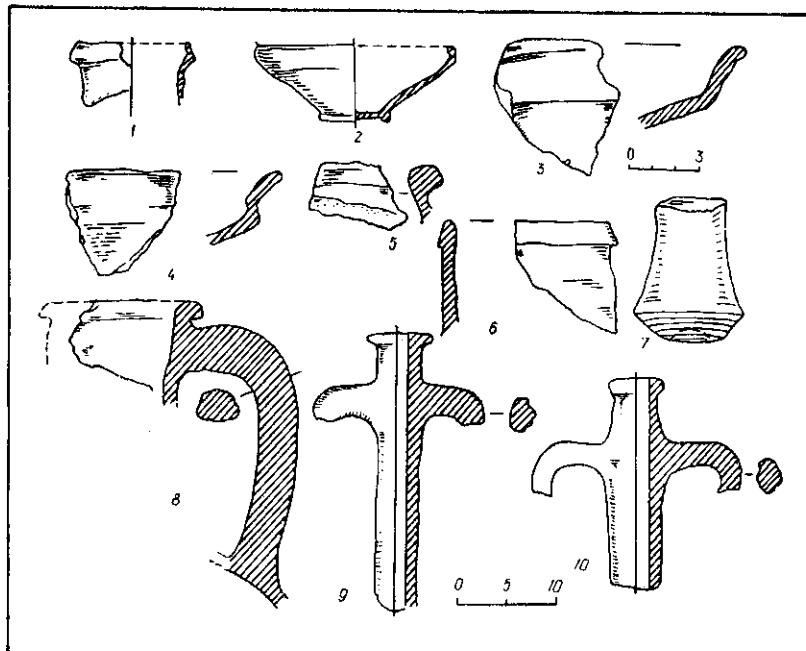

Рис. 1. Знахідки із розкопок Любимівського городища: 1, 2 — уламки червонолакових посудин, 3, 4 — уламки гострореберних мисок, 5—10 — уламки амфор.

I ст. до н. е.—I ст. н. е. Виявленій культурний шар підтверджує припущення, що до Любимівського городища прилягало неукріплене селище.

На береговому обриві простежено сліди майже 10 частково зруйнованих господарчих ям. Одна з них відрізняється від інших тим, що, мабуть, перестала використовуватися в II—III ст. н. е.

Найчисленніша категорія знахідок, одержаних при розкопках Любимівського городища,—фрагменти амфор. окремі з них відносяться до елліністичного періоду: ніжка фасоської амфори IV—III ст. до н. е. (рис. 1, 7)⁴ і кілька дрібних уламків коського виробництва. Найбільш поширеним типом є світло-або, рідше, червоноглиняні—амфори з двоствольними ручками (рис. 2, 10). Детально вони охарактеризовані М. І. Вязьмітіною⁵. Загальноприйняті датування амфор цього типу—I ст. до н. е.—I ст. н. е. У другу за кількістю групу можна об'єднати фрагменти вузькогорлих світлоглиняних амфор із складнопрофільованими ручками (рис. 1, 9, 10). За збереженими уламками не завжди можна визначити, до якої з перших трьох груп (A, B чи C), за класифікацією Д. Б. Шелова⁶, відноситься та чи інша посудина. Але ясно, що датування знайдених фрагментів не виходить за межі II ст. н. е., а постійне виявлення їх разом з фрагментами амфор з двоствольними ручками дозволяє закінчити верхню хронологічну межу до початку—першої половини II ст. н. е. Амфори II—III ст. н. е. нечисленні—це фрагменти «з загорнутим краєм» (рис. 1, 5)⁷, з дзвіобоподібними вінцями (рис. 1, 6)⁸ і уламок червоноглиняної амфори з широким горлом (рис. 1, 8)⁹.

Уламки червонолакової кераміки зустрічалися рідко. Найбільше трапилося фрагментів мисок на кільцевому піддоні з заокругленими стінками і загнутим усередину краєм (рис. 1, 2). Такі миски датуються I—III ст. н. е., поширені на всіх північно-причорноморських пам'ятках цього часу. Виявлено кілька уламків мисок, оздоблених на внутрішній поверхні дна штампованим орнаментом. Звичайно, посудини з таким

⁴ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.—1960.—№ 83.—Табл. VII, 20.

⁵ Вязьмітіна М. І. Золота Балка.—К., 1962.—С. 158—162.

⁶ Шелов Д. Б. Узкогорльые светлоглиняные амфоры первых веков н. э. Классификация и хронология // КСИА АН СССР.—1978.—Вып. 156.—С. 17, 18.—Рис. 1, 4, 6.

⁷ Самойлова Т. Л. Основные типы амфор I—IV вв. из Тирры // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья.—К., 1978.—С. 258, 260.—Рис. 2, 1:

⁸ Зеест И. Б. Указ. соч.—С. 112.—Табл. XXX, 73.

⁹ Там же.—С. 115, 116.—Табл. XXXIV, 83.

бріаментом відносяться до рубежу І—ІІ ст. можна відзначити знахідку ручки від кубка з двома наліпами у верхній частині (рис. 2, 7) і фрагмент профільованого горла глечика (рис. 1, 1). Датування таких посудин теж не виходить за рамки І ст. до н. е.—ІІ ст. н. е.

Фрагменти сіроглиняної кераміки залощені або мають темне покриття. Серед них виділяються уламки мисок двох типів: із заокругленими стінками, загнутими всередину потовщеними або прямыми вінцями (рис. 3, 4), а також гострореберними з відігнутими зовні потовщеними вінцями (рис. 3, 3). Всі фрагменти глечиків відносяться до типу посудин з високим циліндричним горлом і заокругленими вилуклими боками (рис. 3, 5, 6). Знайдені уламки верхніх частин двох горщиків (рис. 3, 1, 2).

Численні фрагменти лощених гострореберних мисок. Вінця їх відігнуті, стінки мають S-подібний профіль (рис. 1, 3, 4). Серед уламків гострореберних мисок знайдено тільки одне пласке дно.

Виявлену на Любимівському городищі кераміку можна поділити на дві групи. Одна з них, більш численна (горщики різних типів, корчаги, миски), відображає скіфські традиції у виготовленні ліпного посуду, друга включає посудини на більш-менш високих ніжках, зокрема типу керноса. Останню групу можна розглядати як нововведення, привнесене в скіфську культуру на пізньому її етапі.

На городищі знайдено предмети, які свідчать про господарську діяльність населення — це 8 керамічних пласких, конічних і біконічних пряслиць (рис. 2, 1—5), два з яких виготовлені з ніжок чорнолакових канфарів. Знайдено глиняне конусоподібне грузило з отвором у верхній частині (рис. 2, 8), а також 4 кістяні проколки (рис. 2, 6). Серед знахідок — ручний млин, виготовлений з дрібнозернистого граніту, що складається з двох жорен. Верхнє квадратне жорно ($0,38 \times 0,38$ м) має в центрі лійчастий отвір для засипання зерна і пази для дерев'яного важеля, що кріпився металевими скобами, сліди від яких збереглися. Робоча поверхня нижнього прямокутного жорна ($0,34—0,39 \times 0,69$ м) помітно стерта (рис. 2, 9). Привертає увагу уламок глиняної підставки для вогнища, кінець якої оформленний у вигляді голови барана.

Підведемо деякі підсумки дослідження Любимівського городища. Знахідка кількох фрагментів елліністичної кераміки, напевне, вказує на час заснування поселення —

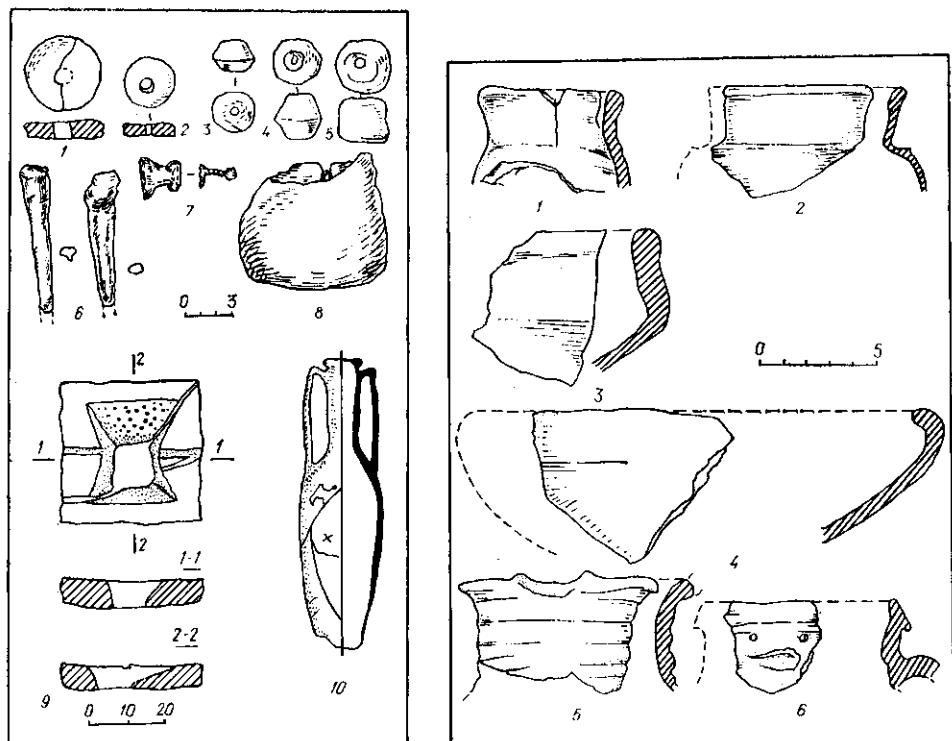

Рис. 2. Знахідки із розкопок Любимівського городища: 1—5 — керамічні пряслиця, 6 — кістяні проколки, 7 — ручка чорнолакової посудини, 8 — уламок керамічного грузила, 9 — кам'яне жорно, 10 — фрагментована амфора.

Рис. 3. Уламки сіроглиняних посудин із розкопок Любимівського городища.

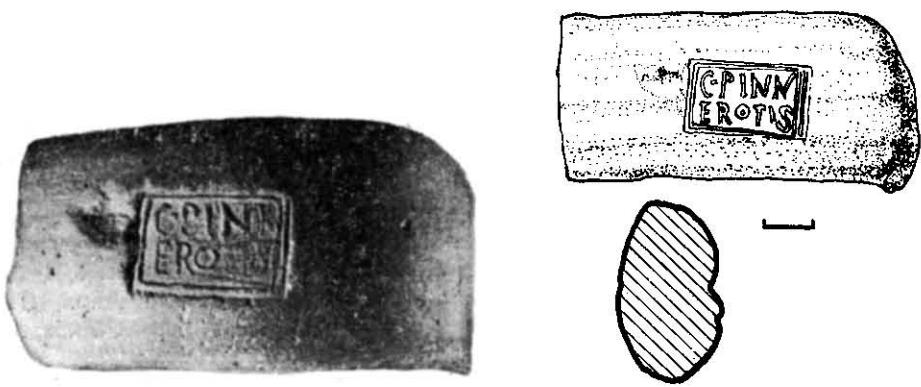

Рис. 4. Клеймо на ручні амфори: 1 — фото, 2 — прорисовка.

III—II ст. до н. е. Період найбільш інтенсивного життя, за який нагромадився весь культурний шар на дослідженій ділянці, обмежується I ст. до н. е.—початком II ст. н. е. За окремими пізнішими знахідками важко уявити, яким чином використовувалася територія городища в пізньоантичний час і епоху середньовіччя. Ця хронологія, що підтверджена лопередніми розкопками пам'ятки, повністю відповідає археологічній періодизації, запровадженні для інших пізньоскіфських нижньодніпровських поселень. У III—II ст. до н. е. виникли Гаврилівське поселення і Золота Балка, скоротилось до меж акрополя Знаменське. У Гаврилівці і Золотій Балці з I ст. до н. е. до рубежу I—II ст. н. е. інтенсивно нагромаджується культурний шар, Знаменське перестає існувати трохи раніше, на початку I ст. н. е.¹⁰

Кам'яний прямокутний будинок, залишки якого відкриті на Любимівському городищі, знаходить багато аналогій на одночасових нижньодніпровських пам'ятках, споруди на яких являли собою прямокутні одно- або багатокамерні структури. Вони відомі на Знаменському, Гаврилівському¹¹, Золотобалківському¹², Козацькому¹³ городицях і майже з вичерпною повнотою охарактеризовані С. Д. Крижицьким¹⁴. Сліди від кам'яних будинків простежуються і на Аниївському городищі¹⁵, але пам'ятка ще не досліджувалася.

Господарські ями завжди численні на будь-якій пізньоскіфській пам'ятці. Проте дослідженя ділянка Любимівського городища віділляється їх незвичною високою концентрацією і нагадує ділянку біля міських воріт Неаполя Скіфського¹⁶. Виявлені господарські ями і знахідка ручного млину, певно, свідчать про значний розвиток землеробства у пізніх скіфів. На уламках деяких ліпних посудин є сліди зерен проса, пшениці, ячменю, жита, вівса¹⁷. Як і на інших нижньодніпровських городищах, переважають сліди зерен проса. Відзначимо, що на пізньоскіфських пам'ятках Криму просо зустрічається значно рідше, ніж пшениця. У Криму не відомі знахідки вівса, хоча залишків злаків знайдено там значно більше, ніж у Придніпров'ї¹⁸. Правда, овес міг бути в наявності в посівах, як бур'ян.

¹⁰ Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре (Городище Знаменское и Гавриловское) // МИА.—1958.—№ 64.—С. 164, 183; Вязьмітіна М. І. Вказ. праця.—С. 221.

¹¹ Погребова Н. Н. Указ. соч.—С. 124, 192—193.

¹² Вязьмітіна М. І. Вказ. праця.—С. 31, 57, 65.

¹³ Гошкевич В. Древние городища по берегам Низового Днепра // ИАК.—1913.—Вып. 47.—С. 120—125.

¹⁴ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья.—К., 1982.—С. 140—142.

¹⁵ Шишкін К. В. Применение аэрофотосъемки для исследования археологических памятников // СА.—1966. № 3.—С. 117, 118.

¹⁶ Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скіфов.—К., 1979.—С. 95.

¹⁷ Pashkevich G. A. Paleoethnobotanical examination of archaeological sites in the Lower Dniepr region, dated to the last centuries B. C. and the first centuries A. D. // Plants and ancient man. Studies in paleoethnobotany. Proceedings of the sixth symposium of the international work group for paleoethnobotany (Groningen).—Rotterdam, 1983.

¹⁸ Januševič Z. Die Kulturpflanzen Skythies // ZFA.—1981.—№ 15.—Табл. V.

Аналіз остеологічних матеріалів показав переважання серед знахідок кісток великої рогатої худоби *. Аналогічний результат одержано при дослідженні Золотої Балки¹⁹. На інших поселеннях Придніпров'я, зокрема в Любомівці, а також у столиці пізньоскіфської держави в Криму, відзначалось переважання дрібної рогатої худоби, незважаючи на тенденцію зростання кількості великої рогатої худоби в перші століття н. е.²⁰

Одержано нові підтвердження тісних економічних зв'язків, що існували між нижньодніпровськими поселеннями і Ольвією. Це, по-перше, сіроглиняна кераміка, типи якої повністю повторюють ольвійські, і, по-друге, випадково знайдена на городищі ручка червоноглиняної амфори з дворядковим латинським клеймом, замкнутим у прямокутну рамку **. Аналогічне клеймо було знайдене і під час розкопок 1951—1952 рр. Через погану його збереженість воно було прочитано як ERINA EROTIS²¹. В. В. Кропоткін вважає, що його необхідно прочитати, як O(fficina) Pinn(arii) Egotis²². Нова знахідка не залишає сумніву, що воно повинне читатись як C(ai) Pinn(arii) Erotis (рис. 4).

Амфорні ручки з клеймом цього фабриканта в перше століття н. е. добре відомі в Ольвії²³. О. М. Штаерман навіть вважала, що майстерня Гая Піннарія Ерота працювала саме в Ольвії²⁴. Але, враховуючи *tria nomina* її господаря, який, безсумнівно, був римським громадянином із греків-перігрінів²⁵, найімовірніше, ця майстерня працювала в Дунайських провінціях римської імперії. Звідси її продукція надходила до Ольвії, де в II—III ст. н. е. перебував римський гарнізон²⁶. Із Ольвії амфори, наповнені вином або маслиновою олією, відправлялись у нижньодніпровські поселення. Таким чином, через Ольвію, тісно пов'язану в цей час з провінцією Нижня Мезія²⁷, здійснювались зв'язки пізньоскіфських поселень, розташованих на Нижньому Дніпрі, з Дунайськими провінціями римської імперії.

Одержано 19.12.88.

* Визначення співробітника ІА АН УРСР О. П. Журавльова.

¹⁹ Вязьмітіна М. І. Вказ. праця.— С. 117.

²⁰ Цалкін В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа // МИА.— 1960.— № 53.— С. 104.

** Вдячні В. В. Дорофеєву за надану можливість опублікувати це клеймо.

²¹ Дмитров Л. Д., Зуць В. Л., Копилов Ф. Б. Указ. соч.— С. 95.— Табл. 11, 8.

²² Кропоткін В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.—V в. н. э.) — М., 1970.— С. 63.

²³ ДЕ — Изв. № Ол. 1883; Придик Е. М. Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках, горлышках и черепицах Эрмитажного собрания.— Пгр., 1917.— С. 138.— № 3; Штаерман Е. М. Керамические клейма из Тира // КСИИМК.— 1951.— Вып. 36.— С. 49.

²⁴ Штаерман Е. М. Указ. соч.— С. 49.

²⁵ Ramsay W. The Social Basis of Roman Power in Asia Minor // Aberdeen Univ. Press.— 1941.— S. 3—9; Petit P. Pax Romana.— Burkley and Los Angeles, 1967.— P. 69.

²⁶ Ростовцев М. И. Военная оккупация Ольвии римлянами // ИАК.— 1915.— Вып. 58.— С. 11—15; Кадеев В. И., Дьячков С. В. Римские гарнизоны Ольвии и Херсонеса // Проблемы исследования Ольвии (Тезисы).— Партизано, 1985.— С. 33.

²⁷ Фармаковский Б. В. Ольвия.— М., 1915.— С. 32, 33; Козуб Ю. И. Стеклянный ритон из Ольвии // История и культура античного мира.— М., 1977.— С. 72, 73; Зубарь В. М. Новое латинское клеймо из Ольвии // Проблемы исследования Ольвии (Тезисы).— Партизано, 1985.— С. 30, 31; Яйленко В. П. Взаимоотношения Ольвии и Рима по эпиграфическим данным // Там же.— С. 88—90.

РЕЦЕНЗІЙ

Тачева М.
История на българските земи
в древноста.
Развитие и расцвет
на рабовладелското общество.—

София: Наука и изкуство, 1987.— Ч. II.— 284 с.

Рецензована книга охоплює історію населення сучасної Болгарії в елліністичну і римську епохи. М. Тачева зібрала і проаналізувала великий фактичний матеріал, який дозволив їй висвітлити історію, соціально-економічний і культурний розвиток як фракійського етносу на Балканах, так і греків, що населяли античні міста на західному узбережжі Чорного моря. Велику увагу у праці приділено римському проникненню на територію Фракії і життю населення регіону в складі Римської імперії. Як безперечну заслугу книги слід відзначити короткі, але повні огляди літератури з питань, що досліджуються, які дають можливість уявити загальний стан згаданих проблем, успіхи і недоліки того чи іншого напряму в болгарській і зарубіжній історіографії. Такі історіографічні екскурси уточнюють вклад, внесений М. Тачевою у вивчення історії болгарських земель у давнину.

У першому розділі монографії визначається місце Фракії і фракійських племен у системі елліністичного світу, а також боротьба Лісімаха за «фракійську спадщину». На підставі поглиблена аналізу доступних джерел у праці всебічно вивчене питання про кельтську експансію на Балканах (III ст. до н. е.) і вплив кельтів на соціально-політичний та історичний розвиток фракійців. Досить цікавий розділ, присвячений проблемі взаємної грецьких полісів Західного Причорномор'я з варварськими народами, що населяли найближчі околиці античних центрів. Розглядаючи цю проблему, М. Тачева головну увагу звертає на Істрію, на хорі якої мешкало гето-фракійське населення. Слід підкреслити, що автор не обмежується аналізом писемних джерел і епіграфіки, а широко залишає дані нумізматики і розглядає ряд дискусійних питань, пов'язаних з чеканкою монет різних фракійських династів.

Наступний розділ охоплює проблеми історії Фракії і початку римської воєнної експансії на Балканах. Огляд цих подій починається з III ст. до н. е., коли після трьох великих воєн з Філіпом і його сином Персеєм римляни близько середини II ст. до н. е. встановили панування на Балканах. М. Тачева рішуче заперечує те, що фракійські племена одрісів і бесів втручались у перипетії II Македонської війни, в результаті якої їх воєнний потенціал нібито був підрівнаний. Значну увагу приділено битві біля Корпильського перевалу, яка, на думку автора, свідчить про спроби консолідації фракійських племен у боротьбі за свою незалежність. Безперечний інтерес становлять сторінки, присвячені аналізові кульмінаційної фази римського воєнного проникнення у Фракію. Тут детально розглядається питання про боротьбу фракійців з римлянами у період воєн Мітрідата VI і позиція різних фракійських династів по відношенню до цих подій.

Наприкінці розділу йдеся про анексію останньої фракійської держави Римом 45 р. п. е.¹ Причому, досліджуючи діяльність Реметалка I, М. Тачева абсолютно правильно твердить, що його царство до анексії було союзником Римові і через нього здійснювався ряд заходів, що провадились римською адміністрацією щодо місцевого населення сусідніх територій¹. Такий статус держави Реметалка I у разі необхідності забезпечував йому дієву римську допомогу.

¹ Пор.: Кудрявцев О. В. Восточная политика Римской империи в начале правления Нерона // ВДИ.— 1948.— № 2.— С. 86.

Фракійське царство рубежу нашої ери — держава елліністичного типу із своїми органами управління та адміністративним поділом на стратегії. Навіть після 45 р. і аж до епохи Антонінів римляни користувались для управління новствореної провінції старою адміністративною системою.

Позитивно оцінюючи внесок М. Тачевої у розробку проблем, згаданих у другому розділі, слід звернути увагу автора на книгу П. І. Кашиковського та І. Б. Клеймана, в якій значне місце приділено історії Північно-Західного Причорномор'я періоду раннього принципату². Разом з тим слід зупинитись і на тому, що автору залишалася невідомою одна епіграфічна пам'ятка рубежу нашої ери з Тіри, в якій згадується син царя³. Цілком можливо, що в даному випадку йдеється про одного із синів фракійського династа, що мав відношення до Тіри⁴. Використання фрагмента цього надзвичайно важливого напису, разом із знахідками фракійських монет з Тіри та їх переварбування у Тірі, детально проаналізоване П. І. Кашиковським, напевне, дозволило б М. Тачевій доповнити зовнішньополітичну історію останнього Фракійського царства цікавою сторінкою, пов'язаною з діяльністю царя Реметалка II.

Особливий інтерес становить розділ, присвячений аналізові соціальної структури населення Фракії в елліністичний і римський періоди. Виходячи з марксистської концепції, автор розглядає форми власності на землю і на цій підставі робить спробу реконструювати різні форми залежності фракійського населення. При цьому особлива увага приділяється аналізу особливостей залежності фракійських общинників від царя. М. Тачева дійшла висновку, що початкова держава у Фракії складалася як станова і діалектика її розвитку полягала у протиріччі між общинниками й аристократією, яке надалі призвело до становлення ранньокласових структур. При такому розвитку державності в конкретно-історичних умовах Фракії, як вказує дослідниця, переважала експлуатація залежного населення, а не рабів. Подібне положення було характерним не тільки для сільського господарства, а й ремесла, що розвивалось у рамках залежних від царя общин. Причому, додатковий продукт відчулювався царем як верховним власником землі шляхом натуральної ренти або відробітку. Підхід М. Тачевої до вказаних проблем співзвучний теоретичним розробкам В. П. Ілюшечкіна, результати яких з успіхом можуть бути використані при вивченні основних закономірностей і особливостей розвитку соціально-політичних структур фракійського населення⁵.

М. Тачева також торкнулась надзвичайно важливого питання про співвідношення натурального і товарного виробництва у фракійському суспільстві. Аналіз характерних особливостей виробничої діяльності, що в цілому носила натуральний характер, дав авторові можливість дійти висновку про відсутність у широких масштабах рабської праці в сільському господарстві і ремеслі. У безпосередньому зв'язку з цим стоїть питання про форми експлуатації населення, що мешкало на хорі грецьких міст у Західному Причорномор'ї. Авторка правильно вважає, що становище фракійського населення на хорі грецьких полісів залежало від ряду конкретно-історичних факторів, якими і визначався характер його експлуатації. Оскільки у Візантії і Гераклії Понтійській підкорене місцеве населення було на становищі ілотів і залежало від держави або громадського колективу, а не окремого власника, то й у грецьких містах Західного Причорномор'я поряд з класичним рабством існували інші форми залежності, що в кінцевому підсумку дозволяє більш чітко диференціювати статус різних груп населення.

Приймаючи в цілому висновки авторки, хотілося б звернути увагу на те, що при визначенні правового статусу населення величезне значення має не тільки спосіб поєднання виробника із засобами виробництва, а й форми господарського використання експлуатованих робітників власниками засобів виробництва⁶. Такий підхід, очевидно, дозволить чіткіше відділити класичне рабство від інших форм позаекономічного примусу невільницького населення і простежити специфіку експлуатації різних груп населення в залежності від особливостей економічного і соціального розвитку в різних умовах стародавнього світу. Якщо виходити з цього критерію, то можна говорити

² Кашиковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира.—К., 1985.

³ Там же.—С. 87.—Рис. 30.

⁴ Сон Н. А. Тира римского времени: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—К., 1987.—С. 8.

⁵ Илюшечкин В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая. Опыт системно-структурного анализа.—М., 1986.

⁶ Илюшечкин В. П. Система и структура добуржуазной частнособственнической эксплуатации.—М., 1980.—С. 4, 5, 13, 47—60.

про експлуатацію типу ілотії взагалі як однієї з форм позаекономічного примусу. У ряду випадків така форма існувала поряд з рабством класичного типу⁷.

І все ж цавр'яд чи доречко порівнювати залежність сільськогосподарського населення Фракії сліністичної і римської епохи з такими формами позаекономічного примусу, як ілотія у Спарті, становище маріанднів у Гераклеї Понтійській, кларотів на Кріті, пенестів у Фесалії, педіеїв у Приені, фракійців у Візантії. Ці категорії сільськогосподарського населення опинились у залежності в результаті завоювання, тому змушенні були платити форос грекам, які включили їхні землі до складу поліснихолодінь. У Фракії ж відносини панування і підкорення будувалися, найвірогідніше, не на завоюванні, а на розпаді общини, виділенні аристократії й присвоєнні нею громадських земель. Отже, це призвело до збіднення і обезземелення основної маси общинників. Постійна боротьба між племенами і союзами племен призводила до панування одних над іншими, що прискорювало внутрішні процеси розпаду общини і зміцнювало владу аристократії над основною масою населення. В результаті відбувалась консервація різних форм примусу, якими користувалися заможні шари фракійського суспільства щодо бідноти. Звідси — виникнення податку у вигляді данини-фороса, спроби використати обезземелених селян для роботи на полях знаті, боргова кабала тощо. У процесі обезземелення частина колишніх общинників могла або йти прислужувати аристократії, що фактично прирівнювало її до рабів, або поповнювати число найманців і ставати ізгоями, юридично залишаючись членами суспільства. Останніх в елліністичний і римський часи у Фракії та за її межами було значно більше, ніж перших. Так що процеси соціально-майнової диференціації й утворення класів йшло не стільки шляхом підкорення і воєнних захоплень земель, скільки через внутрішній розпад общини і виділення індивідуально-сімейної земельної власності. На якомусь етапі цей процес призводив до кількісного переважання землеробів-общинників над рабами, що поступово потрапляли в становище напівзалежних і залежних селян (типу лаїй або періеків).

Наведені особливості сприяли збереженню племінних форм організації суспільства у Фракії протягом довгого часу. У соціально-економічному плані це відбилося у незавершеності процесу класоутворення, в крихкості й аморфності класової стратифікації, що робило Фракійську державу у соціально-політичному відношенні ранньокласовою за характером, однак слабо централізованою, із збереженням сильних переджитків племінного поділу. Тільки у I ст. до н. е.—I ст. н. е. царська влада й адміністративно-територіальна структура істотно змінились, хоч і не досягли завершеності, що прирікало царство і династію на залежність від Риму й гострі внутрішньополітичні чвари.

У четвертому розділі М. Тачева розглядає розвиток античного рабовласницького суспільства у Фракії як провінції Римської імперії і знову значну увагу приділяє соціальні структурі населення. Проаналізувавши великий матеріал, автор вважає, що вже з 60-х років I ст. відчутну роль у сільськогосподарському виробництві починають відігравати колони, які, головним чином, обробляли землі ветеранів римської армії в Добруджі. Такий нетрадиційний підхід автора базується на скрупульозному вивчені джерел. Однак у теоретичному плані він вимагає додаткової аргументації, оскільки заперечення антагонізму між рабами і рабовласниками як основної рушійної сили розвитку передбачає більш чітке формулювання причин бурхливого зростання колонатних відносин і їх місця в історично визначеній системі виробничих відносин. У даному випадку, виходячи з форми господарського використання колонів і способу відчуження їх додаткової праці, можна говорити ще про одну форму експлуатації, за рядом суттєвих ознак відмінну від рабства та експлуатації типу ілотії. При цьому в колонатних відносинах не слід перебільшувати роль економічного примусу. У всіх докапіталістичних суспільствах економічні взаємини між експлуататорами і експлуатованими базувалися не на ринкових відносинах і свободі індивідуумів, як при капіталізмі, а на відмінному правовому становищі різних груп населення, що брали участь у процесі виробництва і розподілу. Навіть якщо колони і виступали в ролі орендарів землі, вони були позбавлені не лише засобів виробництва, а й у своїй масі не були повноправними членами суспільства, що у кінцевому результаті призводило до відчуження їх додаткової праці не стільки шляхом ринкових відносин, скільки на основі виключного права на володіння землею, яке поширювалося тільки на повноправних членів суспільства. Цим значною мірою і була зумовлена позаекономічна

⁷ Пор.: Croix de Stede G. The Class Struggle in the Greek Ancient World.—London, 1981.—P. 133—174.

залежність орендаря-колона від власника землі, що докорінно відрізняє колонатні відносини від оренди землі і найманої праці доби капіталізму.

Гадаємо, що орендні відносини у Фракії в римську добу були модифікацією системи землеволодіння, що склалась там раніше. У римський час для неї було характерним зростання великої земельної власності, яка належала римлянам та романізованій місцевій знать, що сприяло утворенню орендних відносин. Відзначені процеси до того ж були прискорені римським завоюванням. Ось чому це не колонат періоду кризи рабовласництва в римській імперії, а оренда землі при збереженні значення сільської общини. Таке положення робило орендаря-колона у Фракії і Мезії I—III ст. членом суспільства, а не безправним колоном, як в епоху розкладу Римської імперії.

В заключному розділі М. Тачева розглядає складні проблеми еллінізації і романізації фракійської культури, а також питання релігії. Автор справедливо відзначає неоднозначний результат впливу на фракійське населення грецької і провінціально-римської культури — впливу, що так і не призвів до повного зникнення фракійських культурних традицій. Назважаючи на популярність у значній частині фракійців іконографії греко-римського пантеону, місцеве населення все ж зберегло етнокультурні уподобання, успадковані від попереднього часу. Це, зокрема, відбилось у поширенні рельєфів із зображенням фракійського вершника. Завдячуячи збереженню глибинних фракійських коренів релігійного мислення, котрі найяскравіше відбились у культі Мітри, населення Балкан порівняно довго чинило опір впливу нового християнського віровчення.

Кілька слів про політичну історію Фракії в рецензований монографії. У праці нічого не говориться про фракійського царя II ст. до н. е. Мостиса, який засвідчений монетами і написами. У той же час автор переконливо датує зміну у Фракії правлячих династій 42 р. до н. е., коли на зміну одриському відгалуженню дому до влади прийшла сапейська верхівка. З часів Г. Дессау в науці існувала думка, що після Садала II, який помер у 42 р. до н. е., владу успадкував його син Котіс. Він одружився з дочкою Реметалк I, представника сапейського відгалуження дому. Іхній син Рескупорід загинув у боротьбі з жерцем бесів Вологзом, внаслідок чого до влади прийшов Реметалк I Сапей, який був опікуном дітей Котіса по його смерті. М. Тачева спростовує цей факт тим, що, відповідно Діону Кассію⁸, Садал II помер бездітним, а напис, у якому згадується, що Котіс був сином Садала і Полемократії⁹, насправді слід відносити до Садала I. Після вигнання Полемократії, сестри Садала II, і її малолітнього сина, проголошеного спадкоємцем престолу, трон у Бізії, столиці царства, виявився вакантним і єдиним претендентом на нього став сапейський цар Рескупорід, син Котіса. Цього Котіса згадують Діодор¹⁰, напис з Абдери¹¹, а також афінський декрет¹². У Рескупоріда в свою чергу, був син Котіс¹³. М. Тачева вважає, що відомий з різних джерел Реметалк I, який став царем 11 р. до н. е., спочатку був опікуном дітей цього Котіса як його брат. Отже, на думку автора, Рескупорід, який загинув 11 р. до н. е. у війні з бесами, міг бути старшим сином Котіса, законним спадкоємцем престолу. Цей Рескупорід, як гадає М. Тачева, — батько Реметалка II, котрий, на підставі даних епіграфіки, за батьком був онуком Котіса, а за матір'ю — Реметалка I. Відтак дослідниця робить висновок, що Рескупорід був одружений з дочкою Реметалка I, своєю двоюрідною сестрою.

Запропонована версія викликає ряд заперечень. По-перше, тут нехтується повідомленням Діона Кассія¹⁴ про те, що Котіс, який мешкав у Кізіку, і, за Г. Дессау, вважався сином Садала II, був одружений з сестрою Реметалка I. Якщо цей шлюб мав місце, то саме цього Котіса, що був одриським царем, слід вважати батьком Садала II, а в Реметалку вбачати якогось іншого володаря, тільки не Реметалка I Сапея (можливо, Реметалка, згаданого в написах Фасоса разом з Абулупорисом). Подруге, припущення, що батько Реметалка II (19—38 рр. н. е.) Реметалк I загинув 11 р. до н. е. у війні з бесами, заперечує свідчення Таціта¹⁵, котрий повідомляє, що

⁸ Dio. Cass.—LVII.—25, 1—2.

⁹ Cagnat R. Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes.—Paris, 1911.—Vol. I.—№ 775.

¹⁰ Diod.—XXXVII, 5a.

¹¹ Dittenberger W. Sylloge Inscriptionum graecarum (Ed 3).—Zipsiae, 1915—1924.—№ 656.

¹² Inscriptiones Graecae (Ed 2).—Berolini.—Vol. II/III.—№ 3442.

¹³ Ibid.—№ 3443.

¹⁴ Dio. Cass.—XLIV, 20, 2.

¹⁵ Tac. Ann.—II, 64; 65, 5; III, 38, 5; 39, 1.

батько Реметалка II був убитий в Александрії після того, як його заслали туди за вбивство Котіса III (13—19 рр. н. е.). Це наводить на думку, що Реметалк I не мав брата на ім'я Котіс, а сам був сином Котіса, як і його рідний брат Рескупорід II, що одружився із своєю племінницею, дочкою Реметалка I. Вона й була, таким чином, матір'ю Реметалка II. Це твердження, прийняте у літературі, М. Тачевою чомусь ігнорує. Відтак запропонована нами генеалогічна таблиця правлячої сапейської династії, на нашу думку, є суперечливою і поки що не дає змоги відмовитись від поширеної версії Г. Дессау, Т. Іванова, Г. Михайлова і Р. Саллівана про родовідні лінії останніх царів незалежної Фракії.

Монографія М. Тачевої — значна подія в болгарській науковій літературі, присвячений вивченням давньої історії Болгарії. Незважаючи на деякі дискусійні положення, книга є важливим внеском в антикознавство. Вона підводить своєрідний підсумок плідній праці цілої групи болгарських істориків, археологів та епіграфістів протягом 60—80 років, і може бути вправним посібником до вивчення основних проблем стародавньої історії Балкан і Західного Причорномор'я доби еллінізму і перших сторіч нашої ери. Враховуючи той факт, що Скіфія і античні держави Північного Причорномор'я тісно спілкувалися з фракійським населенням і грецькими центрами Західного Причорномор'я, а також римськими провінціями Фракією і Мезією протягом усього античного періоду, монографія має безперечний інтерес для тих радянських дослідників, які тією чи іншою мірою опікуються порушеною в ній проблематикою.

В. М. ЗУБАР, С. Ю. САПРИКІН

Одержано 21.12.88.

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1990 р. КНИГА

Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.

ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН

10 арк.: (обкл.): 2 крб.

Монографія присвячена цілісному розгляду сучасної концепції слов'янського етногенезу на основі історичних, лінгвістичних, антропологічних і, головним чином археологічних джерел. Хронологічні рамки праці охоплюють рубіж — I тис. н. е., причому основна увага приділена періоду, коли слов'яни виходять на широку історичну арену, а також безпосередньо передуючий час — I—V ст. н. е. Процеси формування слов'янських ранньосередньовічних культур розглядаються на фоні контактів слов'янських племен з античним світом, Візантією і сусідніми історико-культурними групами, в тому числі — фракійськими, германськими та балтськими племенами. Певне місце в монографії відводиться критиці «готської теорії». Значна увага приділяється характеристиці господарства, побуту та духовної культури слов'янського суспільства ранньосередньовічного часу.

Для широкого кола читачів.

ХРОНІКА

Крим: стародавні пам'ятки і сучасне будівництво *

Е. І. Соломонік

19—24 вересня 1988 р. у м. Сімферополі відбулася Кримська наукова конференція з проблем античної культури, організована Сімферопольським державним університетом ім. М. В. Фрунзе та відділом археології Криму ІА АН УРСР. У роботі конференції взяли участь науковці з 35 міст країни. Заслухано та обговорено 160 доповідей і повідомлень.

Після доповіді архітектора з Москви А. І. Опочинської на тему «Антична архітектурна спадщина в сучасному місті (на матеріалі Криму)» було ухвалено рішення звернутися до міністерств культури і держбуду СРСР та УРСР з проханням вжити необхідних заходів для врятування неоцінених історичних пам'яток. Адже антична архітектура спадщина сирієє подальшому розвитку людської культури не менше, ніж література, скульптура та філософія. А Крим особливо багатий на пам'ятки давньої архітектури, які досить часто руйнуються під час будівництва сучасних міст, належним чином не оберігаються і не реставруються.

Прикладів такого недбалого ставлення до історичних пам'яток доволі. Зупинчилось лише на деяких, розташованих у найбільших центрах Криму. Незважаючи на існування нещодавно створеного Керченського історико-археологічного заповідника, місцева влада не завжди погоджує свої дії з його керівництвом, і становище в місті і на його околицях залишається зовсім нездовільним. Так, на горі Мітрідат прокладається теплотраса, яка в багатьох місцях порушує давній культурний шар з будівельними залишками V—IV ст. до н. е. та похованальні склепи античного

міста Пантікею. Продовжується насування присадибних ділянок і городів на західний схил гори Мітрідат, також асфальтованих пам'ятками антики і середньовіччя. При проектуванні реконструкції площа Леніна не враховано масштабні археологічні дослідження ділянки,— виділених коштів вистачить лише на археологічні розвідки, не кажучи вже про можливе використання давніх пам'яток у ландшафтно-архітектурному оформленні площи.

Реставраційні роботи на Малих Мітрідатських сходах, які проводилися без проекту, на низькому рівні, тимчасово припинені. Проект реставрації церкви Іоанна Предтечі, пам'ятки світового значення, також не був погоджений із заповідником, тому вже початкові роботи у будівлі церкви привели до непередбаченого підвищення вологості всередині приміщення. В знаменитому склепі Деметри нарешті побудована дренажна система для відведення води, але пам'ятка лишається в аварійному стані, бо не виконується головна вимога — закріплення штукатурки і живописного шару фресок. У районах курганної гряди Юз-Оба і між Царським Курганом та Аджімушкайськими каменоломнями розташувалося міське звалище сміття, незважаючи на те, що Аджімушкай — пам'ятка бойової слави Великої Вітчизняної війни. При прокладенні теплотраси по вул. Московській пошкоджено частину оборонної стіни й башти V—IV ст. до н. е. давнього міста Мірмекія. По території городища Порфмій планується прокласти об'їзну дорогу та систему комунікацій. Частина території давнього міста і могильника Німфея відведена без погодження з заповідником та Товариством охорони пам'яток під забудову корпусами піонертаборів та пансіонатів.

* Замітка написана проф. Е. І. Соломоніком за дорученням оргкомітету Кримської наукової конференції.

Не кращі справи й в обласному центрі — Сімферополі. Вже 5 років тягнеться реставрація мавзолею Скілура у всесвітньо відомій столиці скіфської держави — Несаполі. Мавзолей, залишений без даху та стін старої захисної будівлі, інтенсивно руйнується, а каміння цих руїн реставратори використовують для нових робіт. Завершуються проектно-дослідні роботи щодо будівництва підземних гаражів у товщі скельного масиву, на поверхні якого розташована пам'ятка світового значення — Неаполь Скіфський. Питання про будівництво цих гаражів вирішувалося до останнього часу келійно, в обхід громадської думки і наукових установ. Лише завдяки випадку археологи змогли своєчасно втрутитись і дещо змінити майбутній проект гаражного будівництва.

Доведені до аварійного стану багато архітектурних пам'яток минулого століття (готель «Бристоль», будинок Попова). Міськвионком ставить питання про знесення готелю «Афіни»; безпідставно знесенні будинки біля Петропавловського собору, забудовується кладовище жертв героїчної оборони Севастополя 1853—54 рр.

Херсонеський історико-археологічний заповідник у Севастополі проводить велику роботу щодо охорони давнього Херсонеса та інших пам'яток. Однак Володимирський собор на території Херсонеса перебуває в аварійному стані, руйнується і міський Володимирський собор (усипальниця адміралів). У катастрофічному стані пам'ятки Інкерманського монастиря: церква, Брагський корпус, фонтан, кладовище, сходи. Знищені французьке та англійське кладовища часів першої оборони Севастополя.

Слід звернути увагу й на стан пам'яток Гераклейського півострова, де, починаючи з XVIII ст., ведеться вивчення сільськогосподарської території (IV ст. до н. е.—XIII ст.). Протягом 1988—1989 рр. тут мали місце випадки порушення охоронних та заповідних зон. Наприклад, в охоронній зоні біля так званого «Горбатого мосту» й біля міського кладовища (5-й кілометр Балаклавського шосе) всупереч Закону УРСР про охорону й використання пам'яток історії і культури викидається будівельне і побутове сміття. У районі Юхаринової балки в охоронній зоні пам'яток археології хижаки вивозиться ґрунт. Грубим порушенням закону про охорону пам'яток є використання території для тактичних занять з використанням гусеничних машин, що знищують охоронні знаки. Архео-

логічні пам'ятки Гераклейського півострова мають всесвітнє значення і їх треба зберегти від забудови, використання, коли садиби й городні ділянки, а також будівлякої експлуатації, яка могла б завдати шкоди і призвести до їх знищення. До цієї справи повинні зачутатися не тільки співробітники Херсонеського історико-археологічного заповідника, а й працівники Севастопольської міськради, товариства охорони пам'яток історії та культури, політорганізмів та командування Чорноморського флоту, офіцери якого ще на початку XIX ст. почали археологічне вивчення стародавнього Херсонесу. Ці гуманістичні традиції повинні бути відроджені сучасними нашадками слави Чорноморського флоту.

Ханський палац у Бахчисараї — місце численних екскурсій. Однак після неякісної реставрації в аварійному стані знаходяться всі дерев'яні частини будови і Соколина Башта. Майже зруйновані будинки на Чуфут-Кале.

Сучасна Євпаторія розташована на місці давнього міста Керкінітіди, розкопки якого дали багатий науковий матеріал. На околиці міста, біля санаторію «Чайка», ведуться розкопки поселення. Для збереження та успішного вивчення цих античних, а також середньовічних пам'яток в Євпаторії необхідно створити заповідник. І дотепер це питання залишається не розв'язаним. Такі ж болючі проблеми мають місце в Судаку, Феодосії та Старому Криму.

Нові міста повинні рости та розвиватися при розумному плануванні та бережливому ставленні до древніх пам'яток. Їх треба не лише зберегти, а й включити в нові архітектурні рішення, щоб забезпечити неповторність кожному центру та зберегти зв'язок часів. Багатий досвід такого місто-будування показують Афіни, Рим, Париж, Софія та інші міста світу. Є такий досвід і в нашій країні, зокрема в Києві, де залишки Печерських воріт музеєфіковані в пішохідному переході на площі Жовтневої революції. Планується також проект підземного музею в Історичному проїзді біля Красної площі, де влітку 1988 р. були відкриті залишки старовинної Москви.

Найкращим вирішенням наболілих питань було б перетворення всього Криму в історико-археологічний і природний заповідник, місце відпочинку та знайомство з унікальними пам'ятками природи й історії нашої країни, починаючи з найдавніших часів. Адже пам'ятки Криму мають світове значення, й наше завдання — зберегти їх на віки.

Нові дослідження шляху з Булгара в Київ (попереднє повідомлення)

О. П. Моця, А. Х. Халіков

В житті Київської Русі, як і Волзької Булгарії, в Х—ХІІІ ст. особливі місце займали торговельно-економічні зв'язки. Перевозки здійснювалися водними (по Дніпру, Десні, Оці, Волзі) та регулярніше сухопутними шляхами. На це одним з перших серед радянських дослідників звернув увагу Б. О. Рибаков, який на основі аналізу повідомлень арабських географів Х—ХІІІ ст. Джейхані та Ідрісі, запропонував можливий напрямок шляху з Булгара в Київ, і навпаки¹. При цьому дослідник зробив спробу не тільки теоретично обґрунтувати можливий шлях, а й намітив (правда гіпотетично) деякі археологічні пам'ятки як з боку Волзької Булгарії (Булгар-Булгарське городище, переправа через Волгу в районі Балимерського городища, місто Хулаш), так і з боку Русі (місто Вантіт чи Вагніт — Михайлівське городище, Ромни — літописний Ромен і т. д.), які на його думку могли бути пунктами зупинок караванів — днівками чи манзілями.

В наступні часи шлях з Булгара в Київ, і навпаки, хоч і продовжував цікавити дослідників, але більше в теоретичному плані. На жаль, це стосується більшості відомих давніх шляхів.

Все ж по відношенню до булгаро-кіївської магістралі, вірніше частини цього шляху, слід вказати на деякі нові праці. Так, Г. М. Білорибкін висловив думку, що один з зупиночних пунктів (днівок чи манзілів за Ідрісі — А. Жобером — Б. О. Рибаковим) з боку Булгарії приходився на Юловське городище в Пензенській області². Спроба уточнення маршруту торговельної магістралі на «русській частині» була зроблена і одним із авторів цієї статті³. Крім того, цей шлях цікаво від-

брахений у художній металообробці ремісників обох країн, зафікований мистецтвознавцями⁴.

Але, практично, торговельний сухопутний шлях з Булгара в Київ все ж у цілому залишився не тільки не дослідженім, а навіть археологічно не наміченім. Тому, коли відділом археології Києва, давньоруської та середньовічної археології АН УРСР і відділом археології Інституту мови, літератури і історії Казанської філії АН СРСР був підписаний у 1988 р. договір про наукове співробітництво, то одним з головних його пунктів стало питання про необхідність проведення спільної археологічної експедиції для перевірки шляху з Булгара в Київ, і навпаки. В 1989 р. вона була створена на чолі з авторами цієї праці^{*}.

Просуваючись цим шляхом з території Волзької Булгарії на Русь, експедиція встановила контакти з археологами Ульяновська, Пензи, Тамбова, Воронежа, Курська, Сум. За один місяць її роботи, яка в практиці вітчизняної археології проводилась уперше, вчені подолали понад 2,5 тис. км від Булгара до Києва. Основним завданням на 1989 р. було: виявити і дослідити не тільки сам шлях, а в першу чергу ті можливі зупиночні пункти — днівки чи манзілі, що розміщувалися на ньому.

В результаті проведених робіт вдалося намітити основну схему давнього маршруту (рис. 1; 2) та уточнити не тільки деякі пункти днівок, але навіть і окремі пункти ноочівель, місця переправ через значні річки (Волгу, Суру, Дон, Дніпро).

Таким чином були встановлені певні закономірності не тільки в головному напрямі руху на самому шляху, а й у специфіці розміщення зупиночних пунктів (днівок і ноочівель). Були проведені також спроби зіставлення деяких зупиночних

¹ Рибаков Б. А. Русские земли на карте Идриси 1154 г. // КСИИМК.—1952.—Вып. 43.—С. 30; Рыбаков Б. А. Путь из Булгара в Киев // МИА.—1969.—№ 169.—С. 189—196.

² Белорыбкин Г. Н. Путь из Булгара в Киев в районе Верхней Суры // Волжская Булгария и Русь.—Казань, 1986.—С. 89—97.

³ Моця А. П. Новые сведения о торговом пути из Булгара в Киев // Земли Южной Руси в IX—XIII вв.—К., 1985.—С. 131—133.

⁴ Валеева Д. К. Искусство волжских булгар.—Казань, 1983; Орлов Р. С. Художественная культура городов «Русской земли» в IX—X вв. // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.—К., 1988.—Т. 2.—С. 118.

* До складу експедиції увійшли науковці з Києва (М. М. Іевлев та Г. І. Лисенко) і Казані (І. Л. Ізмайлова та І. В. Якімова).

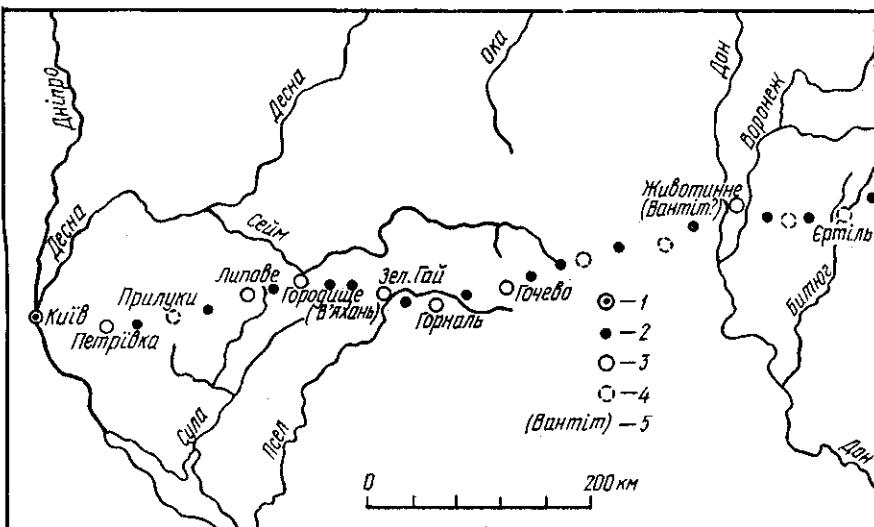

Рис. 1. Західний відтинок шляху з Булгара в Київ. Умовні знаки: 1 — початковий пункт маршруту, 2 — ночівля, 3 — ночівля та днівка, 4 — ночівля та днівка (гіпотеза), 5 — (Бантіт) — літописна назва.

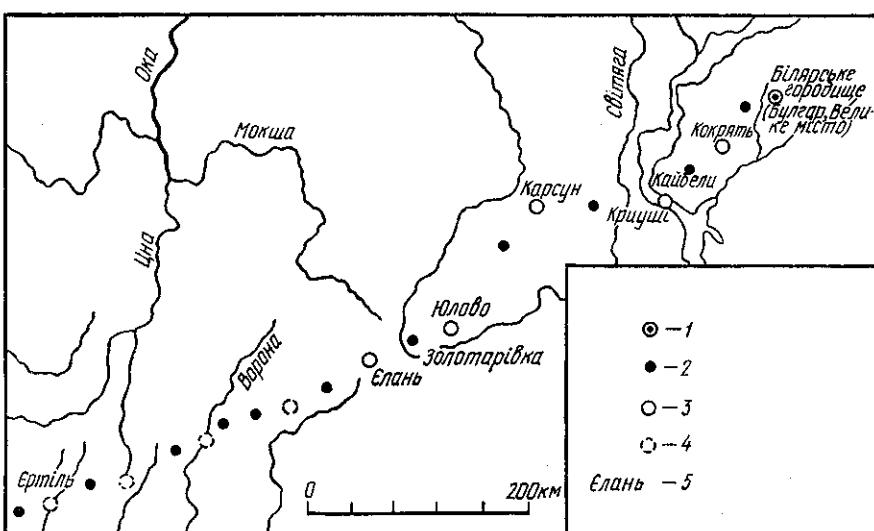

Рис. 2. Східний відтинок шляху з Булгара в Київ. Умовні знаки: 1 — початковий пункт маршруту, 2 — ночівля, 3 — ночівля та днівка, 4 — ночівля та днівка (гіпотеза), 5 — Елань — сучасна назва.

пунктів з відомими за писемними джерелами (літописи, свідчення східних авторіз і т. ін.) давніми населеними пунктами, урочищами тощо.

Вихідним пунктом маршруту експедиції став район Білярського городища, яке тут інтерпретується як місце знаходження столиці Волзької Булгарії Х—XIII ст.— Великого міста чи Булгара⁵. Відлік шляху в цьому значному за розмірами середньовічному місті, що займало площу близько 750 га, було розпочато від одного з кара-

ван-сарайів, дослідженого в 70—80-х роках (рис. 3).⁶

Відомо, що білярська колекція містить значну кількість речей слов'яно-руського походження.⁷ Тому не викликає сумніву активна роль у торгівлі з Руссю його жителів. Шлях торгової магістралі від згаданого городища йшов у напрямі захід—півден-

⁵ Халиков А. Х. Шарифуллин Р. Ф. Караван-сарай древнего Бияра // Исследования Великого города.— М., 1976.— С. 75—100.

⁶ Хузин Ф. Ш., Валиуллина С. И. Славяно-русские материалы в Бияре // Волжская Булгария и Русь.— Казань, 1986.— С. 97—117.

⁵ Халиков А. Х. О столице домонгольской Булгарии // СА.— 1973.— № 3.

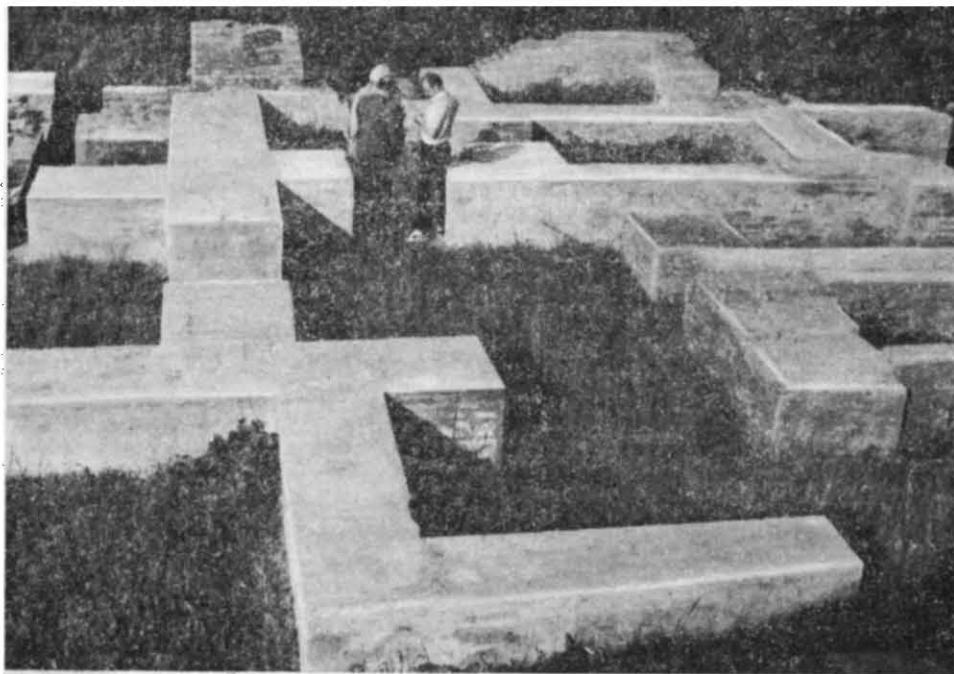

Рис. 3. Фундаменти караван-сараю в Білларі.

ний захід спочатку по відносно високому правому березі річки Джавшур (Малий Чемешан). Перша зупинка (днівка — манзіль) припадала на Кокрятьське городище, що розташоване на правому березі р. Утки (Ватиг за свідченням арабського мандрівника Ібн-Фадлана) приблизно в 75—80 км від Великого міста. Ця віdstапь за Ідрісі—Б. О. Рибаковим дорівнює двоедному переходу каравана, після чого, як правило, люди, коні та верблюди відпочивали протягом одного дня.

Саме городище було відоме вже давно⁸. Воно займало панівне положення над широкою і добре захищеною заплавою р. Утки, де могли випасатись коні та верблюди з караванів. Городище своїми укріпленнями (вали та рови) поділяється на дві частини: відносно малу (300×300 м) і велику (500×300 м), де загалом могли перебувати і каравани, і їх охорона. Остання, як, наприклад, повідомляє Ібн-Фадлан, нерідко сягала значних розмірів. Зокрема караван, у складі якого йшло багдадське посольство в Булгар у 921—922 рр., нараховував до 3 тисяч коней і 5 тисяч людей⁹.

По дорозі на Кокрять був зафіксований і пункт ночівлі, який знаходився на місці

так званого Тюгульбаївського городища в Куйбишевському районі Татарської АРСР¹⁰. При детальному огляді городище виявилось укріпленим басейном, де, мабуть, був водопій. Навколо нього розміщувались на почівлю каравани: тут були виявлені сліди від вогнищ з розкиданими подрібніми кістками тварин. Один перехід від Великого міста, тобто від початку шляху на Київ, до вказаного археологічного об'єкта становив 42—45 км.

Від Кокрятьського городища, де сходились шляхи караванів не тільки з Русі, а й з півдня (Кавказу та Волги — Ітіля), південного сходу (Середньої Азії та Ірану — цим же шляхом йшов і караван, в якому знаходився вже згаданий Ібн-Фадлан) далі в Булгарію дороги пролягали до Великого міста Сувара, на північ країни. А на Русь від Кокряті шлях далі проходив у бік Ітіля (Волги) до місця дуже важливої переправи. Б. О. Рибаков вважав, що ця переправа знаходилась біля Балимерського городища, а далі маршрут пролягав у бік Хулаша¹¹. Але в такому разі караванам доводилося б відхилятись різко на північ і йти до Волги дуже заболоченими та залісеними берегами р. Утки. А переправа через могутню ріку повинна була б бути на місці широкої заболочені заплави ще з крутими берегами.

⁸ Фахрутдинов Р. Г. Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территории.— Казань, 1975.— № 689.

⁹ Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.— Харьков, 1956.— С. 128.

¹⁰ Фахрутдинов Р. Г. Указ. соч.— № 808.

¹¹ Рыбаков Б. А. Путь из Булгара в Киев.— С. 192.

Рис. 4. Спуск до Волги в районі Кайбельського городища.

Розглядаючи цей варіант маршруту як нереальний, була зроблена спроба виявити інше місце переправи. На думку учасників експедиції, переправа через Волгу в бік Русі, а також обулгаризованої Буртасії та мордовських земель, знаходилася південніше сучасного Ульяновська, в районі сіл Хрестово-Городище—Кайбели (лівий берег) та Криуші (правий берег) (рис. 4). Тут з обох боків річки, що розділялась на два русла (з яких ліве можна було перейти вбрід) розміщувалось по два городища (Хрестово-Городищенське і Андріївське на лівому березі, Криушське I, II на правому), що охороняли переправу¹². На середині ріки знаходився зручний для пе-реходу та випасів широкий острів. Зручними були і похилені схили — спуски до річки. Вірогідно, що якраз тут знаходилася друга днівка-манзіль караванів.

Далі дорога пролягала через відносно мало заселене булгарами плато верхів'їв лівих притоків Свияги до окраїнних булгарських міст, таких як Қарсун (тобто окраїнно-бхоронне городище) та сіл (Вороб'ївське селище, що було виявлене в процесі досліджень 1989 р.), де було знайдено через два дні дороги ще й третю днів'ку. Звідси, до землі обулгаризованих буртасів, йшов триденної перехід по відносно

слабо заселеній території. З цього приводу можна згадати повідомлення Ібн-Русте про те, що між булгарами і буртасами три дні дороги¹³. Четверта днівка припадала на місце одного з найбільших міст Буртасії — на Юловське городище, що розміщувалося на території сучасного районного центру Городище Пензенської області. Переправившись через р. Суру в районі с. Золотарьовки, де також відоме одне з найбільш добре укріплених городищ буртасів¹⁴, каравани проходили далі на захід — південний захід аж до сучасного села Велика Єлань, де експедицією виявлено останнє селище з археологічними матеріалами булгарського типу.

Звідси починався 10—12-денної перехід по майже не заселеній міждержавній території межиріч Дону (верхів'я його притоків — Хопра, Ворони, Савали, Ертіля, Битюга) і Оки (верхів'я її притоків — Мокши, Цни), доки каравани приблизно через п'ять днівок, що по прямій майже 500 км, не приходили до першого слов'яно-руського міста Вагніта чи Вантіта¹⁵. Так закінчувалась перша (30-денної) частина шляху

¹³ Хольсон Д. А. Известия о хазарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и русских Абу Али Ахмеда бен-Омар Ибн-Даста.—СПб, 1869.—С. 19.

¹⁴ Белорубин Г. Н. Указ. соч.—С. 91.

¹⁵ Рыбаков Б. А. Путь из Булгара в Киев.—С. 193.

¹² Фахрутдинов Р. Г. Указ. соч.—№№ 576, 586, 1778, 1780.

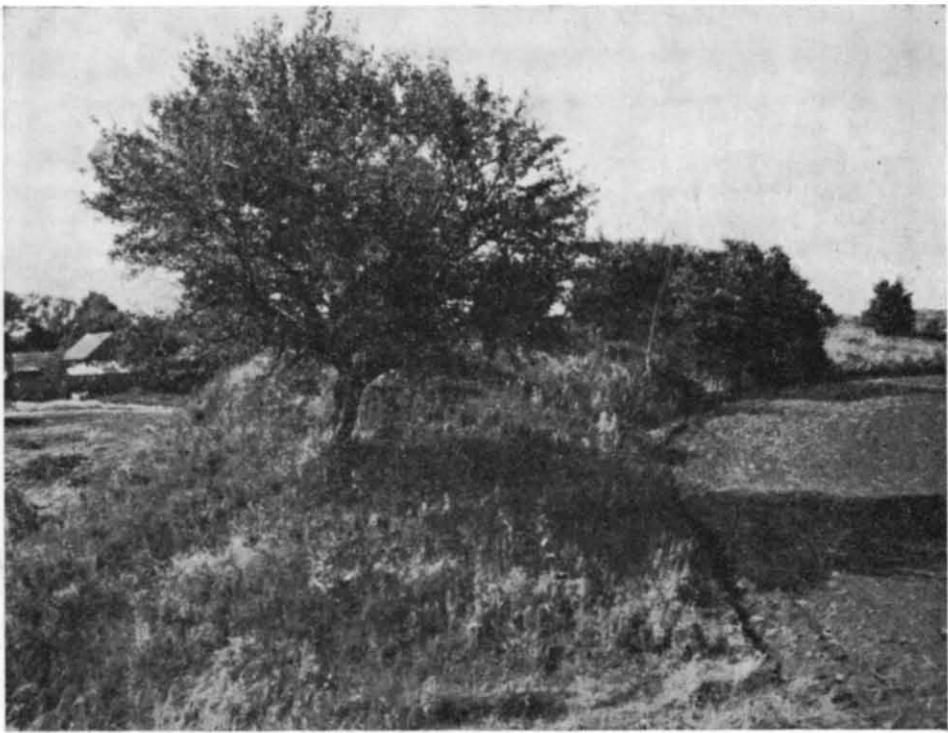

Рис. 5. Вали літописного В'яжаня.

з Булгара в Київ. Завершувалася ця частина якраз у районі, який до наших часів називається Ертіль. Найімовірніше, це давній тюркський (булгарський) топонім, що означав середину шляху*. На вказаному проміжку були виявлені і оглянуті можливі пункти зупинок: селище «Перевоз» на р. Вороні в Тамбовській області, а також археологічний комплекс пам'яток «Щуч'є» в районі злиття річок Ертіль та Битюг у Воронезькій області.

Б. О. Рибаков спробував локалізувати згаданий в арабських писемних джерелах Вантіт, з чим беззастережно погодились окремі воронезькі археологи, з городищами Тітчиха та Михайлівським¹⁶. Але в тему чи іншому випадку шлях через згадані пункти для торгових караванів був досить важким, оскільки ім довелося б іти болотистими та залисеними місцями і впиратись у круті береги Дону, незручні для перес-

прави. На нашу думку, з Вантітом слід пов'язувати Животинне городище, про що вже коротко писав А. Д. Пряхін в одній із своїх праць¹⁷. Цей укріплений пункт, де крім боршевської ліпної була виявлена і «манжетоподібна» давньоруська гончарна кераміка (добре представлена на пам'ятках Середнього Подніпров'я), розміщений північніше злиття річок Усмані і Воронежка. Західніше нього знаходилась переправа через Дон.

Далі починалась друга половина шляху на Київ.

Слід відзначити, що від району концентрації пам'яток боршевської культури на рр. Дон і Воронеж (де було і місто Вантіт) до власне давньоруської державної території — літописного Курського Посем'я, конкретних археологічних пам'яток на шляху Булгар — Київ експедицією 1989 р. виявлено не було. Але далі на захід спостерігається набагато краща картина.

Вдалося встановити, що тут караванні проходили з днівками-манзілями (де постійно проводились і торговельні операції) в районі сучасних сіл Гочево і Горналь Курської області та хутора Зелений Гай під Сумами. Всі три згадані пункти, роз-

* Можлива етимологія: ертіль — урта-юлтобто середина дороги, чи ертіль — урта-ель, тобто середня область або міждержавна область, країна.

¹⁶ Рыбаков Б. А. Путь из Булгара в Киев.— С. 194; Москаленко А. Н. Городище Титчиха. Из истории древнерусских поселений на Дону.— Воронеж, 1965; Винников А. З. Славянское городище на Белой горе под г. Воронежком // Из истории Воронежского края.— Воронеж, 1977.— Вып. 6.

¹⁷ Пряхін А. Д. Археология... Наследие.— Воронеж, 1988.— С. 95.

Рис. 6. Кургани в с. Липове.

міщені на високому корінному березі Псла, можна за їх плануванням відносити до так званих відкритих торговельно-ремісничих поселень, які відрізняються від інших населених пунктів середньовічних часів низяйстю невеликих укріплень, проживанням більшості населення на відкритих поселеннях та значими за розмірами могильниками¹⁸.

Далі маршрут переходив уже в басейн р. Сули, де на її правих притоках Терн та Ромен днівки, наймовірніше, влаштовувались у районі сучасних сіл Городище та Липове відповідно Сумської та Чернігівської областей. У першому пункті середньовічні укріплення, що займали площа понад 2 га, ототожнюються із залишками літописного міста В'яханя, що згадується в давньоруських писемних джерелах в середині XII ст. (рис. 5). До речі, частина дослідників вважає, що внутрішня торговельна магістраль Київ — Курськ також проходила через це місто. Тому можна припустити, що ускладнення функцій, а також встановлення стабільних відносин з сільською окружою, сприяло перетворенню даного населеного пункту в значний міський центр Лівобережжя Дніпра. В той же час, комплекс пам'яток в с. Липове (невелике

городище, відкрите поселення площею 20 га та могильник, що нараховував до 5 тисяч курганів) повністю «вписується» в рамки відкритих торговельно-ремісничих поселень (рис. 6).

Можна припустити, що подальша дорога проходила через сучасне місто Прилуки (літописний Прилук) у верхів'я р. Супой, як вважав і Б. О. Рибаков. Серед пам'яток цього мікрорегіону найбільш вірогідним місцем останньої днівки перед Києвом було городище біля с. Петрівка Чернігівської області. Воно знаходилось на острові в широкій заплаві р. Супой, поєднувалось з суходолом тільки невеличким перешейком — тобто практично було чеприступним. У той же час площа близько 2 га була і тут обнесена високими валами. Слабкий культурний шар з керамікою XI—XII ст. і повідомлення літописців про постійну концентрацію князівських дружин якраз у верхів'ях Супоя перед початком широкомасштабних військових операцій дозволяють інтерпретувати цей пункт біля с. Петрівка не тільки як днівку на шляху торгових караванів, а й як військовий табір руських дружин. Як уже зазначалося, подальший шлях на столицю Давньоруської держави — основну ціль караванів — проходив без тривалих зупинок. Вірогідніше всього, що Дніпро переходили біля Видубецького монастиря, де, як і на Волзі, посеред ріки знаходився острів, і де завжди функціонувала переправа.

¹⁸ Булkin B. A., Дубов I. B., Лебедев G. C. Археологические памятники Древней Руси IX—X веков.—Л., 1978.—С. 139.

У зв'язку з вищесказаним можна зробіти ряд висновків:

1. Шлях давніх караванів пролягав майже прямо з Булгара в Київ, як і навпаки. При цьому він переважно був зорієнтований на слабо заселені (а за межами державних територій і мало заселені) межиріччя Дніпра і Десни, Дону й Оки, Сури та Волги.

2. Подолання відстані в цілому було розраховано на два місяці перебування в дорозі з 40-денними переходами і 20-денними відпочинками. Він поділявся приблизно на дві рівні частини: західну «кіївську», що підлягала давньоруській державі або охоронялася нею; східну «булгарську», що знаходилась під протекторатом, або в сфері впливу Волзької Булгарії. Середина шляху припадала на Цнинсько-Донське межиріччя, де знаходилася область «Ертіль» (середина шляху).

3. В межах державної території Русі, що починалась (закінчувалась) приблизно в районі сучасного села Гочево, були характерними:

а) зручні підходи з боку маршрутів караванів;

б) наявність відносно сухих та просторих заплав з луками-випасами;

в) обов'язкова наявність охоронних укріплень та топографічно вигідних ділянок місцевості. В більшості випадків це були комплекси, які в європейській середньовічній археології отримали назву віків чи відкритих торговельно-ремісничих поселень.

4. У межах Волзької Булгарії (чи підлеглої землі буртасів) шлях починався приблизно в районі сучасного міста Пенза і проходив також через аналогічні пункти. Але на відміну від Русі на булгарській території укрілені місця відводилися не тільки для людей, а й для тварин, що призводило до спорудження городищ набагато більших розмірів.

5. На міждержавних територіях шлях, як правило, проходив майже незаселеними і неукріпленими місцями, а днівки-манзілі розміщувались на затишних ділянках, де були відсутні не тільки міста-фортеці, а й відкриті торговельно-ремісничі поселення. Вірогідно, що будівництво тут будь-яких укріплень (де було потрібно тримати по-

стійні гарнізони охорони) було недоцільним, оскільки зведення іх на міждержавній території могло стати приводом для нападу як з боку Києва чи Булгара, так і з боку агресивних кочових контингентів південних районів Східної Європи (печенигів, половців...). У зв'язку з цим хотілось б звернути увагу і на факт відсутності укріплень на слов'янських поселеннях Південного Придніпров'я, де в середньовічні часи також дуже жваво проводились орловельні операції.

6. Вже попередній аналіз показує, що шлях з Булгара в Київ проходив по регламентованому маршруту, який почав складатись і використовуватись ще, мабуть, в епоху енеоліта — бронзи (потрібно в зв'язку з цим відзначити концентрацію по згаданому напрямку західок сеймінсько-турбінського металу та чисельних курганів) і епізодично використовувався в епохі раннього залізного віку (кімерійський метал) та раннього середньовіччя (розміщення в зоні маршруту постзарубинецьких, іменіківських пам'яток, скарбів типу Суджанського). Можливо, що цей шлях знали і давні мадьяри.

Русь і Волзька Булгарія, які за середньовіччя стали посередниками між цивілізаціями Західу і Сходу, в XI—XII ст. найбільш активно використовували цей шлях. Якраз цим шляхом, який інтенсивно «запрацював» після підписання в 1006 р. русько-булгарського договору¹⁹, в 1134—1151 рр. проходили каравани арабського купця з Іспанії Хаміда ал-Гарнаті²⁰.

Найближчими роками планується подальше вивчення шляху, що дозволить поглибити і краще аргументувати зроблені авторами висновки. А це, в свою чергу, дозволить точіше й повіщше охарактеризувати культурно-економічні і політичні зв'язки двох наймогутніших державних утворень епохи середньовіччя на території Східної Європи.

¹⁹ Татищев В. Н. История Российской.— М.—Л., 1963.— Т. 2.— С. 69.

²⁰ Монгайт А. Л., Большаков О. Г. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.) — М., 1971.

Створена Міжнародна асоціація україністів

П. П. Толочко

29 травня — 2 червня 1989 р. в італійському місті Неаполі проходила Міжнародна конференція, присвячена історії культури України. В ній взяли участь науковці із восьми країн світу: Італії, СРСР (Україна), США, Канади, ПНР, Голландії, Бельгії, ФРН. Урочисте відкриття відбулося в Інституті східних наук Неапольського університету. Вступне слово виголосив професор Рікардо Піккіо. Учасників конференції привітали ректор університету, проф. Б. де Джіованні, директор інституту, проф. Н. Мінісса.

Співорганізаторами конференції були та- кож Інститут українських студій Гарвардського університету (США) та Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Тематика конференції охоплювала увесь спектр історичних і культурологічних проблем України. Більшість доповідей торкалась питань мовознавства і літературознавства. З ними виступили: академік АН УРСР В. М. Русанівський, академік АН УРСР І. О. Дзверін, проф. Д. Грабович (США), проф. Р. Лужний (ПНР), проф. Ф. Томсон (Бельгія), проф. В. Ведер (Голандія), проф. Д. Делл'Агата (Італія), проф. М. Жулинський, проф. С. Козак (ПНР), проф. А. Вінценц (ФРН), проф. О. Мишанич, науковий співробітник Інституту літератури АН УРСР О. Пахльовська.

Історико-культурологічна тематика винісвітлювалася у доповідях проф. О. Пріцака (США), проф. Р. Піккіо (Італія), чл.-кор. АН УРСР П. П. Толочка, проф. Я. Ісаєвича, проф. І. Шевченка (США), проф. Я. Пеленського (США).

Проблемам і перспективам вивчення сучасного фольклору і етнографії українського народу присвятив свою доповідь проф. Б. Медвідський (Канада).

Кілька доповідей були присвячені питанням історії України 20—30 років ХХ ст. — проф. Р. Шпорлюка (США), проф. Б. Кравченко (Канада), проф. А. Грациозі (Італія). Слід підкреслити високий науковий рівень доповідей, а також взаємну вимогливість науковців до виголошуваних тез і положень. Кожне засідання (всього їх відбулося сім) завершувалось жвавою дискусією.

Цілком природно, що в даній інформації мова йтиме, переважно, про дискусійні положення історичного й історико-культур-

ного плану. Великий інтерес викликала доповідь О. Пріцака щодо історіографії української історії. Основні її положення зводяться до того, що історія мусить вивчати не цивілізації, не етноси, а політичні структури, держави. В межах України такі утворились ще в VII ст. до н. е. Це скіфська держава і античні міста-держави в Причорномор'ї. Що стосується етнічного розвитку, то, на думку О. Пріцака, цілий ряд неслов'янських народів — скіфи, гунни, сармати, авари, половці, татари — взяли участь у формуванні давніх українців і належать з слов'янами «нашими предками».

В цілому постановка цього питання не рекликається з доповідю П. Толочки про глибину історичної пам'яті українського народу. Археологічні матеріали і писемні джерела свідчать, що населення території України справді не було етнічно однорідним упродовж тисячоліть. Міграційні процеси тут мали місце. Але, по-перше, вони ніколи не призводили до повної зміни корінного населення, а, по-друге, не переривали історичної пам'яті і культурного генофонду регіону.

Отже, можна говорити, що названі східні народи не належать з слов'янами «нашими предками», а певною мірою спричинилися до процесу слов'янського, а, зрештою, і українського етногенезу. Всі вони в межах території України асимілювались корінним слов'янським населенням. У часи пізнього середньовіччя українці насильно виводилися татарськими ханами в Крим і там асимілювались, але ж на цій підставі не можна вважати їх предками татар-кrimchakів належні з власне татарами.

О. Пріцак поставив у своїй доповіді альтернативні запитання, до якої цивілізації слід заражувати Україну: до візантійсько-православної, римсько-католицької чи хозаро-турецької?

Своєрідною відповіддю на це була груптовна доповідь І. Шевченка про візантійські елементи в українській культурі. Він переконливо показав, що не лише східні слов'яни і Київська Русь, але й Україна розвивались під сильним впливом греко-візантійської культури. На запитання О. Пріцака, що було прогресивнішим і кориснішим для Київської Русі — візантійізм чи латинізм, І. Шевченко відповів: «Кожне явище треба розглядати історично. В тих

умовах візантінізм для Русі був кращою альтернативою».

П. Толочко у вистуці по доповіді І. Шевченко зауважив, що історичний спір про те, що було прогресивнішим — візантінізм чи латинізм, треба вести не абстрактно, а конкретно-історично. До падіння Київської Русі у 1240 р. рівень її економічного і культурного розвитку був не нижчий, ніж у країн римсько-католицького кола. Згодом східно-християнський світ зазнав непоправних ударів: розгром хрестоносцями Константинополя у 1204 р., сплюндрування Київської Русі монголо-татарами, завоювання Константинополя і Болгарії турками. Отже, по суті було знищено культурно-творче джерело. В цих умовах пра-вославний світ впродовж довгих століть жив спогадами про колишнє культурне значення Візантії і по можливості продовжував її традиції. Характерно, що саме пра-вославний візантізм став основою політичного і духовного відродження східних слов'ян. Український національно-визвольний рух XVI—XVII ст., який проходив під гаслами православ'я, не примха історії, а її закономірність. Викликала дискусію доповідь Я. Пеленського про Києво-руську спадщину. В ній він дав максимально вичерпно і об'єктивно історіографічну довідку з цього питання, показав, що спір за цю спадщину почався ще в домонгольський період і продовжується досі. Визначилось кілька теорій: російська національна, українська національна, польська державна і радянська. Я. Пеленський не поділяє концепції П. Толочка про існування єдиної Давньоруської держави і народності з центром у Києві аж до монголо-тatarsької навали. Вважає, що вже в XII ст. сформувались окремі державні утворення — Північно-Східна Русь і Південна Русь з власними ідеологічними системами і з різними правами на київську спадщину.

В обговоренні доповіді І. Шевченко сказав, що Київську Русь зруйнували монголо-татари, хоч потім і стали своєрідним стимулом східнослов'янського політичного відродження. Києво-руська спадщина, на його думку, є спільною для українців, росіян і білорусів і цьому немає ради. О. Пріцак вважає, що монголо-татари не спричинились до занепаду Русі, вона самоліквідувалась, самознищилася. П. Толочко зауважив, що свідчення літописів про монголо-тatarsький розгром Русі знаходить документальне підтвердження в археології. Ці факти треба вивчати і знати, якщо ми хочемо об'єктивно висвітлювати історичний процес. Що стосується Києво-руської спадщини, то дискусії з приводу переважного

права на неї того чи іншого східнослов'янського народу не перспективні. Всі вони вийшли з єдиної давньоруської народності, отже, мають спільну історичну спадщину.

Зацікавлене обговорення викликало питання так званої особливої демократичності української культури. Цю тезу обстоювали українські історики другої половини XIX — поч. ХХ ст., у тому числі і М. С. Грушевський. Я. Пеленський назвав це тенденцією «плебізазії» культури, яка не є конструктивною. Соціально структуровані народи — стовпова дорога європейського історичного розвитку. Український народ не становив тут винятку. Нищення його еліти, як і перехід її до сусідніх державних структур, що, на жаль, мало місце, негативно позначалось на культурному розвиткові України.

Дискусії, які точилися довколо мово-звінчих, літературознавчих, мистецтвознавчих питань, показали, що всі ці наукові напрямки вимагають дальшої поглибленої розробки, об'єднання творчих зусиль науковців-україністів всього світу. Особлива увага зверталась на необхідність розвитку української мови. Як відзначив В. Русанівський, мова це інструмент творення національної культури. Вивчення її іншою мовою ні що інше, як тільки спогади про національну культуру.

При відкритті конференції Рікардо Піккіо сказав, що наша мета зробити серйозні заяви на наступні фундаментальні розробки україністичної проблематики. Хід конференції це підтверджив.

На організаційному засіданні було створено Міжнародну асоціацію україністів (МАУ) з центром у Києві. Обрано її керівні органи. Першим президентом асоціації став академік АН УРСР В. М. Русанівський (Україна). Віце-президентами обрано: проф. Д. Грабовича (США), проф. М. Жулинського (Україна), проф. Р. Лужного (Польща), проф. Р. Піккіо (Італія). Вченим секретарем обрано проф. О. Мишанича (Україна).

При асоціації працюватимуть комісії: археографічна (проф. О. Пріцак, США), едیційна (проф. Б. Кравченко, Канада), бібліографічна (проф. Я. Ісаєвич, Україна), по поширенню української культури (І. Драч, Україна).

Головою ревізійної комісії обрано проф. Б. Медвідського (Канада).

Прийнято рішення про видання інформаційного бюлєтєню Міжнародної асоціації україністів, а також про проведення першого з'їзду у Києві в 1990 р. До цього часу мають бути створені національні або регіональні асоціації україністів.

ДО 70-РІЧЧЯ ДМИТРА ЯКОВИЧА ТЕЛЕГІНА

26 жовтня 1989 року виповнилося 70 років відомому радянському вченому, одному з визначних спеціалістів у галузі первісної археології України Д. Я. Телегіну — доктору історичних наук, професору, лауресату Державної премії УРСР.

Д. Я. Телегін народився в с. Плісове Змієвського району Харківської області, в сім'ї селянина. По закінченні семирічки навчався на річних курсах викладачів початкових шкіл. Потім, з 1936 по 1939 рік, вчителював у школах Донецької області. Напередодні війни закінчує історичний факультет Слов'янського вчительського інституту, після чого працює директором школи у с. Красне. У листопаді 1941 року його призвали до армії, у лавах якої він і прослужив до 1946 року.

Як учасник Великої Вітчизняної війни нагороджений двома медалями за боїві заслуги та орденом «Вітчизняної війни II ступеня».

1946 року Дмитро Якович вступає на історичний факультет Чернівецького держуніверситету. Після успішного завершення навчання був направлений до аспірантури Академії наук УРСР. Під керівництвом видатного радянського вченого П. П. Єфіменка він підготував кандидатську дисертацію на тему «Неслідичі пам'ятки на Середньому Дніщі», яку й захистив у 1953 році.

Бурхлива й плідна науково-дослідна й науково-організаційна діяльність Дмитра Яковича всі ці роки була тісно пов'язана з Інститутом археології АН УРСР. Спочатку він працював на посаді молодшого наукового співробітника (з 1952 р.), потім старшого (з 1958 р.), а з 1968 по 1986 він керує одним з провідних відділів інституту — відділом первісної археології. Сьогодні Дмитро Якович — ведучий науковий співробітник Інституту. 1967 року він захистив докторську дисертацію, темою якої була «Дніпродонецька неолітична культура». 1978 року його затверджено у званні професора.

Коло наукових інтересів Дмитра Яковича широке, про що свідчать його численні праці. Вченому належить понад 200 друкованих праць, у тому числі 7 монографій, дві з яких опубліковані за рубежем: «Дніпродонецька культура» (К., 1968); «Середньостогівська культура доби міді» (К., 1973); «Мезолітичні пам'ятки України» (К., 1982); «Пам'ятки доби мезоліта на території Української РСР» (К., 1985); «Деренівка — поселене и могильник медного века кочеводов на Среднем Днепре» (Оксфорд, 1986, англійською мовою); «Неолитические могильники и население в бассейне Днепра» (Оксфорд, 1987, на англійському языке, в соавторстві з И. Д. Потехиной); «Могильники маріупольського типу» (К., 1990).

Крім того, він є співавтором ряду колективних монографій, серед яких такі капітальні праці, як «Археологія Української РСР», два випуски (1971, 1985 рр.), «Історія Українського мистецтва», т. I, 1966 та ін.

Багато років Дмитро Якович успішно працював над розробкою питань мезоліту — неоліту — енеоліту України; досить вагомим є також його внесок у вивчення історії населення України й сусідніх територій цих епох. Розроблена ним концепція культурно-хронологічного членування пам'яток того часу та їх хронології прийнята науково. Помітним внеском у вивчення проблем давньої історії Східної Європи є загальна систематизація пам'яток мезоліта на базі підсумків робіт кількох поколінь; виділення ряду культур, у тому числі дніпро-донецької доби неоліта і середньостогівської мідної доби, а також ряду типів пам'яток — новоданиловського, Засухи та інших.

Останнім часом дослідник приділяє увагу комплексному вивченню археологічних та лінгвістичних джерел. Зокрема, даним гідронімії у розумінні генезису культур

Подніпров'я. Крім того, важливе місце в його дослідженнях займає вивчення проблеми розселення давніх індоевропейців.

Зараз Дмитро Якович закінчує працю з історії та культури населення доби неоліту й раннього металу. Його широке обізнання з радянською та зарубіжною літературою, багатий речовий матеріал, зібраний вим особисто, а також вивчений під час досліджень колекцій Кавказу, Поволжя, Європи, дозволяє дослідникам створити справжню давню історію степів Східної Європи.

Д. Я. Телегін щорічно керує роботою археологічних експедицій, у тому числі великими комплексними, такими, наприклад, як Кременчуцька, Дніпродзержинська, Дніпро — Донбас, Славутич, які працювали на новобудовах України. Під його керівництвом розкопано багато пам'яток, що стали опірними для розуміння різних періодів первісної доби не тільки для території УРСР. Це, наприклад, такі, як мезолітичне поселення Ігрень VIII, де вперше зафіксовані планування жителі для того часу; Микільський, Вільнянський, Ясинуватський могильники, вивчення яких дозволило конкретно пов'язати поховання з поселеннями дніпро-донецької культури; нині всесвітньо відоме поселення середньостогівської культури — Дереївка, матеріалами якого доведено приручення коней у стелу східної Європи у IV тисячолітті до н. е., а також зафіксовано виникнення шнурового орнаменту на кераміці; тришарова пам'ятка Олександрія, на якій встановлено стратиграфічне співвідношення середньостогівської культури з ранньою; поселення Ушкалка, яке дозволило по-новому вирішувати питання періодизації культур доби пізньої бронзи.

За 30 років роботи у полі Дмитро Якович як талановитий педагог навчив методики ведення археологічних розвідок і розкопок багатьох археологів. Крім того, керував курсами підвищення кваліфікації істориків та археологів краєзнавчих музеїв республіки. Він приділяє багато уваги вихованню молодих кадрів. З 1963 по 1980 роки Д. Я. Телегін читав курс «Основи археології» для студентів історичного факультету Київського держуніверситету та художнього інституту. Зараз на громадських засадах він веде спецкурс «Неоліт України» у держуніверситеті. До своїх учнів ставиться хоча й вимогливо, але доброзичливо й терпляче.

Під керівництвом Д. Я. Телегіна пройшли і проходять аспірантську підготовку 15 чоловік, десять з яких вже захистили кандидатські дисертації. Його учні успішно працюють не тільки на Україні, а й у Білорусі і Молдавії.

Дмитро Якович не тільки видатний організатор, а й талановитий популяризатор науки. Багато років він був активним членом редколегії квартальника «Археологія», а також журналу «Пам'ятки України». Під його редакцією вийшов перший том «Археології Української РСР», два випуски «Археологічні пам'ятки України. Короткий список», серія обласних довідників з археології, багато монографій, збірників і брошур з археології України і Білорусії. Він керує роботою по підготовці зводу пам'яток історії і культури з археології Дніпропетровської області.

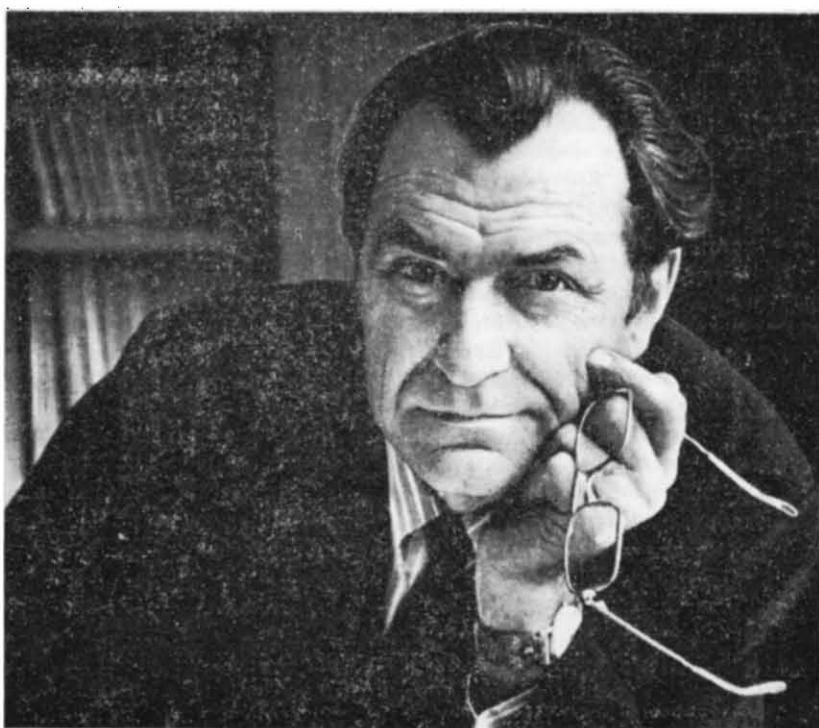
Багато сил Дмитро Якович віддає питанням охорони пам'яток археології: він очолює бюро секції Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, є членом правління цього товариства. В інституті він веде групу по вивченню матеріалів археології методами точних наук, є членом Вченої Ради інституту. Систематично виступає як офіційний опонент при захищенні докторських і кандидатських дисертацій на Вчесніх Радах ІА АН УРСР та ІА СРСР.

Дмитро Якович — невтомний пропагандист історичних знань. Ним написано 12 брошур та більш як 250 науково-популярних статей у газетах і журналах з археологічної тематики.

На міжнародних симпозіумах та в закордонних відрядженнях в НРБ, Греції, Югославії він неодноразово і з успіхом виступав із доповідями з питань первісної археології Європи. 1978 року обраний до складу Оргкомітету Міжнародного Симпозіуму з мезоліту Європи.

Завдяки фізіонічній срудованості, таланту, підкріплениму наполегливістю та виключною працьовитістю, Дмитро Якович зробив вагомий внесок у розвиток первісної археології України. Його заслуги вшановані у 1970 році медаллю «За доблесну працю» у відзначення 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. У 1977 році йому присуджено Державну премію Української РСР у галузі науки і техніки, а 1984 року його нагороджено Грамотою Верховної Ради УРСР.

Свій сімдесятирічний ювілей Дмитро Якович Телегін зустрічає у розквіті творчих сил, сповнений енергії і творчих планів, пов'язаних з розвитком археологічної науки на Україні. Зичимо йому великих успіхів у їх здійсненні!

ДО ЮВІЛЕЮ В. Ф. ГЕНІНГА

Володимир Федорович Генінг належить до покоління вчених, що прийшли в археологію після Великої Вітчизняної війни. Цього року у нього подвійний ювілей — йому виповнюється 65 років, а також минає 40 років від початку наукової діяльності. За цей час зроблено чимало. Він опублікував близько 200 наукових праць (у тому числі 15 монографій), брав участь у багатьох конференціях та симпозіумах, які відбувалися у нашій країні й за кордоном, провів десятки експедиційних сезонів. Не можна не згадати викладацьку діяльність в Уральському державному університеті, роботу заступником директора Інституту археології АН УРСР, завідуючим відділом теорії та методики археології. Це провідні познаки життя, сповненого патхнепіої самовідданої праці, творчих звершень, пошукув нових шляхів у науці.

Серед тем, якими цікавився і продовжує розробляти Володимир Федорович, — стародавня історія фінно-угорських племен, інших народів Поволжя та Приуралля, теорія етнічних досліджень та проблема ранніх аріїв, використання статистичних методів та розкопки палеолітичних стоянок, проблема археологічної культури та теорія пізнання, обробка кераміки та реконструкція жіночого вбрання. Такий спектр наукових інтересів ювіляра.

Звичайно, на формування світогляду В. Ф. Генінга впливали різні фактори та обставини. Насамперед, спілкування із видатними радянськими археологами: О. М. Бадером, Г. Ф. Добецем, О. Я. Брюсовим, О. П. Смирновим, С. В. Кисільовим, В. М. Чернцовим. Напевне, не останнє місце у формуванні його особистості займали і самі умови Поволжя та Уралу, де посмужно живуть росіяни і удмурти, мордва та татари, чуваючи та башкери, де сучасні етнографічні елементи культури становлять ключем до розуміння археологічних знахідок. Історизм, схильність до розробок загальних проблем, діалектичне поєднання теоретичного та конкретно-історичного у своїх працях, праг-

нення вийти за межі суто археологічного джерелознавства — ось основні риси його творчої індивідуальності.

А розпочинався цей шлях з туристських подорожей молодого вчителя із своїми учнями мальовничими кутками Пермської області, понад річкою Вішерою. У цих екскурсіях, біля Писаного каменю, були знайдені численні стародавні карбовані рисуки та проведені вдалі розкопки.

На наукові штудії студента-першокурсника Пермського університету звернув увагу О. М. Бader, під керівництвом якого В. Ф. Генінг працював у Қамській експедиції протягом навчання (1947—1952). Володимир Федорович неодноразово згадував творчу атмосферу, яка панувала в університеті, коли старші, оволодівши азами археології, допомагали молодшим. Шоб захистити молодих, надати можливість проявити ініціативу, творчу вигадку й самостійність, їм доручались відповідальні завдання. До речі, цей досвід було згодом використано ним для підготовки спеціалістів-археологів в Уральському державному університеті.

У 1955—1958 рр. В. Ф. Генінг навчався в аспірантурі Інституту мови, літератури та історії при Казанській філії АН СРСР. На початку 1959 року він захищив кандидатську дисертацію «П'яноборська культура на Середній Камі».

З 1960 по 1974 рр. В. Ф. Генінг працює доцентом кафедри історії СРСР Уральського державного університету, очолює підготовку археологічних кадрів, керує Уральською археологічною експедицією, загони якої працювали від Волги до Іртиша. За час її роботи було видано 13 випусків «Вопросов археологии Урала». Навесні 1974 року він захищає докторську дисертацію «Етнічна історія Південного Прикам'я в I тис. н. е.» та восени цього ж року приїздить до Києва. Відтині його творчий шлях пов'язаний з Україною.

Працюючи заступником директора Інституту археології АН УРСР з наукової роботи (1974—1986), він концентрує увагу на розробці теоретичних проблем, займається організацією охоронних експедицій. Це відбувається у створенні під його керівництвом відділу теорії та методики археології (1979 р.). Такий структурний підрозділ цілеспрямованої тематики з розробки методологічних проблем було створено вперше у вітчизняній археології. Два періоди життя — уральський та український — в основному відповідають і двом провідним напрямам творчості В. Ф. Генінга. Це дослідження у галузі Урало-Сибірської археології та теоретико-методологічні питання. Це дві сторони, два крила його творчості, взаємообумовлені та доповнені одне одним.

З повною відповідальністю можна сказати, що В. Ф. Генінгом тут зроблено багато. З Урало-Сибірської тематики на основі широких польових досліджень ним було виділено понад десяток археологічних культур. Серед них чегандінська, азелінська, поломська та інші. Для пам'яток епохи великого переселення народів доведено існування 12—14 етнічних компонентів серед матеріалів строкатої кушнаренківської епохи. Володимиром Федоровичем написані серії статей, присвячених етногенезу народів Волго-Кам'я: удмуртів, башкирів, марійців, ранніх болгар, походженню угорців та інші. Як наслідок роздумів над тими проблемами, що виникали під час проведення конкретно-історичних реконструкцій, виникли розробки теоретико-методологічних питань. Серед праць цього напряму виділяються присвячені проблемі археологічної культури (АК). Основною рисою його підходу стає обґрутування соціологічного змісту АК, її відповідність окремому суспільству.

Етнічні проблеми, присутні у багатьох розробках по етногенезу окремих народів, були узагальнені у монографії «Этнический процесс в первобытности» (1970), яка стала значним внеском у розробку соціологічної теорії етносу. У монографії «Очерки по истории советской археологии» (1982) подано аналіз деяких аспектів розвитку вітчизняної науки: впровадження марксизму, становлення організаційної структури, розвиток окремих напрямів. Ця тема продовжує розроблятися.

Останніми роками В. Ф. Генінг приділяє значну увагу логіко-гносеологічним аспектам археологічних досліджень. У двох монографіях («Объект и предмет науки в археологии» и «Структура археологического познания (проблемы социально-исторического исследования)») з цієї тематики розробляються питання, які тривалий час майже не порушувались.

Методи статистичної обробки кераміки та поховальних пам'яток, розроблені вченим, широко використовуються його послідовниками та колегами. Чимало зусиль було докладено до створення інформаційно-пошукової системи для ЕОМ, археологічна частина якої вже вийшла друком (1988).

Але опубліковані праці лише частково відбивають науковий талант Володимира Федоровича Генінга. Значне місце у його діяльності посідає також і науково-викладацька діяльність. Серед вихованців вченого Р. Д. Голдіна, Г. Б. Зданович, В. Д. Вікторова, К. П. Бунятаць, В. В. Євдокімов, С. Ж. Пустовалов, Л. С. Гераськова, Ю. В. Павленко, О. Г. Колесников, А. І. Ганжа, О. М. Кудрявцева та ін. І зараз він при-діляє багато часу роботі з молодими дослідниками. 1985 року йому присвоєно звання професора. Президія Верховної Ради Української РСР за значний внесок у розвиток археологічної науки та підготовку наукових кадрів нагородила його Почесною Грамотою.

Лаборанти й наукові співробітники, кожен, хто звертається до Володимира Федоровича за допомогою, дістаеть і розуміння, і пораду, і консультацію. Інтелігентність, стриманість, вимогливість до себе і підлеглих, лідкорююча працездатність, полемічний дар, доброзичливість, вміння переконати своїх опонентів, бадьорість, снага до творчості привертає до нього колег та молодь.

Шановні товариші!

При Інституті археології АН УРСР створено науково-виробничий кооператив «Археолог», завданням якого є проведення охоронних досліджень пам'яток археології на об'єктах господарчого будівництва і в зонах новобудов республіки.

Терміни і якість виконання трудових умов гарантується.

Керівництво кооперативу звертається до всіх господарчих і будівельних організацій, керівників шахт, кар'єрів, колгоспів і радгоспів з проханням надсилати замовлення на виконання археологічних досліджень за адресою:

252070 м. Київ-70·
вул. Г. Сковороди, 96
науково-виробничий кооператив «Археолог»
тел. 416 23 04, 416 23 18.

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР ПРОПОНУЄ РАДЯНСЬКИМ ТА ІНОЗЕМНИМ ОРГАНІЗАЦІЯМ ВИСТАВКИ УНІКАЛЬНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЗНАХІДОК,

які знайомлять з

- палеолітичними пам'ятками України, знаряддями праці, побуту та мистецтвом найдавнішої людини
- протомістами IV—III тис. до н. е. та світоглядом їх мешканців — перших землеробських племен Східної Європи
- своєрідними культурами епохи бронзи, контактами Заходу та Сходу
- шедеврами скіфського, античного та сарматського мистецтва, середньовічних кочовиків
- яскравими сторінками історії слов'ян та Київської Русі
- невичерпаними скарбницями української народної культури пізнього середньовіччя

Довідки за адресою: 252014, Київ-14, вул. Видубецька, 40
Інститут археології АН УРСР
Виставковий комітет,
телефон 295 35 81.

НАШІ АВТОРИ

ГЕНІНГ Володимир Федорович — професор, доктор історичних наук, зав. відділом теорії та методики Інституту археології АН УРСР. Спеціаліст у галузі методології та історії археології, етнічної історії, теорії первісного суспільства. Основні праці: «Етнический процесс в первобытности» — 1970; «Очерки по истории археологии» — 1982; «Объект и предмет науки в археологии» — 1988; «Проблемная ситуация и научные революции в археологии» — 1988; «Этническая история Западного Приуралья на рубеже н. э.» — 1988; «Структура археологического познания (проблемы социально-исторического исследования)» — 1989.

ГЛАДКИХ Михайло Іванович — завідуючий кафедрою археології, етнографії і музеєзнавства Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Вивчає проблеми первісного суспільства.

РУСЯЄВА Ганна Станіславівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН УРСР, вивчає античну історію і культуру. Автор монографій: «Земледельческие культуры в Ольвии догетского времени» — 1979 р.; «Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья» — 1982.

МАСЛЕННИКОВ Олександр Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології АН СРСР. Основні праці: «Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э.» — 1981. Спеціаліст з античної археології.

ПИСАРЕНКО Юрій Георгійович — молодший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Вивчає історію та археологію Давньої Русі.

ЗВІЗДЕЦЬКИЙ Богдан Андроникович — аспірант відділу давньоруської і середньо-вічної археології Інституту археології АН УРСР.

БРАТЧЕНКО Станіслав Никифорович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Автор монографії — «Нижний Дон в епоху средней бронзы» — 1976.

РАДІЄВСЬКА Тетяна Миколаївна — старший науковий співробітник Державного історичного музею УРСР.

КАДЄЄВ Володимир Іванович — завідуючий кафедрою Харківського державного університету, доктор історичних наук. Автор монографій: «Очерки истории экономики Херсонеса в I—IV вв. н. э.» — 1970; «Херсонес Таврический в первых веках нашей эры» — 1981.

СОРОЧАН Сергій Борисович — доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків. Вивчає історію античних держав Північного Причорномор'я та Візантії в IV—IX ст.

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Автор монографії: «Черняховская культура Северо-Западного Причорноморья» — 1987.

МИХАЛЬЧИШИН Іван Романович — науковий співробітник Львівського історичного музею. Спеціалізується в галузі первісної археології Прикарпаття і Волині.

ПЕЛЕЩИШИН Микола Андрійович — доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Львівського державного університету. Спеціаліст у галузі первісної археології.

ТОЩЕВ Геннадій Миколайович — старший викладач Запорізького державного університету. Спеціаліст у галузі первісної археології.

ХРАПУНОВ Ігор Миколайович — викладач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Сімферопольського державного університету. Спеціаліст з історії та археології пізніх скіфів.

САПРИКІН Сергій Юрійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту загальної історії АН СРСР. Вивчає давню історію і археологію Причорномор'я, Малої Азії, Фракії, Давньої Греції.

ХАЛІКОВ Альфред Хасанович — доктор історичних наук, професор, ведучий науковий співробітник Інституту мови, літератури та історії Казанського філіалу АН СРСР, автор багатьох монографій і статей, починаючи з епохи бронзи до середньовіччя.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДСП
 - АДУ
 - АИУ
 - АЛЮР
 - АП УРСР
 - АО
 - БИАМ
 - ВДИ
 - ВИ
 - ВХУ
 - ДСС
 - ДСП
 - ДХМ
 - ГАЙМК
 - ГИМ
 - ЗОАО
 - ЖМНП
 - ІА АН УРСР
 - ІАИ
 - ІАК
 - ІАДК
 - ІАСЗП
 - ІГАЙМК
 - ІІМК
 - ІТУАК
 - ІТОИАЭ
 - КОГА
 - КСІА АН СССР
 - КСІА АН УССР
 - КСІИМК
 - КСОГАМ
 - ЛВІА АН СРСР
 - МАР
 - МАСП
 - МГУ
 - МДАПВ
 - МИА
 - НА ІА АН УРСР
 - НА ІА АН СРСР
 - НО
 - НОСА
 - НПЛ
 - НЭ
 - ОАК
 - ОАМ АН УССР
 - ПВЛ
 - ПСА
 - ПСРЛ
 - ПУ
 - СА
 - САИ
 - СГЭ
 - СД
 - СИЭ
 - СС
 - СЭ
 - ТАИЧПЕ
 - ТОДРЛ
 - ТУАК
 - УІЖ
 - ААН
 - ААЛ
 - АР
 - АР
 - ЕАЗ
 - РА
 - SCIV
 - ZFA
- Античные древности Северного Причерноморья
 - Археологічні дослідження на Україні
 - Археологические исследования на Украине
 - Археологические летописи Южной Руси
 - Археологічні пам'ятки УРСР
 - Археологические открытия
 - Бахчисарайский историко-археологический музей
 - Вестник древней истории
 - Вопросы истории
 - Вестник Харьковского университета
 - Древности степной Скифии
 - Древности степного Поднепровья
 - Державний Харківський музей
 - Государственная академия истории материальной культуры
 - Государственный исторический музей
 - Записки Одесского археологического общества
 - Журнал министерства народного просвещения
 - Институт археологии АН УРСР
 - Известия на Археологически институт при БАН
 - Известия Археологической комиссии
 - История и археология древнего Крыма
 - Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья
 - Известия Государственной академии истории материальной культуры
 - Інститут історії матеріальної культури
 - Известия Таврической ученой архивной комиссии
 - Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии
 - Крымский областной государственный архив
 - Краткие сообщения Института археологии АН СССР
 - Краткие сообщения Института археологии АН УССР
 - Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
 - Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
 - Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР
 - Материалы по археологии России
 - Материалы по археологии Северного Причерноморья
 - Московский государственный университет
 - Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
 - Материалы и исследования по археологии СССР
 - Науковий архів Інституту археології АН УРСР
 - Науковий архів Інституту археології АН СРСР
 - Надписи Ольвии
 - Новейшие открытия советских археологов
 - Новгородская первая летопись
 - Нумизматика и эпиграфика
 - Отчет археологической комиссии
 - Одесский археологический музей АН УССР
 - Повесть временных лет
 - Проблемы советской археологии
 - Полное собрание русских летописей
 - Пам'ятки України
 - Советская археология
 - Свод археологических источников
 - Сообщения Государственного Эрмитажа
 - Скифские древности
 - Советская историческая энциклопедия
 - Скандинавский сборник
 - Советская этнография
 - Труды Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы
 - Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР
 - Таврическая ученая архивная комиссия
 - Український історичний журнал
 - Acta archeologica Hungaricae
 - Acta archaeologica Lundensia
 - Archeologia Polski
 - Archeologicke rozhledy
 - Etnographisch Archäologische Zeitschrift
 - Przegląd archeologiczny
 - Studii si cercetari de istorie Veche
 - Zeitschrift für Archäologie, Berlin

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ГЕНИНГ В. Ф. Социальные формации первобытности	3
ГЛАДКИХ М. И. Социально-экономическая интерпретация позднепалеолитических жилищ и поселений	17
РУСЯЕВА А. С. Общественно-политические функции эллинистического храма Аполлона в Ольвии	26
МАСЛЕННИКОВ А. А. Историко-географическое районирование Восточного Крыма в античную эпоху	35
ЗВИЗДЕЦКИЙ Б. А. О границах Древлянской земли	47
ПИСАРЕНКО Ю. Г. Смоленский княжеский стол во времена Владимира Мономаха	59

Публикации археологических материалов

БРАТЧЕНКО С. Н. Лук и стрелы эпохи энеолита — бронзы Юга Восточной Европы	70
РАДИЕВСКАЯ Т. Н. Поселение эпохи меди — раннего железа у с. Плисков и Чернявка Винницкой области	82
КАДЕЕВ В. И., СОРОЧАН С. Б. Херсонес и Западный Понт: проблема контактов	91
МАГОМЕДОВ Б. В. Трёхнефные сооружения в черняховском домостроительстве	102

Память археологии

ХРАПУНОВ И. Н. Николай Львович Эрнст	111
БРАИЧЕВСКИЙ М. Ю. Э. А. Симонович и украинская археология	116

Охрана памятников археологии

КОСТЕНКО Ю. В. Новые материалы из неолитического поселения в урочище Белая Гора возле Полтавы	124
ТВЕРДОХЛЕБОВ С. М., ТОЩЕВ Г. Н. Могильники белозерской культуры возле с. Беленькое у Поднепровье	126
ПЕЛЕШИШИН Н. А., МИХАЛЬЧИШИН И. Р. Археологические памятники в бассейне реки Раты	127
ЗУБАРЬ В. М., ХРАПУНОВ И. Н. Новые исследования Любимовского городища	131

Рецензии

ЗУБАРЬ В. М., САПРЫКИН С. Ю. Тачева М. История на българските земи в древността. Развитие и расцвет на рабовладелското общество.— София: Наука и изкуство, 1987.— ч. II.— 284 с.	136
--	-----

Хроника

СОЛОМОНИК Э. И. Крым: древние памятники и современное строительство	141
МОЦЯ А. П., ХАЛИКОВ А. Х. Новые исследования пути из Булгара в Киев (предварительное сообщение)	143
ТОЛОЧКО П. П. Создана Международная ассоциация украинистов	150
К 70-летию Дмитрия Яковлевича Телегина	152
К юбилею В. Ф. Генинга	154

**Шовкопляс Г. М., Шовкопляс І. Г.
ЗА ПОКЛИКОМ СЕРЦЯ: ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
В ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА.**

10 арк.: іл.— (в обкл.): 45 к.

Із книжки, підготовленої відомими українськими вченими-археологами, читач дізнається, що Т. Г. Шевченко широко використовував у своїй творчості різноманітні факти, події, пам'ятки далекого минулого. Вона розповість про історичних діячів і легендарних героїв. Ознайомить з давньоруськими укріпленнями і храмами, стародавніми могилами і оборонними спорудами, середньовічними монастирями і замками Кіївщини і Чернігівщини, Полтавщини і Поділля, Волині і Нижнього Придніпров'я, в тому числі Києва і Чернігова, Переяслава і Прилук, Полтави і Лубен та інших міст і місцевостей України, а також Оренбуржжя, Приуралля, Поволжя, Москви, Петербурга. Описи і характеристики пам'яток історії і культури, що потрапляли в поле зору Т. Г. Шевченка під час подорожей і вимушених переїздів, у поєднанні з цікавою розповіддю про життєвий і творчий шлях поета і художника — такий основний зміст цього видання. Книга ілюстрована малюнками, виконаними Т. Г. Шевченком, містить іменний і географічний покажчики. Серед джерел, що наводяться у виданні — літературні і мистецькі твори Т. Г. Шевченка, свідчення і спогади його друзів, оригінальні праці давніх і сучасних дослідників та ін.

Для широкого кола читачів.

СЛАВЯНЕ И РУСЬ. ЗАРУБЕЖНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ
Збірник наукових праць. Відповід. редактор Толочко П. П.

16 арк. іл.: 3 крб. 30 к.

У збірнику представлені праці, присвячені вивченю різних аспектів історії давніх слов'ян і Київської Русі в зарубіжній історіографії. У статтях, присвячених ранньослов'янській тематиці, розглядаються міграційні концепції західних і вітчизняних істориків, аналізуються праці зарубіжних учених з питань поснешти-лукашівської і зарубинецької культур, досліджуються питання, пов'язані з черняхівською культурою й готською проблемою, показано шляхи і напрямки розселення східних слов'ян на території Прикарпаття і в Подунав'ї в I тис. н. е. У працях, пов'язаних з вивченням історії й археології Давньої Русі, досліджуються важливі питання формування класових відносин у східнослов'янському суспільстві, взаємовідносин із сусідніми державами, питання язичництва і християнства, різні концепції наслідків для Русі монгольського нашестя. Статті збірника відображають останні досягнення радянської історичної науки. Видання розраховане на істориків та широке коло громадськості.

Допущені авторами помилки в № 3 журналу «Археологія» на:

стор.	рядок	надруковано	читай
73	29 зв.	IV ст. н. е.	III ст. н. е.
157	18 зв.	Леонідович	Леонардович
157	22 зв.	пропущено	заввідділом музею
157	27 зв.	Олександрівна	Олексіївна
158	10 зв.	2	7

До знавців та шанувальників давньої історії

«Вісник давньої історії» — єдиний у нашій країні науковий журнал з історії та культури давніх цивілізацій Сходу, Греції й Риму, Америки й Африки. З 1989 року в журналі започатковані розділи, присвячені найновішим знахідкам пам'яток давніх цивілізацій людства, обговоренню гостродискусійних проблем історії та культури Давнього Сходу й грекоримського світу.

На сторінках журналу читачі знайдуть детальну інформацію про археологічні розкопки пам'яток давньої культури на території СРСР та в інших регіонах світу, пізнають багато нового про зороастризм, буддизм, гностицизм та християнство, про скіфську міфологію, античну драматургію й поезію, про відкриття радянських експедицій у Південному Йемені та Сирії, що пролили світло на таємничі загадки історії міст давньої Аравії, про те, як формувалися й складалися давні культури Месопотамії; читачі ознайомляться із таємницями гробниці Філіпа Македонського, буддійським скульптурою давнього Афганістану, своєрідним мистецтвом Бактрії й Колхіди, Індії та Китаю, відкриттями у Селеакії на Тигрі, Дурі-Европос, в Уруку. Проводимуться дискусії з таких важливих проблем, як виникнення держави в Римі, характер переходу від античності до середньовіччя, методика викладання давньої історії й класичних мов у вузах країни; перспективи розвитку підводної археології і т. д.

Спеціальна увага приділяється публікації давньогрецьких та латинських літературних пам'яток, раніше невідомих нашому читачеві і вперше виданих російською мовою. З третього номера 1989 року журнал починає публікацію російського перекладу унікальної пам'ятки давньої літератури «Тлумачення снів» Артемідора Далдіанського, письменника II ст. н. е.— єдиного твору, що дійшов до нас від античності цілим і непошкодженим. Сонник Артемідора — найцінніше джерело масової культури та соціальної психології різних шарів римського суспільства. Поряд з містичними ідеями та архаїчними поглядами, сонник Артемідора містить дані про побут, повсякденне життя, сімейні та суспільні відносини, про забобони й наукові знання людини доби античності. 1990 року буде продовжено публікацію перекладу «Сонника», планується видання російських перекладів ранньохристиянської літератури та гностичних гімнів.

Ми сподіваємося, що наш журнал допоможе читачеві краще орієнтуватися у проблемах давньої історії та культури, стане для них виданням, в якому дохідливо й на високому науковому рівні висвітлюються найбільш загадкові сторінки історії давніх цивілізацій Заходу й Сходу, стане необхідним довідковим виданням з сучасної науки про давнину.

Журнал виходить 4 рази на рік. У роздрібний продаж не надходить, передплата на рік становить 10 крб. Індекс журналу «Вісник давньої історії» — 70119.

Сподіваємося побачити Вас серед наших передплатників, читачів, авторів. Чекаємо Ваших пропозицій, критичних зауважень, відгуків та порад.

Наша адреса: 117036 Москва, вул. Дм. Ульянова, 19, «Вісник давньої історії».

1 крб. 20 коп.

ИНДЕКС 74006

Наукова думка

ISSN 0235-3490. Археологія, 1989, № 4, 1—160.